73

1997

metmenys

kūryba ir analizė

metmenys

73/1997

Leonidas Donskis, Vytautas Kavolis – visuomenės ir kultūros kritikas 3 * *Vytautas Bložė*, Laiko ženklai 42, Gatvelėje, 44, Pokštininkas 45, kurmis gudrus... 46 * *Horstas Žibas*, Jeigu būčiau karalius... 54 * *Leonas Sabaliūnas*, Lietuvių kalbos komisija: bloga priemonė geram tikslui siekti? 91 * *Mindaugas Kvietkauskas*, Kartos poezija: ženklai ir prasmės 111 * *Audronė Barūnaitė Willeke*, Kaip ir kodėl keičiasi autoriaus reputacija? vokiečių ekspresionistas Georg Kaiser kritikos veidrodyje 127 * *Halina Beresnevičiūtė*, Lietuvos visuomenės elito politinės nuostatos ir laikysenos carinės valdžios atžvilgiu 1815-1831 140 * *Jūra Avižienytė*, Istorija ir atmintis: Dalios Grinkevičiūtės pirmi memuarai 161 *

Knyga apie išduotas priesaikas, *Vytautas A. Jonynas* 177 *

Lietuvos nacionalinė M. Mažvydo bi

*Dailės darbai: Pranas Gailius 90, 126 * Vincas Kisarauskas 139 * Nijolė Šivickas 47-53*

N. Šivickas darbų nuotraukos (p. 47, 49, 50, 52) – Violetos Kelertienės

VYTAUTAS KAVOLIS – VISUOMENĖS IR KULTŪROS KRITIKAS

LEONIDAS DONSKIS

> Aš tampu Savimi per savo santykį su *Tavimi*;
> tapdamas *Savimi* aš sakau: *Tu*.
> Visas realusis gyvenimas yra susitikimas.*
>
> Martin Buber

Šioje studijoje pamėginsiu išryškinti Vytauto Kavolio teorinės minties žemėlapio kontūrus, o sykiu ir teroriškai rekonstruoti jo intelektualinės bei moralinės laikysenos metmenis. Tokio diskursyvinio žemėlapio braižymas yra didžiai problemiškas jau vien todėl, kad visą Kavolio teorinę kūrybą galima drąsiai pavadinti jo tylia intelektualine ir moraline autobiografija. Tai didina atsakomybę autoriaus, kuris ryžtasi narplioti tokį intymų ir giliai asmenišką dalyką kaip kito asmens autobiografija. Kiekvienas Kavolio teiginys ir minties pasažas, kiekviena jo formuluotė ir darbinių hipotezių sekvencija – visas yra perleista per jo paties egzistencinę ir socialinę patirtį. Mėginimas rekonstruoti Kavolio visuomenės ir kultūros teorijas, atveriant viso labo tik jo teiginių formalią loginę struktūrą ar

---

* Martin Buber, *I and Thou* (New York: Charles Scribner's Sons, 1958), p. 11.

išryškinant jo minties organizaciją bei kontekstą, paleistų į darbą nebent tik mokslinį žargoną ir nurodytų tas sociologinės ir apskritai teorinės minties paradigmas, prie kurių Kavolis šliejosi ir kurias jis plėtojo.

Tokią plokščią ir trivialią ir „besielę" (kaip pasakytų pats Kavolis) socialinių mokslų, humanistikos ir apskritai tyrinėjimo kultūros sampratą Kavolis griežtai kritikavo. Dar daugiau – jis ja bodėjosi ir manė, kad šitoks santykis su mokslu ir idėjomis nieko neduoda nei mokslui, nei pačiai tyrinėtojo asmenybei. Kavolį domino žmogiškoji patirtis ir tos tylios, nematomos intelektualinės dramos ar net ideologinės aistros bei vertybinės pasijos, iš kurių išauga poreikis konstruoti save ir pasaulį, artikuliuojančią kritišką analitinę mintį. Jį domino analizuojamų visuomeninių ir istorinių epochų veikėjai – ne kaip socialiniai ar kultūriniai tipai, o kaip gyvos būtybės, savo moralinėmis laikysenomis, jautrumu ir emocijų niuansais atveriančios visuomenės tarpsmo paslaptį, t.y. paprasto žmogiškojo ryšio, žmogiškosios sąveikos, tarpusavio pasitikėjimo ir individualaus savęs supratimo, virtimo organizuotu visuomenės gyvenimu bei spalvingu socialiniu teatru paslaptį.

Todėl ir norėčiau ne narplioti Kavolio teorines konstrukcijas, o prakalbinti jas – siekdamas suprasti, kaip ir iš kur jos atsirado, o kartu ir mėgindamas atverti tas Kavolio minties implikacijas, kurios prašyte prašosi teorinio dialogo ir tolimesnio plėtojimo. Sąmoningai rėmiausi ne tiek metodologiniais ir išimtinai savąjai referentinei grupei tarptautinėje akademinėje bendrijoje skirtais Kavolio darbais, kiek jo „tiltinėmis" teorinėmis konstrukcijomis bei ta lietuviško rašytinio palikimo dalimi, kurios buvo skirtos tarpininkauti tarp vakarietiškos teorinės bei intelektua-

linės patirties ir lietuviškų sąmonės bei egzistencijos realijų. Viliuosi, kad tokia Kavolio darbų atranka šiai studijai taip pat pasitarnaus kaip vienas iš interpretacinių raktų siekiant suprasti jo socialinės ir kultūrinės kritikos ištakas bei prasmę.

Tiesa ir vertybė

Visų pirma norėčiau apibrėžti pačią visuomenės ir kultūros kritikos sampratą, kuria remsiuosi šioje analizėje. Jų esama daug ir ganėtinai įvairių, bet aš anaiptol neketinu visuomenės ir kultūros kritikos traktuoti tik kaip savotiškos intelektualinės ekstravagancijos, obsesyvaus provokatyvumo skatinamo revizionizmo ar apskritai radikalių idėjų sklidimo humanitariniuose bei socialiniuose moksluose terpės. Iš XX amžiaus pabaigos perspektyvos apie visuomenės ir kultūros kritiką vertėtų prabilti kaip apie neatsiejamą humanistikos ir socialinės analizės aspektą ar net imanentišką komponentą, be kita ko, galingai integruojantį abi šias sritis ir tiesiantį metodologinius bei interpretacinius tiltus tarp jų.

Pasiremdamas Louis Dumonto teze apie būtinybę sutaikyti tiesą ir vertybę (kurias modernybė radikaliai atskyrė ir supriešino – ypač tai akivaizdu Kanto filosofijoje, kurioje praraja tarp tiesos ir vertybės įgijo savo paradigminę išraišką) moderniojoje simbolinėje konfigūracijoje,[1] drįsčiau teigti, jog humanistikoje ir socialinėje analizėje šioji perskyra paprasčiausiai neveikia – ji yra aiškiai dirbtinė ir nurodo veikiau į ambicingą modernybės epis-

---

1 Žr. Louis Dumont, „On Value", *The Proceedings of the British Academy*, Nr. 66 (1980), p. 207-241.

temologinę programą, o ne į humanitarinių ir socialinių mokslų prigimtį. Juk akivaizdu, kad humanistikos ir socialinės analizės erdvėje už tiesos visada slypi vertybė. Dar daugiau – vertybė yra kiekvienos humanitarinių ir socialinių mokslų epistemiame lauke besiskleidžiančios interpretacijos ar analizės Archimedo taškas, nuo kurio tik ir gali prasidėti kelias į tiesą.

Kone kiekvienas socialinės filosofijos, sociologijos, intelektualinės istorijos, antropologijos ar literatūros teorijos veikalas, turintis visuomenės ir/ar kultūros kritikos implikacijų, tampa savotiška jo autoriaus/autorės intelektualinės autobiografijos dalimi, egzistencinės ir socialinės patirties žemėlapiu. Kultūros interpretatoriai ir visuomenės analitikai į savo studijų objektą atkeliauja ir jį pasirenka vedami ir skatinami ne teorinių prielaidų, o vertybinių orientyrų ir moralinių pasirinkimų. (Nejaugi įmanoma teoriškai sumodeliuoti ir išprotauti pasišventimą, tarkim, Viduramžių ar Renesanso kultūros studijoms, paprastai tampančioms daugiau ar mažiau įsisąmoninta alternatyva bei pamatu nerimą keliančių nūdienos sąmonės ir kultūros tendencijų kritikai?) Kultūros interpretatorius ir visuomenės analitikas neišvengiamai atveria savo socialinę, istorinę, kultūrinę ir moralinę vaizduotę, ir tik po to jis/ji gali paleisti į dabrą įvairias analizės technikas ir apskritai minties technologijas, kurios jau vėliau įvairiose referentinėse grupėse kvalifikuojamos ir įvardijamos kaip analitinės prieigos, tyrimų strategijos, perspektyvos, metodai, daugiadisciplininės ir tarpdisciplininės studijos etc.

Vienas iš įdomesnių pavyzdžių šiam teiginiui patvirtinti būtų tas, kad kone visi iškiliausi nacionalizmo tyrinėtojai visų pirma siekė suvokti savo pačių individu-

alios tapatybės ryšį su kolektyvinėmis tapatybėmis tų tautų ir kultūrų, kurias jie/jos laikė savomis. Gerai žinoma, kad Anthony D. Smith ir Ernest Gellner siekė įminti moderniojo žydų nacionalizmo ir moderniosios Izraelio valstybės atsiradimo paslaptį, nors niekada šito nedeklaravo. Suprantama, tam prireikė plataus istorinio konteksto ir lyginamosios perspektyvos. Šiuo požiūriu ypatingo dėmesio nusipelno velionio Gellnerio atvejis: į lyginamąsias musulmoniškų visuomenių ir islamo civilizacijos studijas jis pasuko vedamas noro suprasti, jo paties terminais, Didžiosios Tradicijos/aukštosios kultūros ir liaudies kultūros konsteliaciją bei jos trapumą (ar, preišingai, tvarumą) žydų istorijoje bei judėjiškoje civilizacijoje.[2] Tuo anaiptol nenorima susiaurinti šių iškilių tyrinėtojų minties diapazono: pakanka paminėti, kad Gellner, be kita ko, siekė suprasti ir didžiųjų, t.y. šventraštinių ir doktrininių, religijų santykį su politinės galios sfera, sekuliarizuotos socialinės tikrovės dinamika, didžiosiomis politinėmis ideologijomis ir net ideokratinėmis bendruomenėmis (pradedant islamiškuoju *Umma* principu ir baigiant komunizmo politine praktika).

Tad pats studijų objekto pasirinkimas, lygiai kaip ir savo individualios tapatybės bei patirties primąstymas prie analizuojamos visuomenės ar interpretuojamos jos

---

2 Apie judaizmo, krikščionybės ir islamo civilizacijų socialinės struktūros bei simbolinės organizacijos panašumus, o taip pat ir apie nacionalizmo sklaidą didžiosiose monoteistinėse civilizacijose žr. Ernest Gellner, *Muslim Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983). Ypač atkreiptinas dėmesys į p. 112.

kultūros,[3] didele dalimi esti sąlygotas moralinės laikysenos ir vertybinio veiksmo. Niekas daugiau, o tik kultūros interpretatoriaus ar visuomenės analitiko subtilumas ir meistrystė gali paslėpti mokslinio veikalo autoriaus ištikimybę vienai ar kitai kultūrinei tradicijai, jo/jos vertybinę orientaciją bei politines ir ideologines preferencijas, jų nedeklaruojant ir ištirpdant jas tiksliose formuluotėse bei skaidrioje veikalo kompozicijoje. Kaip yra pastebėjęs Vytautas Kavolis, galima (ir, ko gero, neišvengiama) vadovautis ideologija ir apskritai vertybių sistema formuluojant klausimus, bet tik ne atsakant į juos.

Šiame kontekste Vytautas Kavolis iškyla kaip vienas iš tų vientisų XX amžiaus socialinių ir kultūrinių kritikų, kurių kritinė mintis viena vertus plaukė iš disciplinos, metodo ir tyrimų objekto pasirinkimo, o kita vertus, kurių atliekama socialinės tikrovės teorinė rekonstrukcija ar apskritai pasaulio konceptualizacija buvo nuolatos stimuliuojama aistringo noro ne tik teoriškai modeliuoti, narplioti ir aiškinti tą tikrovę, bet ir aktyviai dalyvauti joje. (Šioje vietoje pridurčiau – ne tik aktyviai dalyvauti socialinėje tikrovėje ir konceptualizuoti ją, bet ir sąmoningai įsipareigoti vienai iš jos reprezentacijų, t.y. kultūrai, kurioje galėtų ir *turėtų* telktis universali, bendražmogiška patirtis.)

Kavolio socialinė ir kultūrinė kritika tiesiogiai siejasi ir su metodologijomis, kurias jis plėtojo bei pripildė naujos intelektualinės gyvybės: civilizacine analize (ji leido at-

---

3 Apie distinkciją tarp struktūrų analizės ir energijos interpretacijos civilizacinės analizės perspektyvoje žr. Vytautas Kavolis, „Structure and Energy: Toward a Civilization-Analytic Perspective", *Comparative Civilizations Review*, Nr. 1 (1979), p. 21-41.

verti tuos žmogiškojo kūrybingumo ir tiesiog žmoniškumo aspektus, kuriuos vienos civilizacijos išplėtoja, o kitos užslopina – pasitikėjimą individualiu protu ir sąžine, žmogiško solidarumo jausmą, socialinį ir moralinį jautrumą, intelektualinę empatiją) ir sąmoningumo istorija (pastaroji įgalina aiškintis ne tik idėjų kompleksų ar sąmonės tendencijų kaitą, bet ir simbolinių reikšmių struktūrų dinamiką savęs ir kitų supratimo istorijoje).[4]

Drįsčiau teigti, jog kultūros interpretatorius ir visuomenės analitikas yra tiesiog pasmerktas (jau vien dėl savo disciplininio pasirinkimo bei teorinio apsisprendimo, kuris sykiu yra ir moralinis pasirinkimas bei egzistencinis apsisprendimas) visuomenės ir kultūros kritikai: jei jis/ji nusišalina nuo socialinės ir kultūrinės kritikos, problema greičiausiai slypi ne teorijoje, o vertybėse. Visuomenės ir/ar kultūros pasirinkimas savųjų studijų lauku bei objektu tyrinėtoją ne tik įgalina analizuoti žmogiškąją realybę bei dalyvauti simboliniame jos koregavime, bet ir paskatina kritinę refleksiją bei kritinio (savi)identifikavimo galią. Jei tai neįvyksta, belieka konstatuoti, kad problema veikiausiai glūdi arba stipriai segmentuotoje, bet kokį rišlumą ir integralumą praradusioje sąmonėje, arba šizoidiškame tiesos ir vertybės išsiskyrime.

---

4 Plačiau apie sąmoningumo istoriją ir civilizacinę analizę žr. Vytautas Kavolis, „History of Consciousness and Civilization Analysis", *Comparative Civilizations Review*, Nr. 17 (1987), p. 1-19; Vytautas Kavolis, *Civilization Analysis as a Sociology of Culture* (Lewiston, New York: The Edwin Mellen Press, 1995).

Liberalizmas *versus* nacionalizmas: tiltai tarp moralinių kultūrų

Viena iš aštresnių įtampų, kurią Kavolis jautriai užčiuopė ir kurią galima atsekti jo lietuviškuose darbuose, – tai įtampa tarp deklaruoto liberalizmo ir autentiškai liberalios laikysenos. Įdomu, kad 1963 metais Santaros-Šviesos suvažiavime skaitytoje paskaitoje „Šiandieninė pažangumo reikšmė" Kavolis liberalu apibūdino tokios laikysenos žmogų:

> Mes spontaniškai jaučiame, kad liberalu negalima laikyti to, kuris, save liberalu tituluodamas, kovoja už diskusijų laisvės suvaržymą, padėdamas sukurti visuomenėje atmosferą, kurioje baugu turėti nekonformistinę nuomonę. *Liberaliu žmogumi* laikome tą, kuris, nepaisant, kokios jo ideologinės pažiūros ir politinis blokas, kovoja už varžtų mažinimą savo gyvenamojoje aplinkoje ir pasaulyje apskritai. Šia prasme, be abejo, liberalesni yra Jonas XXIII ir Povilas VI, kurie stengėsi mažinti savo institucijoje egzistuojančius varžtus, negu tie, kurie, mėgindami būti laisvės kovos popiežiais, tepasidaro antikomunizmo politrukais.[5]

Sykiu jis priduria, jog liberalumas gali būti ir ribotas (*Lietuviškojo liberalizmo* redaktorius ir įkvėpėjas kaip niekas kitas aštriai ir konceptualiai kritikavo liberalizmo hipertrofijas bei seklumo apraiškas, o sykiu ir puikiai suvokė jo ribas): „Gali kai kuriais atvejais liberalumas būti nepažangus: kai duodama daugiau laisvės vaikams negu jie

---

5 Vytautas Kavolis, „Šiandieninė pažangumo reikšmė," in Virginijus Gasiliūnas, sud., *Metmenų laisvieji svarstymai: 1959-1989* (Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1993), p. 58.

pajėgia apvaldyti; kai daugiau rūpinamasi nusikaltėlių teisėmis negu jų aukų apsauga. Tačiau ir tais atvejais, kai liberalumas savo pasėkomis nepažangus, jis aptariamas ne kuriuo abstrakčiu principu, bet varžtų mažinimo *pastangą*".[6]

Kita įtampa (beje, bene pati aštriausia ir intelektualine prasme dramatiškiausia), daug kartų svarstyta ir teoriškai išskleista Kavolio darbuose, – tai įtampa tarp liberalizmo ir nacionalizmo. Šioji įtampa Kavoliui buvo svarbi ne tik todėl, kad lietuviškasis liberalizmas turėjo būti kažkaip kontekstualizuotas moderniojoje lietuvių kultūroje (kitaip tariant, sutaikytas su nacionalizmu ir kultūriškai asimiliuotas), bet ir todėl, kad Lietuvoje nacionalizmas niekada neturėjo ir nesusikūrė tokio teorinio bei apskritai intelektualinio konteksto, kokį jis turėjo daugelyje kitų Europos šalių ir kultūrų.

Kita vertus, atsakingo, t.y. moraliai įsipareigojusio, individualizmo teoretikui buvo akivaizdu, kad liberalizmas ir nacionalizmas yra ne tik sutaikomi ir suderinami, bet ir vienas kitą papildantys reiškiniai (ypač individualios ir kolektyvinės tapatybių jungties plotmėje). Kad ir kaip būtų, elitinis ir, galima sakyti, net aristokratiškas XIX amžiaus pirmosios pusės nacionalizmas – vadinamojo tautų pavasario nacionalizmas, išsiskleidęs Adomo Mickevičiaus ir Giuseppe Mazzini'o vizijose bei laisvės kovose, – XIX amžiaus antrojoje pusėje ir ypač XX amžiuje akivaizdžiai sumasiškėjo ir sudoktrinėjo. Tautų pavasario nacionalizmas, *Kito* laisvę branginęs ir vertinęs nė kiek ne mažiau nei savo, Kavolio ne kartą buvo kvalifikuotas ir aptartas kaip pats tikriausias liberalusis nacionalizmas,

---

6 Ten pat.

vėliau savo vietą užleidęs moralinio provincializmo kupinam ekskliuzyviam, sudoktrinintam nacionalizmui. Savo 1978 metų Santaros-Šviesos suvažiavimo paskaitoje „Moralinės kultūros: žemėlapiai, trajektorijos, įtampos" Kavolis pažymi:

> Nacionalinės kultūros pavojus yra moralinis provincializmas. [Šioje vietoje analizuojama *nacionalistinė moralinė kultūra*. – L. D.] Nacionalizmas, kaip pastebėjo John Stuart Mill, daro žmones indiferentiškus teisėms ir interesams „bet kurios žmonijos dalies, išskyrus tą, kuri vadinasi tuo pačiu vardu ir kalba ta pačia kalba, kaip ir jie". Ne visada nacionalistinė kultūra yra buvusi provinciali. XIX amžiaus pirmosios pusės Europa buvo pilna libralių nacionalistų, tikėjusių, kad visų tautų išsilaisvinimo kova yra bendra ir kad vienos tautos patriotas privalo padėti ir kitoms tautoms. Taip, kiek vėliau, Basanavičius dalyvavo bulgarų demokratų sąjūdyje, o Georg Julius Justus Sauerwein parašė „Lietuviais esame mes gimę" (ir berods kitą tos giesmės versiją sorbams). Tačiau apskritai XIX amžiaus antroje pusėje nacionalizmas, iš dalies socialinio darvinizmo įtakoje, pasitraukė nuo visų nacionalistų brolybės sampratos į siaurai suvoktą, ekskliuzyvų („zoologinį") savo tautinių interesų gynimą bet kuriomis priemonėmis, „suprimityvėjo". (Daug kur nevakarietiškuose kraštuose, pvz., Indijoje, nacionalizmas XX amžiuje pakartojo šią seką; gal tad ji laikytina natūralia nacionalistinių sąjūdžių evoliucijos dalimi – jų sumasiškėjimo pasėka?) Ekskliuzyvusis nacionalizmas aštriausiai kertasi su liberaline kultūra, kuri yra iš principo moraliai universalistinė. (Racionalistinėje liberalinės moralybės versijoje: *visi turi lygias teises*, romantiškojoje liberalinės moralybės versijoje: *visų skausmas lygiai skauda*.)[7]

---

7 Vytautas Kavolis, „Moralinės kultūros: žemėlapiai, trajektorijos, įtampos", in *Metmenų laisvieji svarstymai*, *op. cit.*, p. 184-185.

Kaip ir kodėl Kavolio minties universume iškilo tokiōs teorinės ir ideologinės įtampos židinys (beje, akivaizdus ne tik lietuvių, bet anglų kalba parašytose jo studijose)? Priežastis, manyčiau, gan paprasta: būdamas pasišventęs liberalizmo tyrinėtojas, teoretikas ir net ideologas, jis puikiai suprato, kad John Stuart Mill tipo liberalizmo, t.y. klasikinės anglosaksiškosios jo versijos, Lietuvoje niekada nebuvo ir, ko gero, negalėjo būti. Pastangos žūtbūt jį aptikti ar įpiršti būtų reiškusios ne ką kita, o Lietuvos istorijos perrašymą ir lietuviškosios sąmonės prievartavimą. Politinio liberalizmo ištakos ir jų istorinis bei sociokultūrinis kontekstas, prasidedantis nuo savivaldžių miestų atsiradimo Viduramžių Vakarų Europoje ir besidriekiantis per puritoniškąją revoliuciją Anglijoje ir XIX amžiaus anglų intelektualinę kultūrą, yra specifinis angloamerikietiškojo Vakarų civilizacijos varianto fenomenas[8]. (Vienintelė politinio liberalizmo prielaida ir viena iš jo istorinių ištakų, kurią iš tikro galima aptikti XVI ir XVII amžių Lietuvos istorijoje, – tai aristokratiškas liberalizmo paveldas ir politinės bei religinės tolerancijos blyksniai,

---

8 Bene geriausiai šią tezę patvirtintų prancūzų ir angloamerikiečių politinės filosofijos ir apskritai politinės minties paradigmų dialogas. Bene giliausiai ir subtiliausiai angloamerikiečių ir kontinentinės Europos politinės sąmonės bei religingumo skirtumus yra išanalizavęs Alexis de Tocqueville; jo didysis veikalas *De la démocratie en Amérique* (1835) iki šiol lieka nepranokta lyginamoji politinio liberalizmo, demokratijos ir individualizmo studija. Apie vėlyvą ir keistą liberalizmo gimimą Prancūzijoje (prancūzų intelektualams po Švietimo epochos nesukūrus beveik jokio esmingo įnašo į jo susiformavimą) žr. Mark Lilla, „The Strange Birth of Liberal France", *The Wilson Quarterly* (1994 m. ruduo), p. 106-120.

kuriuos Kavolis kruopščiai studijavo ir kuriais jis atvirai žavėjosi laikydamas renesansinę ir barokinę Lietuvą prarastuoju aukso amžiumi.)

Vadinasi, reikėjo ieškoti to, ką pats Kavolis yra pavadinęs atsišaukiančiomis tendencijomis sąmonėje, kultūroje ir istorijoje. Kitaip tariant, reikėjo aptikti tokią nišą lietuvių sąmoningumo struktūroje ir istorijoje, kurioje įmanoma identifikuoti liberalizmo pradus, o sykiu ir dialogui atviras, atsiliepiančias sąmonės ir mąstymo tendencijas bei moralines laikysenas. Būtent taip ir buvo sukonstruota kultūrinio liberalizmo sąvoka, leidusi Kavoliui ne tik kultūriškai „asimiliuoti" liberalizmą, t.y. pamėginti jį sutaikyti su moderniosios Lietuvos kultūrine tradicija (kurios kontekste, kaip žinia, lietuviškojo sąmoningumo santykis su liberalizmu yra ganėtinai ambivalentiškas ir problemiškas; pakanka paminėti Lietuvoje giliai įsišaknijusį ir tokį dažną liberalizmo tapatinimą su agnosticizmu ar net ateizmu ir kairuoliškomis politinėmis laikysenomis), bet ir išplėsti pačią liberalizmo sąvoką iki savarankiškos moralinės kultūros ir net sąmoningumo paradigmos. Ne veltui apie nacionalistinę moralinę kultūrą, lyginamą su liberaline ir romantine moralinėmis kultūromis, Kavolis prabyla iš plačios lyginamosios istorinės perspektyvos:

> Šio tipo moralinė kultūra turi gilias istorines šaknis; ankstyvesnių priešmodernių jos pavidalų galima rasti ir žydų, ir kinų tradicijose. Šios tradicijos tačiau buvo „etnocentriškos", visą pasaulio dorybę regėjusios sukauptą vien savo bendruomenėje. Šiandieninis nacionalizmas, sakoma, savo brandžiausiose apraiškose yra tapęs „policentrišku", siekiančiu, kad savoji tauta normaliai ir lygiomis teisėmis dalyvautų visų kitų tautų koncerte, iš jų

lygiai vertingų kultūrų, kada reikia, ir pasimokindama, ir pasiskolindama.[9] Nacionalistinės kultūros simbolinė arena – istorijos pasikartojimo ritualas, ar tai būtų nuolatinis žygis atkariauti Elsassą, ar Gandhi taikingo neklusnumo demonstracijos. Nacionalistų ir prakalbos – amžinas kartojimasis.[10]

Suprasdamas, kad Vidurio ir Rytų Europos politinėje istorijoje liberalizmo ištakų ar bent jau apraiškų surasti labai nelengva, Kavolis pamėgino identifikuoti ir analizuoti tiek pavienes liberalias laikysenas, tiek patį liberalumo elementą Lietuvos tautinio atgimimo (gal tiksliau būtų pasakyti – moderniosios lietuvių tautos ir kultūros susiformavimo) istorijoje. Varpininkų ir aušrininkų idėjas ar, tarkim, Vinco Kudirkos, Jono Basanavičiaus ir Jono Šliūpo laikysenas kvalifikuodamas kaip liberalias, jis darė aiškią perskyrą tarp konservatyvaus ir liberalaus nacionalizmo. Tokiu būdu Kavolis ne tik tiesė teorinius ir apskritai intelektualinius tiltus tarp nacionalistinės ir liberaliosios moralinių kultūrų (nei politikos teorijoje, nei politinėje praktikoje tokios pastangos nebūtų vaisingos) bet ir mažino prarają tarp savo paties sąvokų tinklo bei interpretacinio žodyno (suformuotų Vakarų Europos ir Šiaurės Amerikos socialinių mokslų ir humanistikos), iš vienos pusės, ir nūdienos lietuviškosios sąmonės bei kultūros realijų, iš kitos.

Savo lyginamosiose civilizacijų studijose jis įspūdingai kontekstualizavo kultūrinį liberalizmą, jo apraiškų ir

---

9 Šį skirtumą yra nagrinėjęs Anthony D. Smith, *Theories of Nationalism* (New York: Harper & Row, 1971), p. 158-160. Kavolis nurodo šią Smitho poziciją.

10 Kavolis, „Moralinės kultūros: žemėlapiai, trajektorijos, įtampos", *op. cit.*, p. 183-184.

pėdsakų aptikdamas ir japonų Heian eros aristokratinėje kultūroje, ir kinų neokonfucianistų moralinėse laikysenose, ir net ankstyvojo islamo *ijtihad* principe, skelbusiame, jog galima naudotis individualiu protu ir individualia intuicija interpretuojant islamo įstatymus bei reikšmių konstaliacijas.[11] Kavolis buvo tikras, kad kultūrinis liberalizmas tiek Vakaruose, tiek ir nevakarietiškose civilizacijose skleidžiasi kaip universalus žmogiškosios patirties elementas, nors išplėtotą politinį liberalizmą jis laikė Vakarų civilizacijos savastimi. (Kitaip tariant, jo minties implikacija būtų ta, kad kultūrinis liberalizmas turi savo šansą ir ten, kur jokių galimybių skleistis istoriškai neturėjo ir neturi politinis liberalizmas.)

Kad ir kaip būtų, lankstus ir diferencijuotas žvilgsnis į nacionalizmą (be kurio nebūtų įmanoma ne tik atlikti aiškią perskyrą tarp herderiškos nacionalizmo paradigmos, t.y. libralaus nacionalizmo *par excellence*, ir *Action Française* tipo reakcingo, radikalaus ir integralaus nacionalizmo, bet ir suvokti moderniųjų Vidurio ir Rytų Europos tautų susiformavimo procesą) Kavoliui anaiptol netrukdė aiškiai suvokti visas jo aukštumas ir seklumas:

> Laisvo apsisprendimo svertais liberalai vertina ir nacionalizmą. Kiek tauta išreiškia jos narių apsisprendimą šitaip, o ne kitaip save suvokti, – tiek ginamos jos teisės į politinę ir kultūrinę nepriklausomybę. Bet jeigu užsimojama autoritetingai nustatyti, kas tautai priklauso ar nepriklauso, ką tautos nariai turi ar ko negali rasti savo sieloje, ir paneigti normalias žmogaus teises tai tautai nepriklausan-

---

11 Žr. Vytautas Kavolis, „Liberalaus galvojimo erdvėje", in *Metmenys*, Nr. 63 (1992), p. 39, ir ypač Vytautas Kavolis, *Moralizing Cultures* (Lanham, Maryland: University Press of America, 1993).

tiems ar nenorintiems priklausyti, – liberalai gins individų teises ir visų pirma teisę apsispręsti, kaip būti žmogumi. Kolektyvas gerbtinas tik tiek, kiek jis gerbia individus, jų proto, sąžinės, gyvenimo įvairovę. Liberalinėje demokratijoje priimtinas tik pliuralistinis, etniškai neribotas, o ne asimiliacinis, „etniškumą valantis" nacionalizmas.[12]

Bet ir tiesdamas tiltus tarp lietuviškosios sąmonės, kaip vienos iš nacionalistinės moralinės kultūros apraiškų bei mediumų, ir liberaliosios moralinės kultūros, Kavolis liko ištikimas kritinės savirefleksijos principui. Kaip niekas kitas, Kavolis jautė liberalizmo ribas ir siekė jį įkomponuoti į daugiadimensišką, vidinio komplementarumo saitais saistomą pasaulio interpretavimo bei artikuliavimo struktūrą. Ir kaip viena iš moderniųjų moralinių kultūrų, ir kaip viena iš pamatinių moderniojo pasaulio politinių ideologijų, liberalizmas tėra vienas būdas suvokti socialinę realybę ir žmogiškąjį individą joje, viena iš daugelio galimybių aprašyti žmogaus socialinę ir egzistencinę patirtį. Būdamas vakarietiškojo racionalizmo vedinys (sykiu neatsiejamas ir nuo britiškosios empirizmo bei *common sense* tradicijos), liberalizmas iš akių išleido ne vieną žmogiškosios patirties aspektą, kuris taip ir liko anapus liberaliosios racionalistinės moralinės kultūros ribų, bet buvo jautriai užčiuoptas kitų moderniųjų dorovinimo tipų ir moralinių kultūrų.

Vienas iš liberalizmo politinės filosofijos ir liberaliosios moralinės kultūros paradoksų būtų tas, kad klasikinė anglosaksiškoji liberalizmo versija, t.y. Mill tipo XIX amžiaus liberalizmas, buvo stebėtinai nejautrus tautų formavimosi procesui, o ypač – kultūrinei ir moralinei šio

12 Kavolis, „Liberalaus galvojimo erdvėje", *op. cit.*, p. 38.

proceso dimensijoms. Tai kelia nuostabą jau vien todėl, kad ne kas kitas, o tas pats liberalizmas yra sukonstravęs *politinės tautos* sąvoką, o sykiu ir iškėlęs ją kaip politinę ir teisinę idėją. Politinės tautos sampratai pamatus paklojo prancūzų švietėjai (šiuo požiūriu verti paminėjimo kone visi *les philosophes*, bet ypač išskirtini tokie lygybės ir tolerancijos teoretikai kaip Montesquieu, Condorcet, Helvétius ir Bayle) ir XVIII amžiaus anglų bei amerikiečių politiniai mąstytojai (tarp kurių iškili vieta neabejotinai tenka ir antrajam JAV prezidentui Thomas Jeffersonui – vienam iš Kavoliui itin imponavusių Vakarų istorinės ir politinės dramos veikėjų).

Tad nuostabą kelia XIX amžiaus liberalizmo atsietumas ir neprisilytėjimas prie tų dramų, aistrų ir pasijų, kurios buvo užvaldžiusios gerą pusę Europos. Greičiausiai todėl Kavolis savo darbuose ir užsimena apie liberalizmo nepajėgumą įžvelgti daugelį vidinių dramų, sentimentų struktūrų ir moralinių laikysenų, kurios neretai esti itin svarbios tiek pavienio individo, tiek visuomenės gyvenime. Kavolio pastebėjimu, moralinės kultūros ir laikysenos plotmėje liberalizmas nuveikė labai daug iškeldamas individualaus proto ir sąžinės principus. Bene svarbiausia būtų tai, kad *liberalioji moralinė kultūra paskatino susiformavimą laisvo žmogaus, pajėgiančio savo protu bei sąžine apsispręsti ir kritikuoti save ir tą visuomenę bei kultūrą, kurias jis / ji laiko savomis.*

(Idant nenusikalsčiau tiesai ir nenutylėčiau svarbaus dalyko, skubu pridurti, jog *nacionalistinė moralinė kultūra padarė taip pat substancialų įnašą į visomenės ir kultūros kritiką: ne kur kitur, o joje randasi sociali, įsipareigojusi ir angažuota socialinė / kultūrinė kritika, kadangi nacionalistinis*

dorovinimo tipas – veikiausiai nacionalizmui imanentiškų visuotinės brolybės ir moralinio egalitarizmo dėka – paskatino istoriškai beprecedentinį socialinį intymumą tarp pavienio individo ir jo/jos įsivaizduojamos ar realios bendruomenės. Tai labai svarbus momentas šioje analizėje, todėl aš prie jo netrukus sugrįšiu.)

Konstatuodamas liberaliosios moralinės kultūros trūkumus ir jos nepakankamumą siekiant aprėpti visą moderniosios sąmonės ir kultūros formų įvairovę, Kavolis pastebi:

> Pati liberalinė kultūra nepakankamai apima žmogaus esmės ir jo santykio su savo aplinka visumą. XIX amžiaus tipo liberalinė kultūra rimtais dalykais nelaikė nei gamtos, nei radikalaus blogio, nei tautinių kultūrų skirtingumų, nei pasąmoninės žmogiškųjų pergyvenimų sferos ir jos reikalavimų. Ji kažkaip neapčiuopė emocinių tarpusavio priklausomybių, savaime išaugančių, niekad žodžiais neaptariamų solidarumų, *Seelengemeinschaften*.[13]

Bet kartu Kavoliui jokių abejonių nekėlė liberaliosios moralinės kultūros fundamentalus patikimumas kuriant atsvarą toms negatyvioms kitų moralinių kultūrų tendencijoms, kurias jis įvardijo kaip moralinį provincializmą, bažnytinį imperializmą, asketinį revoliucionizmą ir neatsakingą determinizmą;[14] neabejojo jis ir tuo, jog „libe-

---

13 Kavolis, „Moralinės kultūros...", *op. cit.*, p. 191.

14 Savo vėlesniame veikale *Moralizing Cultures* neatsakingą determinizmą Kavolis įvardija „moderniosios amoralios kultūros" ir „determinizmo kultūros" terminais. Žr. Kavolis, *Moralizing Cultures, op. cit.*, p. 48-49. Šią sąvoką bei ją žyminčiais terminais Kavolis, be kita ko, labai įžvalgiai interpretuoja sąmokslo teorijos, aukos sindromo (viktimizacijos) ir technokratinės sąmonės pavojus.

ralinė kultūra išryškina vieną iš esminių žmogaus elementų, kurį moralinės kultūros užslopina: jo pajėgumą racionaliai spręsti ir spręsti apie viską savo protu, savo sąžine, pripažįstant kitų teisę prieiti prie kitokių išvadų, ir jo pareigą šias sprendimo galias nuolat tobulinti, nes problemos, su kuriomis susiduriama žmogui brėstant ir civilizacijai vystantis, darosi vis komplikuotesnės".[15]

Kad ir kaip būtų, liberalioji moralinė kultūra Kavolio teorinėje vizijoje realią teorinę ir moralinę vertę įgyja tik dialogo ar net polilogo su kitomis – tiek klasikinėmis, tiek moderniosiomis – moralinėmis kultūromis situacijoje. (Tą patį interpretacinį polilogo principą bei moralinį argumentą jis taikė ir visam savo lyginamųjų civilizacijos studijų modeliui: nėra ir negali būti savipakankamų civilizacijų, kadangi vienose iš jų neišvengiamai telkiasi ir yra išplėtota kažkas, ką kitos yra užslopinusios. Taip lyginamosios civilizacijų studijos sutampa su visuomenės ir kultūros kritika; bet apie tai – kiek vėliau.)

Štai iš kokio teorinio konteksto bei probleminio židinio atkeliauja dalyvavimo keliose moralinėse kultūrose, t.y. vienos, laisvai ir sąmoningai pasirinktos kultūros nuolatinio kritinio apklausinėjimo ar net simbolinio jos koregavimo lyginamojoje perspektyvoje, idėja. Beje, iš čia ir civilizacijų komplementarumo idėja, už kurios slypi ne tik civilizacijų teoretiko teorinės prielaidos ir darbinės hipotezės, bet ir jo sąžinės trajektorijos bei inter- ir transcivilizacinė empatija. Vadinasi, dalyvavimas keliose moralinėse kultūrose, o sykiu ir jų tyrinėjimas (t.y. individualaus dalyvavimo refleksija, save primąstant ir kontekstualizuojant keliose moralinėse kultūrose ir jų

---

15 Kavolis, „Moralinės kultūros...", *op. cit.*, p. 191-192.

logikose) tampa paties tyrinėtojo moralinės biografijos dalimi – jis/ji atsiduria jo/jos tyrinėjamų kitų individų istorinėje galerijoje bei jų moralinių biografijų archyve.

Apie moralines kultūras, kontrastingas logikas ir būtinybę tiesti tiltus tarp jų Kavolis yra išskleidęs ir tokią hipotetinę tezę:

> Moralinės kultūros turi skirtingas, viena kitai prieštaraujančias logikas. Galvojimas tų, kurie iškart dalyvauja keliose moralinėse kultūrose (t.y. galvojimas tų, kurie galvoja iš šiandieninio žmogaus egzistencinės situacijos vidaus), turėtų remtis aiškiu supratimu, kokie nepašalinami konfliktai egzistuoja tarp šių kultūrų ir kaip apsisprendžiama su tais konfliktais gyventi: kokius statyti tiltus ir kokias bedugnes (ar kvalitatyvines klampynes) priimti savo likimu. Viena iš šiandieninių liberalinės kultūros Vakaruose įtampų: ar galimas racionalus viešasis gyvenimas, kai intymioji kultūra yra romantiška anarchistinė, ar reikia ieškoti bendro pagrindo šioms išsiskyrusioms moderniosios egzistencijos sferoms? Ir jei ieškoti bendro pagrindo, tai ar sugrįžtant į kokią nors tradicinę transcendencijos sampratą, ar žengiant priekin į žmonijos patirties visumą, kaip bendrąją jungtį tarp to, ką modernybė išskyrė?[16]

Šioje vietoje siūloma itin vaisinga teorinė alternatyva, nors ji ir formuluojama kaip atvirų klausimų grandinė. Kaip reaguoti į modernybės iššūkį ir kaip jį priimti? (Akivaizdu, kad postmodernizmas – kad ir koks įtakingas ir giliai įsišaknijęs nūdienos socialiniuose moksluose bei humanistikoje jis būtų – tėra tik vienas iš galimų atsakų į šią fundamentalią teorinę alternatyvą ir sykiu egzistencinę dilemą.) Kaip sutaikyti ir nutiesti tiltus tarp to, ką modernybė negailestingai išskyrė: tarp tiesos ir vertybės;

---

16 *Ibid.*, p. 190-191.

racionalumo ir emocinio intymumo; eskpertizės ir jautrumo; hierarchijos ir lygybės/individualizmo; tradicijos ir inovacijos; klasikinio kanono ir nevaržomo kūrybinio eksperimento; metafizikos ir fenomenalistinio mokslo; paskiro individo ir bendruomenės; pagaliau, tarp pavienės bendruomenės ir universalaus žmoniškumo?

Vienas iš galimų kelių būtų sugrįžimas prie metafizikos ir religijos (kitaip tariant, to, ką Kavolis įvardija kaip tradicinę transcendencijos sampratą) – fenomenų, kuriuos modernybė vertybiškai neutralizavo, netgi sureliatyvino ir patalpino nūdienos sąmonės bei egzistencijos paraštėje. Kitas kelias (būtent jį ir implikuoja Kavolio minties sekvencija ir episteminė programa) būtų veikiau mėginimas analitiškai aprėpti ir vertybiškai apglobti bei įprasminti žmonijos patirties visumą – per lyginamąsias civilizacijų studijas, paleidžiant į darbą civilizacinės analizės ir sąmoningumo istorijos metodologijas ir tokiu būdu lyginamojoje perspektyvoje atidengiant simbolinių reikšmių tėkmę istorijoje, sąmonės ir reikšmių struktūrų pokyčius Vakaruose ir nevakarietiškose civilizacijose.

Modernybė su žmogišku veidu – šis Kavolio nukaltas terminas tampa nuoroda į būtinybę intelektualiai jautrių socialinės analizės bei kultūros interpretacijos, sutampančių su socialine ir kultūrine kritika jau vien todėl, kad, viena vertus, čia aiškiai suvokiama nuolatinė įtampa tarp *yra* ir *turi būti* dimensijų, ir kita vertus, todėl, kad tiesa ir vertybė niekada negali atsiverti ir telktis tik vienoje kultūroje ar net civilizacijoje. Tiesa ir vertybė veriasi tik tol ir tik tada, kol lygini skirtingus, bet vienas kitą papildančius savęs supratimo modelius ir kada save mėgini suvokti per *kitą*.

Būdamas moderniųjų sociologinių disciplinų atstovas (civilizacijų teoretikas ir kultūros sociologas, atradęs net tokią sociologinę discipliną kaip dailės sociologija), Kavolis vis dėlto nebuvo linkęs pernelyg sureikšminti Vakarų mokslo ir vakarietiškos intelektualinės patirties. Jį domino ne tik Vakarų civilizacijos „pergalės ir atsitraukimai" (šį terminą Kavolis pasiskolino iš Eric Voegelin istorijos filosofijos,[17] nors su pačia Voegelin minties slinktimi ir jo istorijos teorija Kavolis nesutiko), t.y. ne tik jos kultūriniai pasiekimai, krizės ir klystkeliai, bet ir galimybė kontekstualizuoti pačius Vakarus suvokiant juos, paties Kavolio terminą pavartojant, savęs-ir-civilizacijos idiomoje.

Negi įmanoma adekvačiai suvokti ir teoriškai iki galo išskleisti Vakarų civilizaciją tik moderniosios idėjų ir vertybių konfigūracijos, t.y. pačių Vakarų ir ypač moderniojo Vakarų civilizacinio varianto, kontekste? Todėl šioje vietoje galima lengvai atmesti iliuziją, kad lyginamųjų civilizacijos studijų ir ypač nevakarietiškų civilizacijų studijavimo skatinimas Kavoliui tebuvo politinio korektiškumo doktrinos įgyvendinimo galimybė ir individualios sąžinės aktas. (Nors intelektualinė sąžinė, kaip transcivilizacinės empatijos ir apskritai intelektualinio jautrumo sąlyga, ne tik Kavoliui, bet ir Benjaminui Nelsonui, jo pirmtakui bei bendražygiui lyginamųjų studijų baruose, buvo tapusi viena iš atraminių kategorijų civilizacijų analizės plotmėje.[18] Tai buvo veikiau kelias į savęs paties supra-

---

17 Žr. Eric Voegelin, *Order and History*, 4 t. (Baton Rouge, Louisiana: Louisiana State University Press, 1974), p. 212-238.

18 Plačiau apie tai žr. Vytautas Kavolis, „Nelson's Legacy of Comparative Studies", E. V. Walter, Vytautas Kavolis, Edmund Leites and Marie Coleman Nelson, red., *Civilizations*

timą, vėlgi, savęs-ir-civilizacijos idiomoje – galimybė savąsias studijas paversti savo intelektualine ir moraline autobiografija.

Kad ir kaip būtų, negalima išleisti iš akių to fakto, kad Kavolis, būdamas rimtas modernizacijos teoretikas, modernybę suvokė ir analizavo visoje jos formų ir nacionalinių variantų įvairovėje. Žvelgdamas į konkrečios visuomenės (neretai ir Lietuvos) antimodernistines laikysenas, sąmonės tendencijas ar apskritai įstrigusią modernizaciją kaip į neišvengiamas modernizacijos proceso apraiškas, jis labai plačiai suvokė modernybę vengdamas bet kokių perdėtai apibendrinančių schemų ar redukuojančių modelių. Pavyzdžiui, viena iš pačių įdomiausių (bent jau šių eilučių autoriui) jo modernizacijos koncepcijos implikacijų yra teiginys, jog tik modernybė atranda tradiciją – mes paprasčiausiai neturime kitos galimybės artikuliuoti tradiciją, o tik istorinę sąmonę ir jos organizuojamą referentinę sistemą. Akivaizdu, kad istorinė sąmonė yra kone pati modernybės šerdis. Vadinasi, patinka tai tradicionalistams ar ne, bet jų laikysenos tėra viso labo modernybės inversija: kitokių rėmų ar sąvokų tinklo, kuriuose būtų galima suvokti tradiciją, tradicines kultūras ar net ikimoderniąsias civilizacijas, tiesiog nėra.

Bene geriausiai šioji tezė buvo išskleista Kavolio studijoje „Civilizacinės paradigmos nūdienos sociologijoje: Dumont versus Eisenstadt". Pastebėjęs, jog Dumont modernybę kritikuoja iš ikimodernybės perspektyvos (lygiai kaip ir vakarietišką individualizmą – iš paradigminės

---

East and West: A Memorial Volume for Benjamin Nelson (Atlantic Highlands, New Jersey: Humanities Press, 1985), p. 17-24.

hierarchijos, t.y. Indijos kastų sistemos, pozicijų), Kavolis siūlo priešingą artikuliacijos galimybę – suvokti ikimodernybę iš modernybės perspektyvos, laikant savaime suprantamu tą faktą, kad modernybė skleidžiasi per daugybę kultūriškai įvairių ir skirtingų formų.[19]

Bet Kavolio socialinės ir kultūrinės kritikos diskursyvinis žemėlapis, lygiai kaip ir jo intelektualinis portretas plačiąja prasme, būtų tikrai nepilnas, jei mes nutylėtume dar vieną itin svarbų jo asmenybės ir veiklos aspektą. Kavolis, regis, niekada nebuvo atsijęs, t.y. kabinetinis, akademinis profesionalas, gyvenantis tik mokslinių referencijų rate ir siaurame akademinių ryšių pasaulėlyje. Turiu omenyje ne tik Kavolio pasišventimą ir visiškai laisvą bei sąmoningą įsipareigojimą lietuvių kultūrai, bet ir jo poreikį aktyviai dalyvauti gyvenime tos visuomenės ir kultūros, kurias jis identifikavo ir pasirinko kaip savas. Dar daugiau – šioje vietoje paminėtina ir Kavolio ambicija koreguoti sau artimą tikrovę, daryti jai apčiuopiamą įtaką.

Kitaip tariant, jam reikėjo ne tik kultūros teorijos, bet ir dinamiškos jos praktikos, į kurią su visa savo interpretacine galia bei masyviu teoriniu instrumentarijumi būtų galėjęs prasmingai įsiterpti jis pats. Galiausiai, jam visada buvo labai svarbu ne tik turėti savo referentinę grupę (tokio rango mokslininkui kaip jis buvo nepalyginamai lengviau ir natūraliau savo pastovią referentinę grupę turėti JAV ir Vakarų Europoje, užuot atkakliai ir skaus-

---

19 Žr. pakoreguotoje šios studijos versijoje: Vytautas Kavolis, „Civilizational Paradigms in Current Sociology: Dumont vs. Eisenstadt", in Kavolis, *Civilization Analysis as a Sociology of Culture*, *op. cit.*, p. 33.

mingai ją kūrus Lietuvoje), bet ir formuoti intelektualiai bei emociškai intymių žmogiškų ryšių ansamblį. Kultūros teoretikas jame nesitenkino vien teorinėmis konstrukcijomis ir siekė patirti kultūros sklaidą bei dinamiką iš vidaus (idant būtų galima *savojoje kultūroje* atsekti teoriškai sumodeliuotas ir rekonstruotas universalios žmogiškosios patirties formas, sykiu koreguojant šį procesą ir kritikuojant įvairius kliuvinius jo kelyje, t.y. dalyvaujant savosios kultūros kasdienybės realybėje). Lygiai taip pat ir sociologas jame nesitenkino vien socialine analize: Kavolis siekė aktyviai dalyvauti ir pačios socialinės realybės konstravimo procese, kritiškai tikrindamas, ar jo pasirinktoji bei daugelį metų įsivaizduotoji bendruomenė virsta visuomene *par excellence* (t.y. ne aritmetine žmogiškų individų suma, o bendru žodynu ir save aktyvizuojančia susitarimo bei pasitikėjimo galia – visuomene kaip viešąja erdve ir save kritiškai apklausinėjančiu diskursu).

Šiuo požiūriu Kavolis iškyla kaip kone paradigminis intelektualas (savo laikysena ir gyvenimu jis galėtų kuo puikiausiai iliustruoti nūdienos studijose apie intelektualus vyraujančią intelektualų, kaip *sąmoningumo agentūros*, sampratą). Kavolis buvo intelektualas *per definitionem*, sąjūdžio žmogus, kuriam jo grupė buvo būtina ne tik grupiniam pasišventimui ir kolektyvinei tapatybei patirti ar stipriam „mes" jausmui, nukreiptam prieš „juos", kultivuoti (žinoma, būta ir šito – be savo aistringos publicistikos, poleminio azarto, kandžios ironijos ir net negailestingo sarkazmo, nukreipto prieš konservatyviąją išeiviją, įtikinėjimo ir politinių idėjų propagavimo Kavolis būtų tiesiog neįsivaizduojamas), bet ir savo socialinei bei

kultūrinei vaizduotei išskleisti, o kartu ir savo idėjoms įgyvendinti.[20]

Kaip žinia, kiekvienam intelektualiniam sąjūdžiui yra būtinas atitinkamas legitimuojantis diskursas ar net metadiskursas, iš kurio išsirutuliotų teorinės strategijos, disciplininės preferencijos, socialinių mokslų ir/ar humanistikos disciplinų perskyros ar netgi jų proliferacija, raktažodžiai (tokie, kaip antai: „laisvė", „tolerancija", „lygybė", „liberalizmas", „tauta" etc.) ir kalbėjimo apie *kažką visiems grupės ar sąjūdžio nariams vienodai svarbaus* būdų kompleksas. Toks metadiskursas, arba užnugarinė sąmonė, savyje sutelkianti(s) reikšmingiausius socialinės tikrovės taškus, savotiškus jos semantinius centrus, o kartu ir kalbėjimo apie juos būdus bei strategijas, yra reikalinga(s) ir „didžiojo teksto", t.y. programinio teksto ar leidinio, – manifesto ar netgi ištiso jų rinkinio, enciklopedijos (kaip, tarkim, prancūzų švietėjų atveju) arba žurnalo (kaip, tarkim, aušrininkų ir varpininkų atvejais moderniosios Lietuvos gimimo išvakarėse). Akivaizdu, kad Kavoliui jo kultūriniu sąjūdžiu ir sykiu *Seelengemeinschaft* tapo Santara-Šviesa, metadiskursu – lietuviškojo liberalizmo ir modernios, liberalios, vakarietiškos Lietuvos vizija bei jos artikuliavimo ir kalbėjimo apie ją būdų kompoleksas, o „didžiuoju tekstu" – *Metmenys*.

Kad Kavolio būta itin programiško intelektualo ir tiesiog sąjūdžio žmogaus, byloja ir visa jo veiklos bei

---

20 Būtent šiuos moderniojo intelektualo bruožus savo puikiame straipsnyje apie XVIII amžiaus prancūzų švietėjų sąjūdį nurodo ir analizuoja Robert Darnton. Robert Darnton, „George Washington's False Teeth", *The New York Review of Books*, XLIV, Nr. 5(1997 m. kovo 27 d.), p. 34-38. Ypač atkreiptinas dėmesys į p. 34.

vadovavimo tarptautinei lyginamųjų civilizacijos studijų draugijai stilistika: JAV jo intelektualiniu sąjūdžiu ir sykiu *Seelengemeinschaft* tampa tarptautinė komparatyvistų draugija, metadiskursu – jo paties žodžiais tariant, „daugiacivilizacinis diskurso universumas" ir jo konstravimas socialiniuose moksluose bei humanistikoje,[21] o „didžiuoju tekstu" – daug metų Kavolio redaguotas tarptautinis komparatyvistų žurnalas *Comparative Civilizations Review*. Pitirim A. Sorokin pradėtas ir Benjamin Nelson bei Kavolio esmingai įkvėptas Šiaurės Amerikos komparatyvistų sąjūdis, aštuntajame dešimtmetyje perėmęs iniciatyvą iš Vakarų Europos, Kavoliui, regis, buvo tapęs Sanaros-Šviesos kolektyviniu *alter ego*; lygiai tą patį būtų galima pasakyti apie *Metmenų* ir *Comparative Civilizations Review* giminystę.

Apie tai, kad mėginimas sutaikyti ir nutiesti tiltus tarp modernybės atskirtų moralinių kultūrų ir apskritai kultūrinių logikų buvo Kavolio egzistencinė siekiamybė, kurią jis priėmė kaip savo gyvenimo programą ir iššūkį, byloja jo žodžiai, pasakyti apie racionalaus viešojo gyvenimo ir romantiškos anarchistinės intymiosios kultūros įtampą Santaroje-Šviesoje: „Turbūt visoje lietuvių kultūrinių sąjūdžių istorijoje ši įtampa niekur nebuvo labiau

---

21 Šiuo požiūriu ypatingo dėmesio nusipelno prezidento paskaita, kurią Kavolis perskaitė tarptautinei lyginamųjų civilizacijos studijų draugijai (Kavolis šiai draugijai vadovavo dvi kadencijas – nuo 1977 m. iki 1983 m.) ir kuri buvo publikuota atskiru straipsniu. Šiame programiniame pranešime Kavolis pirmą kartą užsiminė apie bendrą komparatyvistų tikslą ir įsipareigojimą kurti daugiacivilizacinį diskurso universumą. Žr. Kavolis, „Structure and Energy: Toward a Civilization-Analytic Perspective", *op. cit.*, p. 38.

įsitempusi, negu Santaros-Šviesos dvasiniame universe, kur abi šios laikysenos – racionalus viešasis gyvenimas ir romantiška anarchistinė vidinė kultūra – lygiai intensyviai akcentuojamos, lygiai spontaniškai priimamos".[22] Teorinė konstrukcija turėjo įsikūnyti kultūrinėje praktikoje. Kita vertus, ir pati teorija, pasirodo, neretai jėgų ir įkvėpimo semiasi iš paprasčiausios žmonių draugystės.

Neaiškumo patologijos ir kritikos ambivalencija

Siekiant aiškintis paties Kavolio socialinės ir kultūrinės kritikos sampratą, vertėtų nors trumpam apsistoti ties jo darbais apie „neaiškųjį žmogų" ir „neaiškumo patologijas". „Aiškiojo" ir „neaiškiojo" žmogaus skirtis nurodo į Kavolio plėtotąją kultūrinę psichologiją – dar vieną paribio discipliną, balansuojančią tarp humanistikos ir socialinių mokslų, kurią jis pats didele dalimi ir plėtojo. (Tarp kitų jo plėtotųjų paribio disciplinų būtų galima nurodyti dailės sociologiją ir literatūros sociologiją, kurių jis netraktavo kaip meno sociologijos sudėtinių dalių, bet laikė jas savarankiškomis sociologinėmis disciplinomis.) Šioje vietoje

---

22 Kavolis. „Moralinės kultūros...", *op. cit.*, p. 191. Būtų galima pasvarstyti ir tokią darbinę hipotezę: Santara-Šviesa, būdama visų pirma išeivijos studentų sąjūdis, tapo savotiška 1968 metų įvykių bei jų tąsos Šiaurės Amerikoje ir Vakarų Europoje anticipacija. Santaros-Šviesos skelbtos idėjos ir kultivuotos laikysenos itin glaudžiai siejasi su Vakarų jaunimo kontrkultūriniais ir studentiškais sąjūdžiais. Kaip žinia, šie sąjūdžiai padarė didelį poveikį Vakarų visuomenėms ir akivaizdžiai humanizavo Vakarų šalių politiką. Santara-Šviesa dėl suprantamų priežasčių tokio poveikio padaryti negalėjo, todėl minėtasis Santaros-Šviesos bruožas iki šiol nėra nors kiek rimčiau analizuotas.

būtų galima prisiminti ir socialinių patologijų – agresyvaus ir (auto)destruktyvaus elgesio bei socialinio blogio modelių – studijas, kurioms Kavolio teoriniame universume tenka reikšmingas vaidmuo.

Dar kartą tenka prisiminti tą faktą, kad Kavolis buvo netipiškas sociologas; dar daugiau – jis apskritai sunkiai išsiteko sociologijos ribose. Ne veltui vienas iš didžiųjų Kavolio teorinių užmojų buvo sukurti metodologinius rėmus civilizacinei analizei, t.y. sukonstruoti tokius daugiadisciplininius bei tarpdisciplininius rėmus, kuriuose galėtų susijungti įvairūs socialiniai ir humanitariniai mokslai: socialinė filosofija (bene labiausiai Kavolį domino istorijos filosofija), sociologijos ir psichologijos disciplinos, antropologija (ypač rimtai Kavolis traktavo simbolinę antropologiją, t.y. Clifford Geertz tipo interpretacinę antropologiją), intelektualinė istorija, kultūros istorija, semiotika, istorinė semantika ir literatūros teorija. Jis anaiptol nebuvo globalistas – globalizacijos teorija, regis, jį mažai tedomino. Anaiptol nesvajojo jis ir apie kokias nors didžiąsias sintezes (nelabai jis buvo linkęs ir į „didžiosios teorijos" gaivinimą – nė kiek nedvejodamas Kavolis visada pirmenybę teikdavo rafinuotos teorinės konstrukcijos ir empirinio akivaizdumo jungčiai, o ne „grynajai", spekuliatyvinei teorinei minčiai): tad *psichoistorinė antropososiologija* – tokį terminą Nelson su Kavoliu iš pradžių buvo nukalę civilizacinės analizės metodologijai – buvo nuoroda ne į visko sudėliojimą į gigantiško stalo stalčius, o, priešingai, veikiau į disciplinų jungimą analizavimui tokių problemų, su kokiomis nepajėgia susidoroti pavienės socialinių mokslų ar humanistikos disciplinos. Juolab, kad Kavolis visada buvo linkęs pabrėžti trum-

palaikius, *ad hoc* disciplininius aljansus, kuriuos galima nedelsiant išardyti išanalizavus kokią nors svarbią, kompleksiškų tyrimų reikalingą problemą.

Tad nenuostabu, kad kultūrinės psichologijos perspektyvoje Kavoliui buvo itin svarbu pademonstruoti, kaip per pavienį žmogiškąjį individą ir jo/jos elgesį bei laikysenas gali atsiverti ne tik simbolinių reikšmių struktūriniai pokyčiai, bet ir ištisų visuomenių, istorinių epochų, kultūrų ir net civilizacijų patiriamų lūžių ar krizių simptomai. Krizinė visuomenė ar kultūra neišvengiamai atsiveria per krizinę sąmonę ir krizinį žmogų. Viena iš tokių krizinės sąmonės bei kultūros apraiškų ir būtų neaiškusis žmogus.

Savo studijoje „Neaiškumo patologijos" Kavolis pastebi, kad žmogus neretai esti pats sau psichiškai neaiškus, bet jam viskas darosi aišku tose plotmėse, kuriose galima formuoti kitų žmonių elgesį (ar bent jau daryti įtaką jam). Kavolio manymu, neaiškusis žmogus ypač palinksta į intensyvius išgyvenimus: intensyvumo troškimas, kurį galima psichoanalitiškai ištirti, kelia tam tikrus pavojus ne tik pačiai neaiškiojo žmogaus asmenybei, bet ir visai moderniajai kultūrai. Anot Kavolio:

> Kur vyrauja intensyvumo troškimas, ten dažnai įsiviešpatauja autoritetinis galvojimo bei sprendimo stilius, net ir tada, kai sąmoningasis minties turinys yra libertarinis – pvz., Marcuse, the Living Theater. Intensyvumo ieškotojai natūraliai linkę poliarizuoti „tiesą" ir „klaidą", „dorybę" ir „niekšybę", užuot įžvelgę visus tarpinius niuansus. Šie niuansai atstovauja kaip tik psichologiniam neaiškumui jų pačių charakteryje, kurį jie mano esant nebepakenčimą ir represuoja arbitratiškais, bet „realiais" intensyvumo momentais. Todėl, ir reikalaudami pasirinkimo laisvės, jie laukia, kad kiti pasirinktų jų būdą būti

laisviems ar net suvokti laisvę. Dogminiai reikalavimai pasauliui kyla iš neaiškumo asmenybės viduje. Kieta kalba – apsauga nuo vidinio ištirpimo. (Psichoanalitikai šį mechanizmą rasdavo ankstyvesniuose, dar kiek romantiškuose rusų revoliucionieriuose.) Dogmatizmas mechaninė, ne iš jo asmenybės vidaus išaugusi, neaiškiojo žmogaus stabilizacija. (Bet žmoguje apsauginiai šarvai triuškina arba vidun – jį patį, arba išorėn – kitus.)[23]

Viena iš galimų šios Kavolio minties implikacijų būtų ta, kad neaiškusis žmogus, nepajėgdamas suvokti ir kritiškai analizuoti paties savęs, misreprezentuoja ir pačią socialinę tikrovę suprojektuodamas į realybę tuos jį kankinančios patirties ar savo asmenybės elementus, kurių nepajėgia suprasti arba kurių nepajėgia eliminuoti iš savęs. (Tai būtų kažkas panašaus į dogmatizmą, kylantį iš kognityvinio disonanso.) Tad jeigu „dogminiai reikalavimai pasauliui kyla iš neaiškumo asmenybės viduje", tai ir pats dogmatizmas tėra aiškaus požiūrio ir skaidrios minties iliuzija. Juolab kad intensyvumo reikalavimas iš savosios aplinkos ar sociumo išduoda nepajėgumą kritiškai analizuoti save ir apskritai žmogiškąją realybę – tokią, kokia ji yra *iš tikro*, iki jos užkerėjimo ideologinėmis magijomis, ideokratinėmis formulėmis, kūno ir psichikos eksperimentais ir panašiai. Dogmatikas/neaiškusis žmogus negali kritiškai analizuoti: jis/ji gali tik kurti grėsmingas pranašystes arba svaidyti prakeiksmus ir anatemas – arba sau, arba savajai visuomenei ir kultūrai, arba įaudrintos vaizduotės sukonstruotai „priešų" grupei.

Paties Kavolio formuluotė yra dar griežtesnė: „Intensyvumo pareikalavimas gali būti lengviau paten-

---

[23] Vytautas Kavolis, „Neaiškumo patologijos", in *Metmenų laisvieji svarstymai, op. cit.*, p. 126.

kintas veiksmu – arba ‚kūno galvojimu', minties pakeitimu judesiais ir garsais, – negu intelektualine, ypač disciplinuota, ir *sau* kritiška analize; esamo ardymu (arba bizariškais eksperimentais), negu naujo statymu".[24] Ir čia mes matome staigų perėjimą (to paties puslapio išnašoje) prie pačiam Kavoliui veikiausiai tuo metu labai rūpėjusios ir jį dominusios temos: „Tuo iš dalies paaiškintinas neaiškiųjų žmonių polinkis į kultūrpesimizmą, t.y. kraštutinę esamos kultūros ir jos institucijų kritiką. Tokia kritika buvo populiari Vokietijoje nuo XIX a. pabaigos iki Weimaro periodo, ir ji paruošė dirvą nacių ‚utopijai' [...] Šis atvejis paneigia mintį, kad kritika visuomet yra visuomenės vaistas".[25]

Turbūt galimà ir tokia šios Kavolio minties implikacija: itin radikali ir neįsipareigojusi visuomenės ir kultūros kritika (Michael Walzer atraminį terminą pavartojant, *disconnected criticism* – atsijusi kritika[26]) tarpsta kraštuose, turinčiuose itin menką visuomenės ir kultūros kritikos tradiciją. Tad Kavolis būtų galėjęs pasvarstyti ir tokią darbinę hipotezę: atsijusi kritika (aš linkęs pastarąją apibrėžti kaip *ad extra* kritiką) ir kultūrpesimizmas atsiranda ten, kur negalėjo – dėl trumpai ir menkai plėtotų liberalinės demokratijos tradicijų (kone visoje Vidurio ir

---

24 Ten pat.

25 Ten pat. Toje pačioje išnašoje Kavolis nurodo į Fritz Stern, *The Politics of Despair: A Study in the Rise of the Germanic Ideology* (Berkeley: University of California Press, 1963).

26 Žr. Michael Walzer, *The Company of Critics: Social Criticism and Political Commitment in the Twentieth Century* (New York: Basic Books, 1988), p. 3-28. Galima naudotis ir puikiu lietuvišku šios knygos leidimu – Michael Walzer, *Kritikų draugija: visuomenės kritika ir politinis angažuotumas dvidešimtajame amžiuje* (Vilnius: Pradai, 1992).

Rytų Europoje, išskyrus Čekiją) arba dėl valstybinės galios opresyvumo bei prarajos tarp kultūros ir politikos (Rusijoje) – sleistis nei utopinė vaizduotė (savo klasikinėmis formomis), nei kritinė mintis, t.y. *ad intra* kritika.

Ar apskritai įmanoma sociali kritika ten, kur nėra viešosios erdvės bei išplėtoto viešojo politinio diskurso, o kritika tegali reikštis arba antistruktūriniais sąjūdžiais (kaip, tarkim, rusiškieji triksteriai *skomorochai* pusiau bizantiškoje viduramžių Rusijoje ar *jurodivyje* Ivano Žiauriojo ir Boriso Godunovo laikų Rusijoje), arba perdėtais kultūrpesimistų apibendrinimais ir niūriomis jų pranašystėmis? (Pagaliau, kas gi tada yra visuomenė, jei ne viešoji erdvė ir viešasis politinis diskursas, iš kurio ir tegali atsirasti sociali kritika.) Nelengva būtų įsivaizduoti kokį nors Vakarų Europos ar Šiaurės Amerikos kritišką mąstytoją, apie savo šalį rašantį tokius žodžius, kokius apie Rusiją yra parašę garsieji kultūrpesimistai Piotras Čaadajevas ir Vladimiras Pečiorinas. Tik supratus skirtumą tarp pastarųjų ir, tarkim, Ralph Waldo Emerson ar Henry David Thoreau, tegalima įsisąmoninti skirtumą tarp *ad extra* ir *ad intra* kritikų.

Viena iš pačių giliausių Kavolio įžvalgų, apibrėžianti visuomenės ir kultūros kritikos galimybę nacionalistinėje moralinėje kultūroje (kitaip tariant, svarstanti, kaip galimas nacionalistinis nacionalizmo kritikas), visiškai naujoje šviesoje atveria politiškai ir moraliai įsipareigojusios kritikos metmenis XX amžiuje:

> Jei ir liberalinė, ir romantinė moralinė kultūra yra galiausiai įsišaknijusios individo racionaliosiose (asketiškose) ar emocinėse (mistiškose) gelmėse, tai nacionalistinė moralinė kultūra remiasi bendruomene – istoriškai konkrečia, „natūraliąja" bendruomene, kurią individas

savanoriškai – bet kartu mistiškai – įsipareigoja išlaikyti ar atgaivinti savo veiksmais. Individas jaučiasi gavęs žymią savo moralinės substancijos dalį iš savo bendruomenės patirties ir ryžtasi tą substanciją, savaip ją pergyvenęs, perduoti sekančiai jos narių kartai. *Bet kaip tik dėl to, kad jo bendruomenės patirtis tampa jo asmenine substancija, jo identiteto dalimi, – jis tą bendruomenę ir jos istoriją rūsčiai teisia, atmesdamas joje tai, ką junta savo moralinio charakterio deformacija. Bet teisia jis ir pats save, klausdamas, ar tai, ką jis atneša savo bendruomenei, sutampa su tuo, ko jai labiausiai reikia* [kursyvas mano. – L.D.].[27]

Ir čia pat Kavolis ironiškai mesteli: „[...] Tai, ko jai [bendruomenei. – L.D.] reikia, nacionalistui nebūtinai sutampa su tuo, ko jos žmonės konkrečiai nori. Nacionalistas vadovaujasi *teorija*, ko tautai reikia, ne jos gyventojų apklausinėjimu [...]".[28] Vadinasi, jei visuomenės ir kultūros kritikas, užuot dalyvavęs keliose moralinėse kultūrose, tenkinasi tik nacionalistine moraline kultūra, tai byloja arba apie neaiškumo simptomus jo sąmonėje ir moralinėje laikysenoje, lydimus intensyvumo bei politinės galios / autoriteto troškimo, arba apie išblukusį individualų identitetą, lydimą aštraus simbolinės kompensacijos ir ištirpimo mistiniame kolektyve poreikio. Tad socialiu kritiku niekaip negali tapti neaiškus žmogus, kamuojamas nuolatinio intensyvumo potroškio ir/ar silpno individualios tapatybės jausmo. Neaiškumas netrunka išvirsti į kritikos ambivalenciją, kada kritikuojama tam tikra bendrija, kultūra, socialinės tvarkos modelis ar socialinės organizacijos forma, kurioje kritikas niekaip neįžvelgia savęs, t.y. nesuranda vietos savo asmeniui (klasikinė *odi et amo* nuo-

---

27 Kavolis, „Moralinės kultūors...", *op. cit.*, p. 183.

28 Ten pat.

stata, kuri gali būti nukreipta arba į save, arba į kitus).[29] Socialiu kritiku įmanoma tapti tik turint aiškią asmenybės ir tapatybės struktūrą, kuri savo ruožtu yra nuolatos revizuojama.

Šioje vietoje siūlyte siūlosi XX amžiaus socialaus visuomenės ir kultūros kritiko definicija, o sykiu ir gelminės jos dimensijos. *Sociali kritika reiškia gebėjimą savosios visuomenės ir kultūros sklaidą išgyventi kaip savo asmeninę dramą, socialinę analizę traktuojant kaip savo paties moralinių pasirinkimų bei intelektualinių galimybių lauko koregavimą.* Kitaip tariant, kritika reiškia gebėjimą absorbuoti socialinės kaitos ir kultūros sklaidos turinį (ar bent jau pamatines jų tendencijas), o po to sugrąžinti jį, jau analitiškai artikuliuotą ir individualiai išgyventą, savajai bendruomenei (pavyzdžiui, diasporai) ar visuomenei intelektualinio ir moralinio teismo pavidalu.

Gali kilti klausimas: ar kritikas turi teisę šita daryti? Be abejo, jis/ji turi tokią teisę – jau vien todėl, kad, viena vertus, priėmė analizuojamąją ir kritikuojamąją kultūrą kaip savo paties/pačios moralinio charakterio formavimo veiksnį, ir kad, kita vertus, sąmoningai pasirinko tam tikros socialinės ir kultūrinės realybės (su kuria tapatinasi) konstravimą kaip savo intelektualinį ir moralinį imperatyvą. Jeigu aš noriu išvengti tų sąmonės, mąstymo ir moralinio charakterio deformacijų, kurias įtariu esant savo

---

29 Tokia ambivalencija neretai tampa antisemitizmo ir ksenofobijos pamatu, rimtai manant, jog kažkokia ekonominė, politinė ar etninė grupė pasauliui primetė socialinę tvarką, žlugdančią silpnas ir mažas tautas, t.y. sau vietos nerandančius individus, kurie save hipostazuoja iki tautos matmens. Tad ir sąmokslo teorija neretai jėgų semiasi iš neaiškiųjų žmonių bei ambivalentiškos kritikos.

visuomenėje bei kultūroje, aš įgiju teisę jas kritiškai apklausinėti iš universalaus žmoniškumo arba kitų moralinių kultūrų pozicijų. Pagaliau, socialinė kritika yra neišvengiama ir būtina kaip socialinio blogio (galimo arba jau turinčio precedentų ir galinčio bet kada pasikartoti) prevencija. (Verta prisiminti, kad kritiškos socialinės analizės besibaidančius ir socialine bei kultūrine kritika besibodinčius akademikus Kavolis vadino idėjinais frantais.)

Tikrasis Kavolio, kaip visuomenės ir kultūros kritiko, kontekstas nurodo į „nacionalistinės politikos nacionalistinių kritikų" draugiją (būtent taip Michael Walzer apibūdino Martin Buberį[30]). Jai atstovautų visų pirma tokie nekonformistiniai intelektualai ir politiškai angažuoti kritikai kaip Albert Einstein ir Martin Buber – abu pasišventę sionistai, o sykiu ir baltos varnos bei disidentai sionistiniame judėjime, dažnai kritikavę sionistinio sąjūdžio lyderius ir jų politiką. Taikliu Walzer pastebėjimu, Julien Benda – atsijusio kriticizmo įsikūnijimas – tokios visuomenės kritikos nebūtų laikęs nei pramsinga, nei apskritai įmanoma.[31] Bet ir pats Benda Kavolio socialinės ir kultūrinės kritikos koncepcijoje greičiausiai būtų patekęs į neaiškiųjų žmonių kategoriją.

Ypač lygintinas Kavolis su Martin Buber. Kodėl aš lyginu lietuvių kilmės amerikiečių sociologą su Austrijoje gimusiu ir ilgą laiką gyvenusiu žydų filosofu ir teologu, dialoginio personalizmo atstovu, pasišventusiu sionistu ir kartu vienu iš pačių aštriausių sionizmo politikos kritikų? Todėl kad panašiai kaip ir Buber, kuris apibūdintinas visų

30 Žr. Walzer, *The Company of Critics*, *op. cit.*, p. 66.
31 Ten pat.

pirma kaip sugrįžimo filosofas, Kavolis yra sugrįžimo sociologas. Jie abu negailestingiausiai kritikavo tą, kas jiems buvo itin brangu ir kuo jie gyveno – savo tautas, atkūrusias valstybingumą (ir į kurių naują gyvenimą jie aktyviai įsijungė). Kaip niekam kitam jiems tiktų Lewis Coser mintis, kad mes ypač kritiški tiems, kuriuos mylime.

Dar vienas bendras jų bruožas – ypatingas intelektualinis jautrumas, teorinė ir moralinė empatija. Pakanka prisiminti Kavolį, akcentuojantį romantinės moralinės kultūros *ethics of compassion* („visų skausmas lygiai skauda" – romantiškąją liberalinės moralybės versiją) svarbą, o taip pat ir empatijos principo būtinybę suvokiant *Kitą*. Apie Buber empatiją Walzer prabyla remdamasis Talmudu: „ ‚Tai tiesiog sveikas protas [...]. Kas žino, kad tavo kraujas raudonesnis [...]? O gal jo kraujas raudonesnis' [...]. Tas pats argumentas tinka ir grupei: ‚Tautų veiklai nustatyti nėra vertybių skalės. Negalima vieną tautą įvertinti geriau už kitą' [...]".[32] Ir Buber, ir Kavolis, būdami dialogo teoretikai *par excellence*, kategoriškai kritikavo instrumentinį bei manipuliacinį bendravimą. Pagaliau, abu jie apibūdintini kaip paradigminiai liberalaus nacionalizmo atvejai.

Su universaliosiomis liberalios moralinės laikysenos ištakomis siejasi ir Kavolio požiūris į patį intelektualą, akcentuojantis asketišką savęs disciplinavimą, pasiaukojimą ir atsidavimą darbui. Pasak Walzer: „tikrojo intelektualo esminis moralinis principas įgyja pasiaukojimo išraišką. Jį prieš daugelį amžių idealiai išsakė žydų išminčius savo patarime kitiems išminčiams ir siekiantiems jais tapti:

---

32 *Ibid.*, p. 67.

‚Mylėkite darbą, nevaldykite kitų žmonių ir niekada neieškokite bičiulystės su valstybės tarnautojais' [...]".[33] Argi tai tiesiogiai nesisieja su Kavolio reziumuojančia mintimi apie kultūrinį liberalą: „Kultūriniam liberalui užtenka dirbti savo darbą, nesileisti būti kitų trukdomam ir *pačiam nepagesti*".[34]

Labai svarbu pažymėti, jog Kavolis, nepaisant jo intelektualinės ir kultūrinės ištikimybės bei pasišventimo savo gimtajai Lietuvai, niekada su niekuo iki galo nesusitapatino, šitaip išlaikydamas ir kritinę distanciją, ir savo paties visišką nepriklausomybę – ir nuo politinių autoritetų, ir nuo įtakingų institucijų, ir nuo kontroliuojančių struktūrų. Jo laikyseną būtų galima bene geriausiai apibendrinti dar kartą pasitelkiant puikią Walzer formuluotę. Apie Albert Einstein Walzer parašė tokius žodžius: „Jis buvo ir aistringas, ir atsijęs žmogus, tarp šių dviejų polių radęs pusiausvyrą".[35] Šie žodžiai puikiai apibūdina ir Vytautą Kavolį.

Post Scriptum

Šioje studijoje man labiausiai rūpėjo pagrįsti savo hipotezę, kad Kavolio didžioji teorinė ambicija tiesti tiltus tarp įvairių analitinių diskursų, tyrimo strategijų, metodologijų ir socialinių bei humanitarinių mokslų, o sykiu ir tarp pavienių disciplinų, buvo ne kas kita, o vedinys ir tąsa jo didžiosios etinės intencijos tiesti tiltus tarp įvairių moralinių kultūrų bei savęs supratimo modelių.

---

33 *Ibid.*, p. 43-44.
34 Kavolis, „Liberalaus galvojimo erdvėje", *op. cit.*, p. 45.
35 Walzer, *The Company of Critics*, *op. cit.*, p. 38.

Visuomenės ir kultūros kritiko mąstymo erdvėje už tiesos visada slypi vertybė. Kavolio daugiadisciplininės ir tarpdisciplininės studijos apibrėžtinos kaip ledkalnio viršūnė, po kuria slypi jo sąmoningas ir preskriptyvus dalyvavimas skirtingose, bet viena kitą papildančiose žmogiškosios egzistencijos plotmėse (paties Kavolio žodžiais tariant, skirtingose simbolinėse logikose ir reikšmių struktūrose). Apibrėžęs civilizacijas – stambiausius sociokultūrinio tyrimo vienetus, kuriuose sociologiškai identifikuojama socialinė struktūra ir simbolinė organizacija – kaip simbolines konstrukcijas saviinterpretacijai, iš kurių istorijoje veikiantys žmonės semiasi reikšmių savo veiksmams ir santykiams pagrįsti bei suprasti (tai iš Benjamin Nelson perimta civilizacios samprata,[36] šiuo metu, regis, įsitvirtinusi komparatyvistų darbuose), Kavolis lyginamąsias studijas traktavo ne tik kaip gryną teorinį projektą, bet ir kaip transcivilizacinės empatijos, o kartu ir intelektualinio jautrumo bei civilizacinės sąžinės, aktą.

Kaip ir visi iškilūs teoretikai, kuriems lemta rizikuoti ir būti provokatyviems pralaužiant siauražiūrio empirizmo ar kompiliatyvaus mokyklinio teoretizavimo ledus, jis turėjo ir pažeidžiamų vietų savo šiaip jau reto rafinuotumo teorinėse studijose. Kavolis gausiai naudojosi kultūrine dokumentacija ir grožine literatūra, tokiu būdu įspūdingai išplėsdamas socialinės analizės ribas ir diapazoną. Bet duomenis apie įvairias visuomenes jis ėmė tik iš knygų ir kitokių mokslinės dokumentacijos šaltinių, todėl jo, kaip sociologo, tiesioginis sąlytis su socialine tikrove kartais

---

36 Plačiau šiuo klausimu žr. Kavolis, *Civilization Analysis as a Sociology of Culture*, *op. cit.*, p. 19-20.

atrodo kiek problemiškas. Lygiai taip pat ir duomenis apie nevakarietiškas civilizacijas jis gaudavo tik iš antrinių šaltinių, t.y. iš kitų autorių teorinių studijų ir monogarafijų apie nevakarietiškas civlizacijas, kuriose jam svarbūs faktai bei apskritai empiriniai duomenys jau būdavo perkošti per atitinkamą sąvokų tinklą ir analitines schemas. Greičiausiai tai kiekvieno metodologo ir konceptualisto aporija, o sykiu ir dalia.

Paskutiniuoju metu Kavolį ypač domino pasitikėjimo problema, kurią jis pakylėjo į fundamentalios sociologinės problemos rangą. Kaip žmonių asociavimosi ir komunikavimo galia, prasidedanti tokiais, atrodytų, nereikšmingais dalykais kaip įvairios savanoriškos draugijos ir klubai, ilgainiui virsta galingu socialiniu kapitalu, iš kurio išauga modernioji – pliuralistinė ir pilietinė – visuomenė? Kodėl gerai organizuotame socialiniame gyvenime žmonėms nebereikia kabintis vieniems į kitus kaip į vienintelę prasmingo gyvenimo viltį (.t.y. kodėl žmonėms nebereikia „stiprių", Kavolio terminu tariant, santykių ir itin intensyvios draugystės)? Kodėl Vidurio ir Rytų Europos šalyse intensyvi ir stipri žmonių draugystė neretai yra lydima visiško nepasitikėjimo valstybe ir jos institucijomis? Kaip apskritai gimsta visuomenė, kuri yra kažkas nepalyginamai daugiau nei vien žmogiškųjų individų suma? Būtent šie klausimai labiausiai domino Kavolį prieš jam pasitraukiant. Ir tai rodo jį grįžus prie pirmapradžių socialinio analitiko ir kritiko klausimų.

Kritikas visada yra pirmapradžių klausimų erdvėje ir nuolatinės pradžios situacijoje.

LAIKO ŽENKLAI

VYTAUTAS BLOŽĖ

* * *

sraige sraige
kodėl mano kaulai
man ne namai?

* * *

sakė jam: kad neateitum
krutindamas lūpas
o tas visai nebeateina
tad vėl jį bara
kodėl neateini! o tas
man lūpos iš baimės dreba
tai ir leido jam melstis

* * *

gėlės alpte alpsta: turbūt pervaidina
laistyk jų nelaistęs
po keliskart per dieną
karštymečiai kai užgriūna
o va pamirši, nepaliesi –
pačios vandens kažkur susiranda
rytą, žiūrėk, jau atsigavę

GATVELĖJE

žmogelis gatvelėje prieš atviras savo garažo duris
čirškina lašinukus ant iš akmenų sukrauto
ugniakuro, kvepia visa gatvelė. – Labas. – Labas
Sekminės, kepsim kiaušinienę, – sako – –
kodėl jis nekepa vasarnamy? pagalvojau, gal
neturi elektros ar dujų, gal sugedo, o gal
tiesiog taupo grašius, miške šakaliai nekainuoja

praėjau nužiūrėjęs tapybišką buitišką
sceną, nutolau, atsidusau, bet čia
atpažinusi Nolė ėmė loti, mes ją, deja
vegetariškai šeriam, atnešam
išrūgų, kurias ji, kaip ir aš, labai
mėgsta, nors pats kiaušinių metas
nekepam, nečirškinam: grūdeliai
augalėliai, riešutėliai, šakniavaisiai – ar Sekminės ar
Devintinės – ta pati
širdies kaina (tačiau su pienu, su sūriu sviestu)

POKŠTININKAS

pokštininkas, Tamsta Dievuli, sakau
taip supainioji priežastis su pasekmėm
laimes su nelaimėm, žaidi, apsimetinėdamas
kad nieko nesupranti, kad nesikiši, kad
susimakalioji, kaip tie struktūralistai
gražiose žargoninėse prakalbėlėse arba vis dar
jauni poetai, Tave ignoruojantys bei Tavo
išleistus įstatymus, bet Tu tik
juokauji, viską apversdamas aukštyn kojom
kol kas nors iš jų galų gale, supratęs, ima šypsotis
ir dar labiau pasitikėt – vienas Tavimi
kiti savimi, nesukdami per daug sau galvos – tada Tu
/ rimtai
imiesi tvarkyt
jo gyvenimo reikalus, rūpintis, susirašinėt
bet ne priešingai

* * *

kurmis gudrus: kad sliekai
jo požemio bunkeriuose susandėliuoti žiemai
neissibėgiotų ir nereiktų jam, aklam
paskui kiekvieną nenaudėlį vaikytis –
nugnyba sliekams abu galelius
tie ir guli, vargšai
yra ir žmonių tokių

NIJOLĖS ŠIVICKAS vardas tarp lietuvių dailininkų nėra žinomas. Jinai viena iš nedaugelio menininkų gyvenančių Kolumbijoje; kiti, kaip Kazys Žoromskis ir Juozas Bagdonas išvažiavo, o Eugenijus Kulvietis seniai mirė Bogotoje. Iš muzikų reikia prisiminti Izodorių Vasiliūną ir Bronių Jonušą. Tad negausi lietuvių kolonija Kolumbijoje davė dailininkų, muzikų, milijonierių ir politikų. Tarp kitko, Nijolė yra motina Antano Mockaus, buvusio Bogotos universiteto rektoriaus, buvusio Bogotos burmistro ir esamo kandidato į Kolumbijos prezidentus.

Kaip ir daugelis lietuvių dipukų, Nijolė baigė meno mokslus Stuttgarte 1950 metais (deja ji nefigūruoja Lietuvių Enciklopedijoje). Kolumbijoje pradėjo reikštis kaip keramikė nuo 1955 metų ir Bogotos Nacionalinėje bibliotekoje buvo suruošta jos pirma paroda. Yra turėjus 15 asmeninių parodų Prancūzijoje, Australijoje, Ekvadore, Venecueloje ir, žinoma, Kolumbijoje. Yra dalyvavusi virš 40 kolektyvinių parodų, tarp kurių pažymėtina 1988 metais Vilniuje.

Nijolės meninės priemonės (jinai dėl savo kuklumo niekad negalvojo apie savo darbus kaip meną) yra labai neįspūdingos: degintas molis, oksidas, geležis ir virvės su bičių medum. Ją klasifikuoti yra neįmanoma ir būtų bergždžia išgalvoti kokį nors nebūtą ryšį ar su indėnų palikimu Bogotos savanoje, ar su žemaitiška puodyne, kurią turbūt parsivežė išvykdama iš Lietuvos. Faktas, kad tokių milžiniškų keramikos skulptūrų nebūtų lengva rasti net Kinijos tūkstantmetėj kultūroje, užkastoje kokioje tai užmirštoje provincijoje. Skulptūros pakabintos ant lubų virvėmis ir vielomis lyg erdvės būtybės, labai primityvios ir be jokios intelektualinės pretenzijos. Jos darbai skiriasi nuo Kolumbijos/Meksikos indėnų keramikos, jie neturi jokios žinomos funkcijos, jie yra ir tai viskas.

Paprasta, kaip ir jos naudojamos medžiagos, Nijolė pati parsiveža molį iš aplinkinių Andų kalnų, dirba su moliu, todėl, kad jai patinka minkyti tą dumblą savo rankomis, išdeginti savo krosnyje ir iškabinti vėjo pagairėj. Vienintelis jos parašas tai jos rankų atspaudas. Gražu.

Šiuo metu iš molio Nijolė lipdo daug milžiniškų apvalių „akmenų" (sveriančių iki 60 kilogramų), savo forma primenančių upės dugne rastus ir išdidintus akmenis. Skulptorė juos įvairiai sukomponuoja, paskui suriša jos pačios bičių medum išteptom virvėm ir pakabina kaip vientisą skulptūrą. Tai, žinoma, keistokos skulptūros, tokios pat išgrynintos kaip Brancusi darbai.

Stasys Goštautas

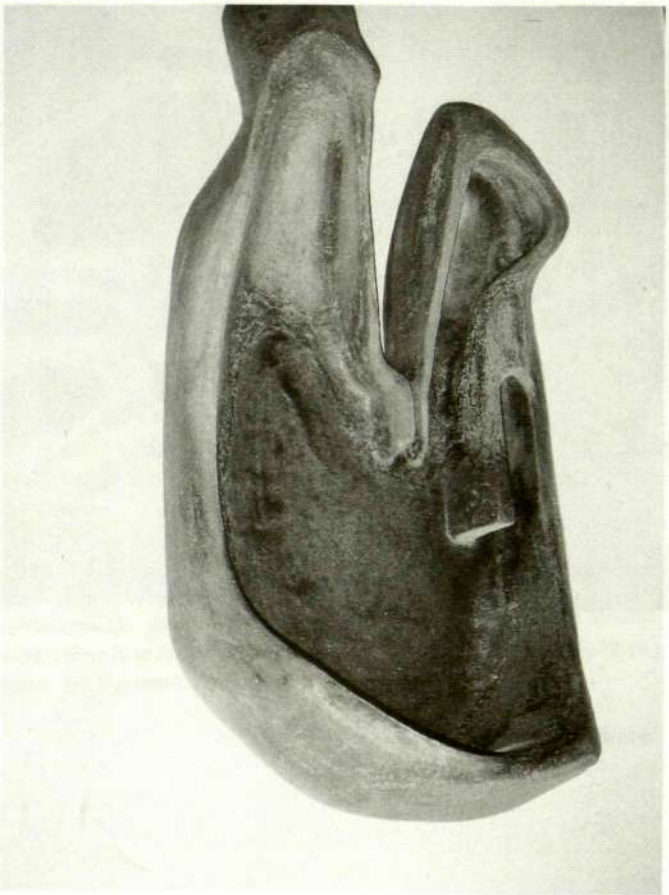

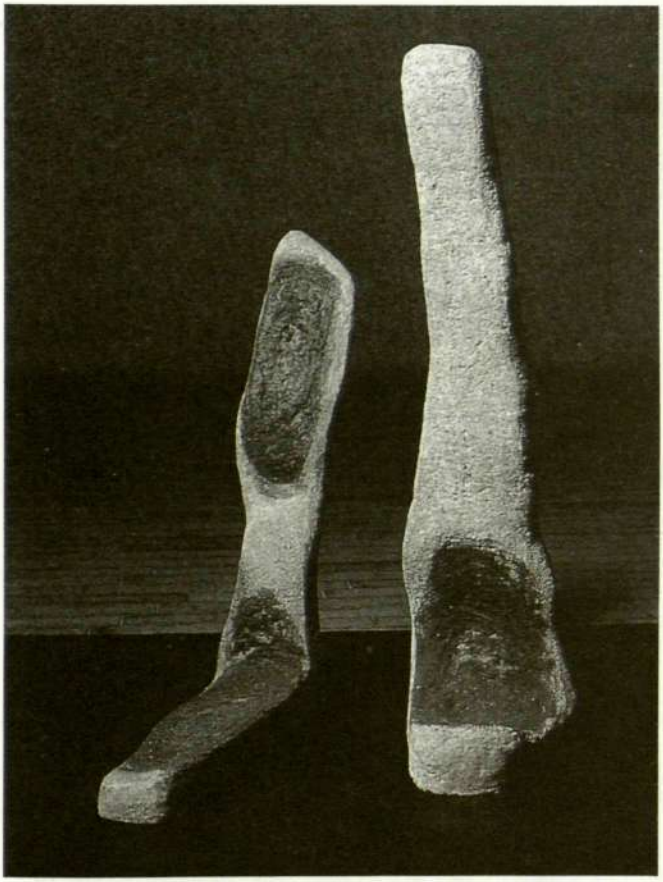

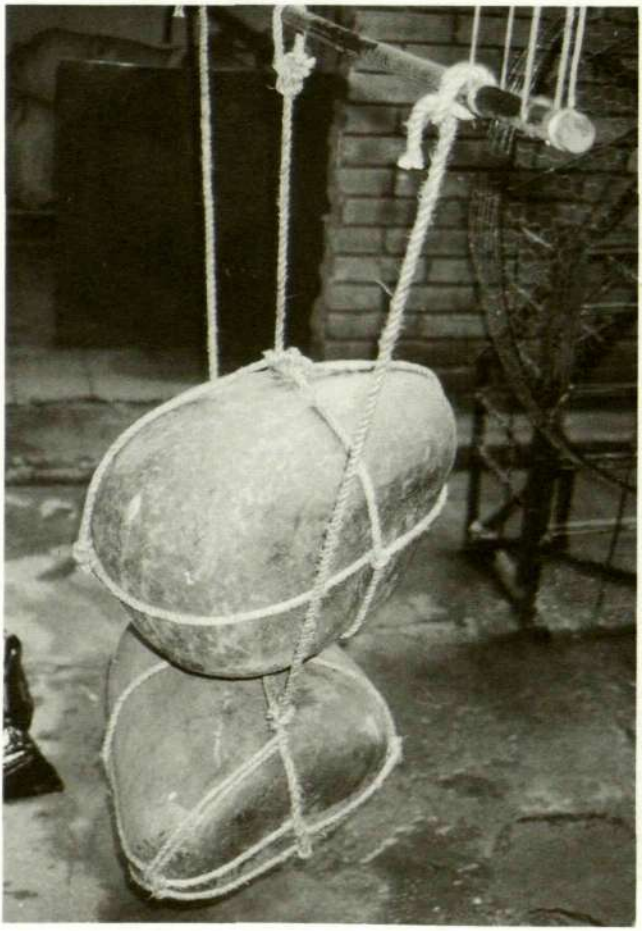

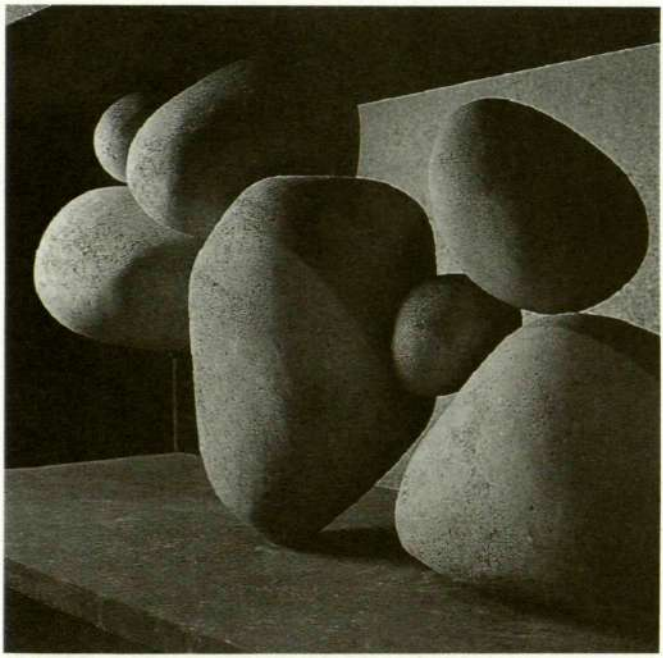

JEIGU BŪČIAU KARALIUS...*

Arba kodėl mes tik įsivaizduojame, kad ekonomiškai prilygstame kitiems Europos kraštams

HORSTAS ŽIBAS

Bandydami kalbėti apie Lietuvą ir lietuvius, turime suprasti ir viena, ir kita. O tas supratimas – tai jau ne eilinė greitos studijos išdava. Pirmiausia, esame įvairių koncepcijų kryžkelėse, vienos jų reikalauja nekritiško lojalumo viskam, kas lietuviška, kitos nepripažįsta Lietuvai ir lietuviams jokios išimtinės būsenos, kuria galėtume džiaugtis ir didžiuotis. O vis dėlto teisybė, kaip ir visuomet yra kur nors tarp tų kraštutinumų. Sukomplikuokime padėtį dar labiau: teisybė šiuo atveju yra reliatyvi, nestovi vienoje vietoje ir todėl sunkiai definuojama nusistovėjusiais sociologiniais pagrindais.

Visiškai suprasdamas padėties sudėtingumą ir su tuo susijusią riziką, vis dėlto nutariau šią temą paanalizuoti, bent jau iš ekonominio taško. Čia jau mano optimizmas

---

* Pranešimo tekstas, skaitytas 1997 m. Santaros-Šviesos suvažiavime Lemont, Illinois.

arba gal ir tikros padėties nesupratimas, ar nenorėjimas suprasti. Pirmiausia kyla klausimas, ar mes, lietuviai, – tikrai jau tokie išimtiniai žmonės. Ar mūsų kančios, džiaugsmai ir visas gyvenimas vertas tiek daug dėmesio, kiek mes norėtume, kad jam teiktų likęs pasaulis? Mūsų akimis žiūrint, nereikia nė klausti, bet ar galima tai įrodyti kitiems, kurių pasaulis neprasideda ir nesibaigia Lietuvoje? Kartais – mums viskas yra taip aišku, kad negalime suprasti, kaip mūsų padėtį galima ir kitaip įvertinti. O vis dėlto ji yra vertinama kitaip ir bus kitaip vertinama ateityje. Turbūt neužteks numoti ranka ir prakošti pro sukąstus dantis, kad, girdi, nesupranta, nes nežino padėties. Teisybė nėra principas, kuris bus visų priimtas vien todėl, kad kai kuriems stebėtojams atrodo, kad tai absoliutus konceptas.

Šios temos pavadinimas kilo jau prieš kurį laiką, kada sekdamas žinias iš Lietuvos vis sugalvodavau geriau atrodančius sprendimus, negu tie, kuriuos pranešdavo spauda. Mes visi žinome, kad yra kasdienės politikos „kryžius", kurį neša visi, kurie bando kraštą valdyti. Bet atrodo, kad ir vėl ar drąsa, ar nesupratimas man įdiegė norą rimtai pasvarstyti, ar tikrai visi netobuli ir negeri sprendimai buvo neišvengiamos klaidos, kurios pasitaiko, kai reikia išrasti naują gyvenimo būdą, kaip jį turėjo išrasti pirmos naujai nepriklausomos Lietuvos vyriausybės. Taigi, ši diskusinė kritika nėra bandymas įrodyti, kad kraštas buvo tvarkomas nemokšų, bet bandymas mokytis iš praeities. Čia prisimena amerikiečių istoriko George Santayana žodžiai, kuriuos dažnai girdime ir kurių tikrai nesiklausome Vakaruose: „Tie, kurie neskaito istorijos, yra pasmerkti kartoti jos klaidas". Todėl bandysiu

pažvelgti į kai kuriuos artimos praeities įvykius ir palyginti juos su dabartiniais vyriausybės veiksmais. Apie tai kalbėdamas taip pat „užkliūsiu" už lietuvių papročių – gerų ir ne taip gerų – kurie kliudo greitam ir lanksčiam problemų sprendimui. Lietuva – ir nedidelė, ir ekonomiškai priklausanti nuo savo kaimynų. Jeigu nebūsime gudrūs, tai tapsime ekonominėmis savo kaimynų aukomis. Apie tai kalbėti ir skųstis negana, reikia aktyviai dirbti, kad pašalintume įvairias problemas, ir turėti paruoštus planus, kad žinotume, kur eiti, kada kils naujos, dar ne visai pramatytos situacijos.

Galvodamas apie kasdienines problemas Lietuvoje ir ten dirbdamas lietuviškose firmose visur mačiau lietuviško „valdovo" sindromą. Tokio vado ilgesį girdėjome ir iš paprastų piliečių, ir iš akademikų, tik gal kitokia forma. Pirmieji manė, kad gal atsiųs Dievas tokį žmogų, kurio reikia, kiti studijuodami praeitį bandė sudaryti psichologinį vaizdą tokio žmogaus, kuris galėtų susidoroti su šių laikų problemomis ir jų sprendimais. Manau, kad pirmoji vizija gal rimčiausia, nors ir pagrįsta nekaltu tikėjimu.

Prisimindami savo istorinius valdovus jiems suteikiame įvairius tobulus talentus, kuriuos jie gal parodė vienoje ar kitoje savo valdymo fazėje, bet tikrai neturėjo visose savo gyvenimo formose. Bijome pažeisti praeities valdovų orumą ir juos giname jau visai nelogiškomis priemonėmis. Tik pavartykime mūsų išeivijos spaudos laiškų skyrių puslapius, jeigu ieškome įvairių diskusijų apie lietuviškos istorijos pažeidimus. Manau, kad lietuvių visuomenė tikrai negirdi George Santayana patarimo, naudoti istoriją kaip „pataisos kursą", iš kurio galima mokytis. Mes turbūt smerkiame ir gal net norėtume

sunaikinti visus, kurie kokiu nors būdu bando įrodyti, kad lietuvių istorijoje iš viso buvo daryta klaidų. Mes nenorime pripažinti, kad mūsų praeityje buvo gerų ir ne taip gerų valdovų. Kad jie visi buvo žmonės su klaidomis ir trūkumais. Mūsų galvojimu, jeigu mes aklai jų negarbinsime, tai nepaimsime iš senovės tų gerų pamokų, kurios mums duotų kilnų jaunimą, pasišventusią visuomenę ir šviesaus proto senimą, kurio protingų patarimų visi klausys. Pažvelgus į dabartinį Lietuvos politinį gyvenimą jau matosi kaip tik tokio vado ieškojimas ir net keletas kandidatų į tokius vadus jau pradeda ryškėti politiniame horizonte.

Dirbant su verslininkais, kurie ir Vakarų demokratinėje aplinkoje nėra dideli demokratijos sekėjai, šis vado principas matosi dar ryškiau. Versle matome pačius geriausius ir pačius blogiausius to vadizmo pavyzdžius („vadizmu" čia vadinsiu elgesį individų, kurie tiki, kad jie tikrai turi įkvėpimą vesti kraštą/visuomenę/firmą į geresnę, šviesesnę ateitį). Dar randame visai atvirai pasireiškiančius tikrai šlykščius pėdsakus to elgesio, kurį kadais nurašydavome „homo sovieticus" sąskaiton. Tas elgesys reiškiasi įvairiomis formomis, bet daugiausia kyšių ėmimu ir davimu, ekonominiu šantažu, savo bendradarbių niekinimu ir dvasiniu absoliutizmu, kai pavaldiniais pasirenkami tik žmonės, kurie visuomet sutinka su vado nuomone. Matant tokius vadizmo pavyzdžius, sunku pramatyti, kaip Lietuva iš tokio užburto rato galės išsivaduoti.

Artimoje ateityje Lietuvos visuomenė stovės prieš pasirinkimo krizę: ar rinktis prezidentu vadą, kuris atitinka senovės „gerų" vadų pavyzdį, ar ieškoti naujes-

nių vadų, kurie, kad ir ne visai kilnūs ir ne visai istorijos ir laiko apšvarinti, galėtų vesti kraštą dabartinėmis sąlygomis. Nedalyvauti naujo vado rinkime nėra viena pasirinkimo galimybių, nes vienoks ar kitoks vadas bus išrinktas, o porinkiminis pasiaiškinimas „ne mano kaltė, nes aš jo nerinkau" – tai jau vienas iš tų „homo sovieticus" liekanų. Čia prisimena dabartinėse Lietuvos vyriausybėse ir versle labai madingi keturi būdai išvengti atsakomybės: komandiruotė, atostogos, ligoninė ir veikla su užsienio konsultantais. Tarsi jeigu aš nesu darbo vietoje arba tariuosi su konsultantais, tai jau atsakomybė ne mano, nors aš gal ir vyriausias tos veiklos ar to skyriaus viršininkas. Tarp kitko, panašus elgesys matosi ir tarp dabar kylančių vadų. Svarbu, kad ne mano atsakomybė, visas kitas prieš tai nublunka. Įdomu, kad net tie akademikai ir visuomenininkai, kurie mėgsta visur ir visiems aiškinti, kad jie tikrai viską žino, kad jiems nereikia patarimų, tik daugiau investicijų, naudoja tuos pačius pasiteisinimus, kuriuos čia jau minėjau.

Vadovauti Lietuvai dabar labai sudėtinga. Pirmiausia, reikia kraštą vesti į ateitį pačiomis naudingiausiomis sąlygomis. Tai jau beveik neįmanoma užduotis. Bet antroji tos užduoties dalis gal dar sunkesnė ir tikrai turinti krašto ateičiai dar svarbesnės reikšmės: sudaryti sąlygas priaugančiam Lietuvos jaunimui išmokti vadovavimo principų, jais naudotis ir tokiu būdu ruoštis ateityje perimti krašto vadovavimą. Žiūrėdamas į dabartines vadų asmenybes, manau, kad ši užduoties dalis bus sunkiausiai realizuojama, jeigu ją iš viso pavyks įgyvendinti.

Tai, kad Lietuva ilgisi tikro vado, mane ir vedė prie tokio temos pavadinimo. Manau, kad aukščiausio lygio

vadas Lietuvos ekonominės politikos srityje – tai karalius. Taigi norint kalbėti apie Lietuvos socioekonominę ateitį reikia būti bent karaliumi. Karalius, *ipso facto*, išmintingas, kilnus, gero norintis ir patriotas, tai yra, jeigu jis lietuvis. Jo nuomonė bus išklausyta ir apsvarstyta, net jeigu ir būtų atmesta. Taigi, jeigu būčiau karalius...

Iš mano pasisakymo turėtų būti aišku, kad savo mintis apsupau karaliaus skraiste todėl, jog įsitikinau, kad karaliaus mintys bus lietuviui geriau priimtinos, negu prezidento, premjero, kunigaikščio, ar išeivijoje taip pamėgto ir būtinai reikalingo, viceprezidento. Be to, mano karalius būtų absoliutus valdovas, kuris atsiskaito tik Dievui ir tai ne visuose reikaluose. Taigi, nereikėtų rūpintis rinkimais, visuomenės pritarimo ieškojimu ir ivairiais žmogiškais klausimais, kurie gal svarbūs pavieniams asmenims, bet neprivalo rūpėti valdovui. Mano, kaip karaliaus, rūpestis – tai krašto gerbūvis, o to gerbūvio definicija tai jau mano rankose. Bet tikėkite, kad aš esu geros valios žmogus ir nieko blogo savo kraštui sąmoningai neprimesiu.

Ieškodamas duomenų Lietuvos nepriklausomybės pradžiai suprasti ir jau savo minėtą „homo sovieticus" aptarti naudojau daug istorinės ir biografinės medžiagos, atsiradusios po 1989 metų. Daugiausia naudojausi trimis knygomis: Martin Malia, *The Soviet Tragedy, A History of Socialism in Russia, 1917-1991* (The Free Press, A Division of MacMillan, Inc.); Yevgenia Albats, *The State within a State, The KGB and its Hold on Russia* (Farrar-Straus-Giroux); Edvard Radzinsky, *Stalin* (Doubleday).

Šie veikalai pristato tris temas, kurios, mano galvojimu, yra pagrindas viso posovietinių kraštų supratimo.

Pirmoji aptaria socializmą kaip gėrio norinčią sistemą, kuriai ne tiktai nepavyko pasiekti savo tikslo, bet kuri savo tikslų siekdama davė naują definiciją žmogaus nežmogiškam elgesiui valstybės ir visuomenės gyvenime.

KGB istorija, rašyta žurnalistiniu formatu, man davė supratimą, kokie tipai ir kokie žmonės tarnavo šioje organizacijoje ir kodėl, daugelio galvojimu, jie buvo geriau pasiruošę pereiti į rinkos ekonomiką, nors ir ne visai „švankiais" metodais. Skundas, kad KGB valdininkai valdo Rusiją ir Lietuvą girdisi ir šiandien, bet iki šiol negirdėjau, kokios jų asmeninės charakteristikos, išskyrus negatyvias.

Stalino biografija bando surišti šio diktatoriaus elgesį su sistemos reikalavimais ir išrišti klausimą, kuris iš jų buvo vedantis fenomenas. Čia pasidaro aišku, kad idėjos nebuvo Stalino inteligencijos išdava. Beveik visas jas jis perėmė iš kitų, savaip perfiltravo ir tada be jokio atsižvelgimo į visuomenę, net palaužiant jos valią gintis, bandė įgyvendinti. Taigi, čia dar vienas pavyzdys, kaip blogas įgyvendinimas sugriauna kad ir gerą tikslą bei jo naudą.

Šie leidiniai man buvo naudingi todėl, kad Lietuvoje mes ypač gerai išmokome naudotis sovietų sistema, net ir tais atvejais, kada už tai turėjome atmokėti mūsų tautiečių laisve ir gyvybėmis. Save laikėme gudresniais ir geresniais, negu okupantai iš rytų, ir naudodamiesi jų atvežtais metodais susidarėme sau naują gyvenimą. Čia nebandysiu rasti kaltininkų, bet bandysiu suprasti, kas ir kaip vedė prie to elgesio, kurį šiandien, atrodo, visi norime pakeisti. Nes jo pakeitimas ir yra daugelio reformų, kurios iki šiol Lietuvoje labai sunkiai įgyvendinamos, pagrindas.

Lietuvos ekonominės politikos pradai

Nepriklausomybė Lietuvai atnešė ne tik politinę ir ekonominę laisvę, bet ir su ta laisve susijusią atsakomybę. Atsakomybė Sovietų sistemoje pasireiškė kitaip, negu ji reiškiasi politiškai ir ekonomiškai nuo savęs priklausančiame krašte. Pirmoji nepriklausomo krašto valdžia turėjo neįmanomą užduotį pradėti krašto gyvenimą naujoje ekonominėje ir politinėje aplinkoje. Buvo padaryta daug klaidų, kurių išvengti buvo sunku, o gal ir neįmanoma. Artėjant 1992 metų rinkimams jau kiek atkutusi LDDP aiškino balsuotojams, kad jų patyrimas tariantis su rusais, bei sovietinėje biurokratijoje, pagerins visiems gyvenimą daug greičiau, negu tai galėtų atlikti prieš juos buvusios valdžios. Dabar jau aišku, kad socialistinė patirtis daug nepadėjo nei politikai, nei ekonominiam valstybės vystymuisi. Ir turbūt negalėjo padėti. Andrej Amalrik jau 1969 metais kalbėjo apie reformizmą, tai yra krizę sistemoje, bet ne procese, kurį sistema naudojo, kad išsilaikytų. Jis taip pat kalbėjo apie įsitikinimą, kad tą procesą galima pataisyti ir išspręsti visas problemas naudojant išmintį ir logiką. Šis metodas buvo priimtinas ir rytams, ir vakarams nes jis atrodė mažiausiai pavojingas sovietų sistemai. Pagal Amalrik, tai buvo savęs apgaudinėjimas ir rytuose, ir vakaruose.

Pasirodė, kad problemos diagnozė buvo klaidinga. Problema buvo pačioje sistemoje. Kada Andropovas užsakė slaptas studijas padėčiai pagerinti, 1984 metais rašyta vadinama Novosibirsko studija, redaguota Tatianos Zaslavskojos, jau pramatė, kad problema egzistuoja tarp valdančiųjų ir valdomųjų ir todėl yra sistemos, o ne proce-

so krizė, kaip buvo anksčiau galvojama. Taigi, jau 1984 metais pradėjo darytis aišku, kad senoji patirtis turės labai ribotas galimybes, nors ta informacija nebuvo plačiai žinoma to laiko Sovietų Sąjungoje.

Praeities patirtis galėjo būti naudinga tik kasdieniniame vadovavime, kur biurokratija, turinti aiškius įstatymus ir teisinę stuktūrą, gali išlaikyti politinę ir ekonominę kryptį, kaip tai vyko Prancūzijoje, Italijoje ir kitose vakarų demokratinėse valstybėse, kur vyriausybės griuvo, bet kraštai toliau vystėsi ir ekonomiškai klestėjo.

Sovietinė ekonominė patirtis turbūt geriausiai aptariama taip:

— Paruošti gerokai išpūstą biudžetą;
— Jį pristatyti Maskvos organams ir juos įtikinti, kad biudžetas tinkamas ir priimtinas;
— Paruošti statistiką, kuri remtų priimtą biudžetą;
— Finansinio periodo gale įrodyti, kad statistika ir biudžetas sutampa, o jei nesutampa, surasti paaiškinimų, kodėl biudžeto ir pajamų / išlaidų buhalterijos skiriasi;
— Retkarčiais reikėjo pripažinti, kad biudžetas nebus išpildomas ir važiuoti į Maskvą rasti daugiau pajamų.

Suprantama, kad tai labai supaprastintas ekonomikos vaizdas, bet čia mes kalbame tik apie ekonominę patirtį, kurią į valdžią atsineš kai kurie valdžios atstovai. Šiuo metu labai daug šito patyrimo atstovų grįžta į visus ministerijų postus ir pavojingiausia, kad jų dauguma dingsta biurokratijos pilkumoje. Stebėtojas iš šalies girdi ir mato tik ministerius ir aukšto rango ministerijų pareigūnus. Didžiuma pastarųjų keičiami arba rinkimų metu, arba kai

jų darbas nesutampa su valstybės ar valdžios politine ar ekonomine kryptimi. Tačiau patyręs stebėtojas gerai žino, kad daugumas sprendimų daromi ne aukštų valdžios postų, bet biurokratijos pragaro devintame rate. Ir socialistinėje sistemoje ir kitose biurokratijose sprendimai daromi žemiausiose pakopose, kad viršininkai galėtų išsižadėti nepopuliarių sprendimų.

Nepriklausomos Lietuvos ekonominės reformos buvo planuotos jau prieš Nepriklausomybės paskelbimą ir jas buvo bandoma vykdyti nuo pat pradžios. Galima kritikuoti reformų rezultatus ir gal per skubotą jų vykdymą. Dabar žinome, kad žemės ūkio reforma nebuvo sėkminga ir dėl to, kad nebuvo efektyvaus Vilniaus dialogo su provincijos vietinėmis administracinėmis instancijomis, kurios dėl įvairių priežasčių reformą įvykdė blogiausiu variantu, tuo įrodydamos, kad ji netinkama. Šios reformos buvo sustabdytos LDDP perėmus valdžią. Kai jos vėl buvo atnaujintos, niekuomet nebeatgavo tos energijos, kurią turėjo pradžioje. Taip niekuomet ir nežinosime, kaip jos tikrai būtų veikusios, nes dabar ir ekonominės, ir įstatyminės reformos nerodo jokios krypties, išskyrus trumparegišką bandymą patenkinti užsienio ir naminius įvairių grupių reikalavimus.

Neturint ekonominės politikos, lieka daryti sprendimus nežinant, kaip pavienis nutarimas, kuris gal ir atrodo efektyvus jį matant tik vieną, gali negatyviai paveikti kelias kitas ekonomines sritis. Ši problema aiškiai atsispindi dabartinės vyriausybės sprendimuose muitų, mokesčių ir įvairių subsidijų plotmėje. Atrodo, kad vieną galą nuspaudus pašoka kitas galas ir todėl niekuomet neturime lygaus paviršiaus, kuris padėtų ir žemės ūkiui, ir

komercijai vystytis. Be tokių politinių gairių sunku priimti įstatymus Seime (nebent turint tokias seimo daugumas, kaip paskutinės dvi vyriausybės), nes neįmanoma įstatymų leidėjų daugumai įrodyti, kad įstatymai veiks viso krašto naudai.

Sovietų sistemoje administratoriais dažniausia buvo techniškai išsilavinę žmonės. Šie žmonės sistemai geriausiai tiko dėl savo pragmatiškumo ir nesidomėjimo politika. Tačiau jų ribotas išsilavinimas ir patyrimas tik sovietinėje ekonominėje struktūroje paliko daug spragų dabartinio administravimo požiūriu. Labai svarbu kuo greičiausiai naujai administracijai paruošti kandidatus, kurie pažintų finansų struktūrą ir jos struktūrines sąsajas ir taip pat suprastų, kad ekonomikoje sprendimai priklauso vienas nuo kito. Šis Lietuvai naujas galvojimas sumažintų įvairias komplikacijas ir ekonominius iškraipymus, kurie šiandien reikalauja daug koordinacijos ir energijos. Autonomija ministerijose – sveikas ženklas, bet jos negali daryti sprendimų, kurie vienas kitam prieštarauja. Seimas turi turėti ateities viziją, kuri užtikrintų, kad įstatymai būtų priimami pagal laiko reikalavimus. Šiuo metu seimas vis „paredaguoja" įstatymus, kurie neatitinka sąlygų. Šis procesas atlieka savo paskirtį, bet taip pat leidžia daryti neapgalvotas klaidas. Vyriausybė pateisina visus nesklandumus tuo faktu, kad jų visur yra ir negalima jų visiškai išvengti. Taip, jų yra ir Amerikoje, ir kituose kraštuose. Bet Lietuvos ekonomija tokia maža ir tiek silpnai išsivysčiusi, kad tokios klaidos dažnai visuomenei sudaro skirtumą tarp pusiau sotaus ir visai skurdaus gyvenimo. Įdomu klausytis premjero pasiaiškinimų pasikalbėjimuose su krašto gyventojais. Visuomet aišku, kad kas nors biu-

rokratijoje turėtų būti atsakingas, bet neaišku – kas ir todėl perduodama klausimą spręsti arba į jį atsakyti visiems pažįstamai biurokratijai, kuri dažniausia viską užkasa laiko dulkėse. Žmonės ir toliau lieka nustumti į šalį ir todėl nemato skirtumo tarp dabartinės valdžios ir kas buvo anksčiau. Politinė apatija yra išaugusi iš ekonominio skurdo. Nematant ateities nebelieka vilties ir nejaučiama jokio reikalo dalyvauti politiniame procese. Nevykstant politiniam procesui, valdančioji grupė gali pasiskelbti amžina valdžia, nes žmonės nerodydami noro dalyvauti rinkimų procese garantuoja egzistuojančiai valdžiai amžiną gyvenimą. Mažas tokios galimybės pavyzdys buvo Kaišiadorių rajono rinkimų problemos. Ten galų gale ir vieną kandidatą buvo sunku išrinkti nesant pakankamai balsų.

Lietuvos ekonominė politika

Problemos planuojant Lietuvos ekonomikos atstatymą

Naudojantis vakarų demokratijų patyrimu, ekonominė politika susideda iš dviejų pagrindinių etapų:

— Žinios ir įvairūs pasisakymai, vedantys prie rinkimų, ir su jais susijusi rinkiminė propaganda;
— Žinios, planai, statistika ir politika, susijusi su krašto ekonominės būklės gerinimu ir ilgainiu atstatymu.

Atsitiktiniam stebėtojui tai skamba labai ciniškai, nes atrodo, kad ir vėl grįžtama prie „vieną žadėsim, kitą darysim" filosofijos. Tai šiuo atveju netiesa, nes principas pagrįstas tuo, kad nesant valdžioje ir neturint jos šaltinių, (jau nekalbant apie tarnautojus), negalima išdirbti detalių planų, kuriuos tuojau pat galima būtų vykdyti. Lieka

išvystyti rinkimų kampaniją naudojantis „laikraštinėmis žiniomis". Čia labai svarbu laikytis principo „nežadėsime nieko, ko nebandysime įgyvendinti". Tuo šis etapas skiriasi nuo to, ką Lietuvoje žmonės iki šiol išgyveno. Šis principas svarbus ir todėl, kad Lietuvoje pasitikėjimo valdžia visiškai nėra. Jeigu to pasitikėjimo atstatymas nebus kertinis akmuo naujos valdžios rinkimuose, tai ta valdžia ilgai neišsilaikys. Tokioje nestabilioje aplinkoje krašto ateitį bus neįmanoma pramatyti.

Kadangi noras išsilaikyti valdžioje naudojosi principu „mes žinome visus atsakymus *a priori* ir todėl balsuotojams reikia tik kantrybės", absoliutaus neklaidingumo skraistė reikalavo aklo tikėjimo. Iš politinės ekomomikos taško žiūrint, išsilaikyti irgi svarbu, nes viskas, kas daroma, yra nauja ir dažnai eksperimentiška. Todėl rezultatai ne visuomet greiti, bet reikalauja kantrybės ir tęstinumo. Kad išvengtų palyginimų su dabartine valdžia, bet koks ateities politinis procesas balsuotojams turi įrodyti, kad planas yra, tas planas vykdomas kelių metų cikle ir stebuklus turėsime sukurti mes patys. Čia taip pat svarbu paminėti faktą, kad po pirmo etapo turi logiškai sekti antrasis ir visuomenė turi suprasti, kaip jie rišasi. Jeigu nuo pažadų nukrypstama, tai reikalinga, kad paaiškinimai definuotų: ar tik kryptis keičiama ir kodėl, ar reikia keisti, kas buvo žadėta, ir kaip tai išsivystys praktikoje. Šitoks atviras procesas Lietuvoje dar ir šiandien sunkiai suprantamas ir valdžios žmonės jo prisibijo, iš dalies ir todėl, kad jeigu viskas bus aišku, nereikės aiškintojų, kurie už patarnavimus apmokami dažnai ir kyšiais.

Skaitant visiems prieinamą informaciją spaudoje ir valdžios skelbiamuose statistikos leidiniuose, nėra aišku,

kaip tos statistinės medžiagos renkamos ir kiek jomis galima pasitikėti. Čia svarbu prisiminti amerikiečių priežodį: „skaičiai nemeluoja, bet melagiai skaičiuoja". Negalima kaltinti matematikos principų, naudojamų skaičiuojant. Problema yra pačių žinių patikimumas. Kokie žinių šaltiniai, kaip klausiami klausiami, kokios taisyklės naudojamos žinias interpretuojant. Šitoje srityje yra problemų ir Amerikoje, kur statistika jau gal ir per aukštą pasitikėjimo lygį pasiekė, o Lietuvoje, manyčiau, ta problema yra tikrai rimta. Visas ekonominis gyvenimas priklauso nuo patikimų duomenų, nes nežinodamas, kur esi, nenustatysi krypties ateičiai.

Nesant ekonominio plano ir jo pagrindą sudarančios politikos sunku ką kitą kritikuoti, kaip tik rezultatus, o tie pernelyg negatyvūs. Kad pereinamame laikotarpyje gyvenimas bus blogesnis negu anksčiau, buvo galima tikėtis, bet kad nesimato jokių pozityvių prošvaisčių ateityje, tai jau dabartinių vyriausybių idėjų bankroto rezultatas. Šias eilutes rašančiam prieš šešis metus atrodė, kad truks apie dešimt metų, kol matysime gerą stiprios ekonomijos pradą. Tai būtų sekančio šimtmečio pradžioje. Atrodė, kad teks paaukoti vienos generacijos viltis, kad matytume tikrą ateitį. Tas dar įmanoma, jeigu 1996 metais išrinktos valdžios tikslas bus ne išsilaikyti nieko nedarant, bet parodyti kraštui kelią į geresnę ateitį.

Be tokio valdžios pažiūrų pasikeitimo prarasime ekonominę iniciatyvą. Specialistai liks demoralizuoti, jų žinios, mašinos ir instaliacijos pasens, finansiniai ištekliai bus išnaudoti kasdienėms išlaidoms padengti arba iššvaistyti visai be tikslo. Atėjus laikui atmokėti skolas, reikės skolintis daugiau, o skolintojų tokioje padėtyje atsiras

mažai. Jaunimui praeis noras mokytis, nes iš mokslo nematys jokios naudos. Čia kalbu ne tik apie aukštąjį mokslą, bet ir apie vidurinį išsilavinimą. Pasiekus šitokį ekonominį lygį atsistatyti labai sunku ir truks dar ilgiau. Tada matysime tikrą trečio pasaulio ekonomikos lygį Lietuvoje.

Bendri principai atstatant Lietuvos ekonomiką:

— Reikia atstatymo darbą pradėti nuo pamatų, kurie yra sveiki ir greičiausiai išvystomi (build on strength). Čia turiu omeny žemės ūkio produktus, tekstilę, mažų motorų ir instrumentų gamybą, įvairias sritis, reikalaujančias daug profesionalios darbo jėgos ir palyginus mažai medžiaginių išteklių.

— Reikia stabilizuoti reikalingą, bet šiuo laiku sunkiai išlaikomą ekonomikos sektorių. Čia svarbu išlaikyti, ką turime, kad vėliau būtų pamatai, ant kurių galima bus toliau vystyti ateities planus.

  Šiam sektoriui priklausytų stiklo ir keramikos dirbtuvės, kai kurios popieriaus ir medžio dirbtuvės, elektroninių montavimų ir produktų gamyklos ir įvairių statybų firmos.

— Kai kuriuos sunkios pramonės sektorius gali prireikti nurašyti į nuostolius, jeigu pamatysime, kad ateities energijos ištekliai arba rinkos galimybės neleis juos pelningai toliau vystyti. Čia kalbame apie Ignalinos jėgainę, trašų gamyklas ir net naftos rafinerijas. Kol kas jas galima laikyti, bet ilgainiui bus sunku rasti kapitalo, jas perstatyti ar net atnaujinti. Svarbu suprasti kad, Sovietų ekonomikos likučiai gali būti ne tik nenaudingi, bet ir žalingi, priverčią mus per

daug priklausyti nuo rytinių valstybių. Prekybos su rytais nereikia baidytis, bet turime tai daryti su politiniu ir ekonominiu išskaičiavimu.

Pirmieji žingsniai

— Pirmas žingsnis yra padidinti eksportą. Tai reikalinga užsienio valiutos balanso pagerinimui ir mūsų stipriausių ekonominių sektorių stiprinimui. Čia turiu omenyje kai kuriuos žemės ūkio produktus, tekstilę ir mažų motorų ir instrumentų gaminius. Kai kurie elektronikos produktai ir medžio dirbiniai taip pat gali tikti į šitą grupę. Kai kas šioje srityje jau darosi, bet tai nėra ekonominės politikos išdava.

— Importo kontrolė taip pat reikalinga, kad susitvarkytume su kai kuriais savais sektoriais. Čia negalvoju uždaryti sienas užsienio gamybai arba prekes apdėti neįmanomais muitais, bet planuoti subsidijas saviems produktams, kad jie galėtų kainomis konkuruoti su importuotomis prekėmis. Tokios subsidijos būtų daug pigesnės, negu dabartinė valdžios biudžeto sistema ir svarbiausia nesunaikintų savų produktų gamybos. Su laiku tas subsidijas reikėtų mažinti, kol jos visai išnyktų.

— Reikia sukurti teisinę struktūrą, kuri remiasi vakarietiškų ekonominių įstatymų pagrindu, o ne dar ir šiandieną egzistuojančia sovietine valstybės išdavimo teorija, kurios premisa: įstatymų laužymas – tai valstybės išdavimas, o ne egzistuojančių kontraktų neišpildymas. Ne visi ekonominiai prasikaltimai yra ir kriminaliniai nusikaltimai. Įstatymų leidimo prioritetas turi būti pagrįstas ekonomikos ir ekonominės

politikos poreikiais. Tai svarbu ir todėl, kad visos socialinės ir globos problemos sprendžiamos pinigais ir todėl turi būti įrikiuotos į bendrą įstatymų leidimo planą. Kai krašto ekonomika stabilizuosis, keisis ir šie prioritetai.

— Teisinė struktūra turi legalizuoti firmų įkūrimo procesą ir įvairias to proceso ribas. Ji taip pat turi turėti tvarkingą firmų uždarymo arba bankrotų tvarkymo procedūrą. Šie procesai dabar yra kyšių ir įvairių nelegalių kontaktų šaltiniai, nes nesant žinomos tvarkos reikia rasti individą, kuris kokią nors tvarką patvirtintų arba interpretuotų. Ta pati problema egzistuoja ir kitose ekonominio gyvenimo sferose ir generalinio prokuro pakeitimas pasidaro toks svarbus, todėl, kad daug kas remiasi prokuratūros interpretacija, kuri prieinama tik valdžios organams.

— Labai didelių projektų atlikimą ar ekonominių objektų kūrimą reikia koordinuoti Baltijos valstybių lygyje. Neturiu visų faktų, bet iš spaudos informacijos gana aišku, kad naftos krovimas galėtų vykti per Ventspilį, nestatant Būtingės krovimo prieplaukų. Toks sprendimas būtų naudingas ir ekonominiu, ir gamtos apsaugos atžvilgiu. Bet čia turbūt jau vienas iš „valstybės išdavimo" pavyzdžių. Žinau, kad gali būti politinių priežasčių norėti lietuviškos naftos krovimo prieplaukos, bet nežinau, ar šis sprendimas buvo daromas apsvarsčius visas galimybes. Taip pat suprantu, kad mūsų kaimynai latviai sunkiai sutariami tokiose diskusijose.

Dabartinė ekonomikos padėtis – Žemės ūkis

Nors ir labai nualintas Lietuvos žemės ūkis, bet vis tiek tai – pats svarbiausias ekonominis objektas dabartinėje krašto ekonominėje padėtyje. Jis greičiausiai gali padidinti eksporto pajamas, jis taip pat labai svarbus kaip krašto gyventojų maitintojas. Problema su žemės ūkiu ta, kad buvo pradėtos reformos, neturint įstatyminio, ekonominio ir politinio pagrindo tas reformas remti ir užtikrinti, kad jos turėtų bent pusėtiną pasisekimą. Kad buvo reikalinga panaikinti kolchozų sistemą – nereikia ir sakyti. Klausimas – kaip ir kada tai turėjo įvykti. Žvelgiant į netolimą praeitį atrodytų, kad reformas reikėjo pradėti kaip galima greičiau, nes valdžiai pasikeitus jų gal visai nebūtų buvę. Bet geri norai norimų rezultatų nedavė ir negalėjo duoti. Čia grįžtu prie Andrej Amalrik reformizmo definicijos. Problema buvo ne procese, bet sistemoje. Nors vyriausybė norėjo keisti sistemą, darbo detales paliko rankose žmonių, kurie sistemoje problemų nematė, o proceso keisti nemokėjo.

Reformos buvo vykdomos lyg atžagaria ranka ir administruojamos buvusių, politiškai paskirtų kolchozų sistemos viršininkų. Manyčiau, kad ir labiausiai norint, negalima laukti pozityvių rezultatų iš žmonių, kurie suprato tik seną sistemą ir buvo priversti išrasti darbo taisykles reformų procesui, kurio visai nesuprato ir gal niekuomet nesupras. Dar ir šiandien randame įstatyminių spragų, neaiškumų ir sprendimų, vedančių prie neteisingo arba tiesiog nesąžiningo reformos tvarkymo. Čia reikia įskaityti ne tik žemdirbystę, bet ir visą žemės ūkio produktų apdirbimo pramonės struktūrą.

Užsienio ekspertai reikalauja, kad Lietuvos žemės ūkis nebūtų valdžios remiamas. Dabartinė sistema – tai ne žemės ūkio remimas, bet senųjų valdžios biudžetų sistemos tąsa, kuri netinka nei dabartiniam, nei ateities žemės ūkiui. Vakariečių ekspertai kalba, kad nereikia naudoti užsienio valiutos maisto importo finansavimui. Lietuvos ekspertai ir šiaip sau piliečiai kalba, kad pigiau importuoti maisto produktus nepagalvodami, kad dauguma kraštų, iš kurių Lietuva veža maisto produktus savo žemės ūkį remia įvairiais būdais, tarp jų ir užsienio produktų importo ribojimu bei vyriausybių subsidijomis. Sunkiai gaunamas užsienio paskolas reikia naudoti importams finansuoti, kad protingai dirbant galėtume apsieiti su savo produktais. Čia ne tiek svarbu, ką sako finansų ekspertai, kiek svarbu žinoti, ko reikia Lietuvai ir sistemiškai to siekti. Šiuo metu nežinome, ko reikia kraštui (National Interest), bet klausome visų patarimų bei reikalavimų ir bandome į visus reaguoti. Rezultatas yra komplimentai iš Europos ir Pasaulio bankų, bet skurdas krašte ir jokio plano iš to skurdo išsinarplioti. Prezidentas ir premjeras aiškina, kad galėtų būti blogiau. Tas tiesa, bet kodėl nebandyti padėti pagerinti arba bent duoti pradžią sistemai, kuri ateityje užtikrins geresnį ekonominį gyvenimą. Reikia stebėtis, kiek Lietuva pasiekė valdžiai visai nepadedant ir gal net trukdant. Jeigu turėtume planą ir žmonės jį suprastų, manyčiau, kad ir trūkumai artimoje ateityje būtų priimtinesni, žinant, kad dirbame geresnei ateičiai. Kad ši generacija nematys ypatingai prabangaus gyvenimo, yra aišku. Žinant lietuvio būdą labai svarbu, kad būtų teikiama pagalba visuomenei ekonominę padėtį

gerinti, bet nepiršti jai išmaldą, nes ekonominis elgetavimas – tai jau grįžimas į „homo sovieticus" laikus.

Žemės ūkis Lietuvos inteligentijos siejamas su „kaimu" ir todėl vertinamas kaip idilijos ir gamtos grožio objektas, bet ne kaip rimtas narys krašto ekonominėje struktūroje. Sovietinių luomų sistemoje kaimietis nebuvo vertinamas daugiau negu baudžiauninkas carinėje Rusijoje. Manau, kad šitas galvojimas mūsų mažame krašte turi būti kuo greičiausiai keičiamas. Kaimas turi daug balsų, kurie nulemia demokratinės valdžios formą ir turinį. Kaimas taip pat maitina kraštą ir gali pagaminti produktų, kurie reikalingi kitiems kraštams. Pripraskime prie minties, kad Lietuva – ne Vilnius, o Vilnius – ne visuomet Lietuva. Čia prisimena Prancūzija, kur jau seniai pripažįstama, kad Paryžius ir Prancūzija – tai ne vienas ir tas pats.

Reikia tikros inventorizacijos sužinoti, kur yra problemos ir kiek jos taisytinos. Taip pat reikia žinoti, kokie mitybos reikalavimai ir kiek produktų/medžiagos reikia, kad kraštui būtų garantuotas optimalus mitybos lygis. Tą inventorizaciją būtų daug lengviau buvę padaryti pradžioje. Dabar buvusių kolchozų turtas išparceliuotas, išdalintas draugams ir pažįstamiems arba tiesiog pavogtas. Žemės grąžintos savininkams be padargų ir trobesių ir, svarbiausia, be galimybės surasti lėšų juos įsigyti. Derliaus ir ūkio produktai superkami, bet ūkininkams nesumokama už juos mėnesiais, o kartais ir metais. Tokiomis sąlygomis ūkininkas rūpinasi savimi ir savo šeima. Toks „daržų žemės ūkis" jokiu būdu neišgali pagaminti produktus, kokybiniu ir kiekybiniu atžvilgiu išgalinčius konkuruoti su geriau organizuotu užsieniu.

Pagrindinės ūkio problemos yra šios:

— Žemės reforma nebaigta ir palikta kaboti ore.

— Senosios kolektyvinių ūkių sistemos padargai ir trobesiai parduoti, sugedę arba dingę.

— Senoji kolchozų administracija dar vis kontroliuoja visą žemės ūkio gyvenimą. Niekas kitas juo nesirūpina.

— Žemė išdalinta be trobesių, padargų ir finansinės sistemos, remiančios norinčius juos įsigyti.

— Žemė dirbama be jokio plano. Žmonės dirba nederlingą žemę, reikalaujančią daug trąšų, o geriausios rūšies žemė stovi nenaudojama.

— Nežinome, ką auginti ir bijodami suvaržyti laisvę nebandome žmonėms duoti krypties. Lietuvoje dažnai atrodo, kad laisvė sulyginama su chaosu. Manyčiau, kad tokia pažiūra daugiausiai paplitusi tarp individų kurie mano: „Aha, norėjai laisvės, tai še tau..."

— Valdžios biurokratija nerodo jokio supratimo, kaip žemės ūkį tvarkyti. Manau, kad yra žmonių, kurie supranta, ką reikia daryti, bet jų nesimato valdžioje. O žmonių, kurie galėtų tokiam darbui vadovauti, tai tikrai nematau.

— Žemės pardavimas ir nuosavybės teisė irgi įstatymiškai nebaigti tvarkyti. Taigi, kapitalo iš kitur negalima prisitraukti, nes nuosavybės ribojimas neleidžia žmonėms imti privačias paskolas.

— Lietuvoje dar ir šiandien kreivai žiūrima į prekybą, kuri nėra susijusi su gamyba. Žodis „mafija" taikomas ne tik nesąžiningiems žmonėms, prekiaujantiems vogtomis ar nelegaliai įgytomis prekėmis, bet

tiesiog visiems, kurie perka ir parduoda bet kokias prekes. Dėl to sunku sukurti privačias rinkas žemės ūkio produktams. Visiems gerai žinomas turgus yra tik viena iš galimybių prekiauti žemės ūkio produktais. Beveik visi kiti būdai yra arba kontroliuojami, arba draudžiami vietinių valdžios organų. Bendrų įstatymų čia nėra.

Lietuvos bankai ir finansiniai ištekliai

1993 metais vaikštant po Vilnių atrodė, kad lietuviai pasidarė Naujojo Testamento pinigų keitėjais. Nors jie atliko tam laikui reikalingą funkciją, pinigų keitėjai ir žarstytojai negali sudaryti ekonominio pagrindo. Bankai nepastatys krašto ant stipraus ekonominio pagrindo be gamybos ir dirbančių žmonių. Be abejonės, bankai labai reikalingi kaip viena sveiko ekonominio gyvenimo ir vystymosi dalis. Kaip žinome, ekonomiką sudaro darbo jėga, kapitalas ir žaliavos. Tų trijų dėmenų manipuliacijos duoda žmonėms pirkimo galią, firmoms kapitalą ir santaupas, kurias bankai naudoja toliau plėsti kapitalines lėšas. Lietuva, be miško, žaliavų beveik neturi. Kapitalo šiuo metu irgi trūksta, bet šiek tiek jo būtų galima rasti, jeigu jis būtų naudojamas valstybės tikslams. Darbo jėgos yra ir ji gana gerai paruošta. Dabar lieka ją įdarbinti. Problema gali būti su jaunąja karta, kuri nemato galimybių amatuose ir pramonėje ir todėl krypsta į vadovaujančias profesijas. Niekas jai nenori pasakyti, kad nesant darbų nereikės ir vadovų.

Lietuvos bankai dar nėra finansiškai subrendę ir tikrai neturi savo rolės, kuri būtų visuomenės supran-

tama. Jie taip pat nėra planingai suskirstyti į sritis, kuriose gali išvystyti ekspertizę ir tokiu būdu tapti ekonominio pagrindo atstatymo ramsčiais. Tas labai svarbu mažesnėms firmoms, kurios jau dabar skundžiasi, kad prie paskolų neprieina. Dideliems ekonominiams objektams finansai atsiras ir iš užsienio, ir iš pačios Lietuvos. Krašto ekonomija atsistatys tada, kada maži verslininkai turės galimybės įsigyti finansinę pagalbą paskolų forma ir tokiu būdu galės plėsti savo produkciją ar patarnavimus visuomenei. Kad tokią paskolų sistemą išvysčius, svarbu žinoti, kiek galima pasitikėti skolintojais ir kiek tų skolų bus atmokėta. Taip vadinama „credit rating" sistema reikalinga ir Lietuvoje. Ji iš dalies neegzistuoja todėl, kad sunku surinkti žinias neturint automatinių sistemų paskoloms ir atmokėjimams kontroliuoti. Ji taip pat neegzistuoja todėl, kad įstatymai neremia skolintojų ir todėl daug kas nejaučia reikalo skolų gražinti. Toks mąstymas yra užsilikęs iš socialistinio galvojimo, kuris paskolas vertino viduramžių skalėmis, kurios palūkanas laikė nuodėme ir todėl pinigų skolinimas, bent viduramžiais, buvo ne krikščionių rankose.

Lietuvos bankas negali toliau likti vyriausybės rankose. Jis turi turėti tam tikras teises ir atsakomybes, kurios garantuotų valiutos ir jos cirkuliacijos stabilumą, tarptautinės valiutos santykių pagrindus ir prižiūrėtų visą piniginę krašto struktūrą. Šiuo metu jį prižiūri trys valdytojai. Vienas iš jų yra prezidentas, o kiti du – jo skirti pareigūnai. Šitokia priežiūros forma garantuoja, kad jei valdžia veda prie finansinio bankroto, tai bankų sistema padės tą tikslą greičiau pasiekti. Gal prezidentas save laiko neutraliu ir todėl galinčiu atsverti valdžios spren-

dimus, kurie ilgainiui kenkia krašto ekonomikai. Taip tikrai neatrodo. O kad taip ir būtų, atėjus kitam prezidentui nėra garantijos, kad ta politika liks tokia pat pažangi.

Reikia įstatymų, kurie tiksliai nustatytų Lietuvos banko ir privačių bankų santykius. Reikia turėti įstatymus, kurie reguliuotų bankų finansinius minimumus, valstybės banko atsakomybę už tam tikrą kiekį santaupų, tvarkingą pasiekusių bankroto padėtį firmų likvidavimą, arba įstatymišką perorganizavimą. Tokių įstatymų nebuvimas privedė prie „indeksavimo" nesusipratimų ir fakto, kad didelė visuomenės dalis prarado savo santaupas. Po šitokių įvykių nesunku suprasti, kad žmonės nepasitiki nei bankais, nei valdžia, nei seimu. Dabar jau kalbama, kad svarbu žinoti, jog daug bankų turės užsidaryti. Galvojama, kad net du trečdaliai egzistuojančių privačių bankų gali bankrutuoti. Tą pastebėjęs valdininkas kalbėjo lyg tikėtų, kad bankrotai automatiškai prives prie geresnės bankų sistemos. Nors tai ir būtų normalu Lietuvos dabartinėje padėtyje, tokie įvykiai neduos nieko kito, tik vargo taupytojų ir investuotojų tarpe. Bet tų firmų bankrutavimas nereiškia, kad liks tik geriausios ir neatsidarys naujų, taip pat nemokšiškų bankų, kurie ateityje sukurs panašias problemas. Žiūrėdamas į dabartinį įstatymų pagrindą manyčiau, kad ši problema nesibaigs dabartine bankrotų banga, ką bando, nors ir tarp eilučių, įrodinėti valdžios pareigūnai. (Šis tekstas buvo rašytas prieš neseniai paskelbtus „Tauro" banko nemalonumus).

Šiuo metu paskolų gauname. Tos paskolos skiriamos specifiniams tikslams, tarp jų ir kuro bei naftos pirkimui. Daugiausia jų skiriama ekonominei infrastruktūrai kurti.

Tos infrastruktūros paskirtis – sukurti ekonomines sąlygas gamybai ir prekybai, kuri duotų kraštui ateitį. Deja, dėl vienų ar kitų priežasčių tos paskolos arba naudojamos ne tiems tikslams arba visai nenaudojamos ekonominiams tikslams. Bėda su paskolomis yra ta, kada jas reikia atmokėti. Čia ne Maskvos biudžetas, kuris turėjo gilias kišenes, nors vienam kitam valdininkui ir kliūdavo už jo nepaisymą. Tarptautinės finansinės institucijos kelia griežtus reikalavimus ir verčia skolininkus, norinčius kad ir toliau finansinė pagalba būtų prieinama, keisti savo ekonominę politiką. Jeigu jų nesilaikoma, tai pasekmės gali būti rimtos ir privesti prie tarptautinio bankroto, kuris labai kenkia ir eksportui, ir importui. Ne per seniausiai matėme Meksikos valiutos krizę. Ši krizė kilo tada, kai Meksikos finansų ministras nutarė neberemti savo valiutos prieš U.S. dolerį tarptautinėje rinkoje. Ši politika sveikintina atsižvelgiant į Meksikos dabartinę ekonominę padėtį, bet pasirodė labai klaidinga, kai užsienio kapitalas pradėjo išparduoti savo investicijas Meksikoje. Lietuva irgi stabilizavo litą pagal dolerį. Tokia padėtis patraukli užsienio investoriams, kurie gali pelnyti tik iš vidinės infliacijos. Kad tų investicijų nėra tiek, kiek galėtų būti, tai rezultatas ekonominės politikos neturėjimo. Šiuo metu dolerius investuojant Lietuvoje, jie sparčiai nuvertėja, nors dabartinė infliacija jau mažėja. Taigi ateis laikas, kai vidinė infliacija pasieks tokį lygį, kad užšaldytą lito ir dolerio santykį bus neįmanoma išlaikyti. Iškils klausimas, ar tą kursą keičiant bus galima jį kontroliuoti tarptautinėje rinkoje ir jeigu ne, tai kokios to pasekmės Lietuvai. Dabartinis kursas naudingas ir paskolų atmokėjimui, nes dolerines skolas atmokėsime pigiais, nuvertintais litais,

kurių kursas bus užšaldytas. Tiktai, iš kur imsime dolerius tokiam ateities kursui išlaikyti, nors šiuo metu atrodo, kad Lietuva turi 1,1 milijardą dolerių Lietuvos valiutai garantuoti. Manau, kad Finansų ministerijos pareigūnai tą problemą supranta, bet kas pasakys karaliui, kad jis nuogas.

Švietimo ir kultūros finansavimas

Lietuvos švietimas nebegalės sekti Sovietų sistemos pėdomis, nes nepriklausomos Lietuvos gerai paruoštų įvairių specialistų reikalavimai turės smarkiai keistis nuo to, kas buvo žinoma sovietų laikais. Žvelgiant į dabartinę Lietuvos inteligentiją susidaro įspūdis, kad gal pernelyg daug turime įvairių mokslininkų ir specialistų, kurių mažo krašto ekonomija negalės nei įdarbinti, nei jiems suteikti rimtas darbo ir studijų sąlygas. Dabar ruošiame dar daugiau naujų specialistų, kurie gaus žinių, kaip pritaikyti vakarų sistemas Lietuvai ir privesti prie naujų žmonių įdarbinimo ir senų atmetimo.

Kad išvengus krizės ar net revoliucijos bandant įdarbinti visus aukšto išsilavinimo žmones, neturint nei pramonės nei komercinių galimybių jų talentus rimtai panaudoti, reikia sudaryti sąlygas būti naudingiems Lietuvos ateityje. Tokio plano dabar nėra. Todėl reikia pradėti reguliuoti aukštojo mokslo prieinamumą Lietuvos jaunimui. Nors tas skamba baisiai, bet tokia sistema jau seniai veikia Vokietijoje ir yra žinoma kaip „numerus clausus". Ši sistema jau naudojama kai kur Lietuvoje ir jau girdėjau, kad kyšių pagalba galima gauti gerus rezultatus. Jeigu nenorime nurašyti visą vyresniąją akademikų

kartą į nuostolius, reikia rasti balansą tarp senų ir naujų išsimokslinusių žmonių, skiriant jiems akademinius postus. Negalima palikti senąją, grynai amžiumi pagrįstą akademinę sistemą, nes tada labai ilgai truks pakeisti Lietuvos ekonominę galvoseną. Bet reikia būti atsargiems, kad neprarastume senesnių talentų vien dėl naujos sistemos įvedimo. Šis balansas bus labai sunkiai pasiekiamas.

Ekonominės programos pagrindai

Pirma fazė

Pradėdamas šį skyrių, jaučiu reikalą kartoti, ką jau anksčiau minėjau, t.y. ekonominė veikla turi turėti bent dvi fazes: pereinamąją ir galutinio ekonominės veiklos tikslo fazę.

Didžiuma mano siūlymų kalbės apie pereinamąją veiklą, nes reikia skubiai daryti pradžią, kad žmonių pesimizmas nepasidarytų visos tautos ciniškumo, egoizmo ir artimo skriaudos pagrindu. Apskritai lietuviai nori tikėti savo vadais, nors šie iki šiol juos apvylė. Todėl visos rinkimų kampanijos turi ribotis pažadais, kuriais patys tikime ir kuriuos žadame vykdyti.

Dabartinė ekonominė padėtis yra labai surišta su politine struktūra ir tą ryšį naujoji vyriausybė šiuo laiku dar stiprina. Todėl tikras ekoniminis persiorganizavimas bus labai sudėtingas ir priklausys nuo to, ar surasime žmonių, kurie sugebės ir turės gana drąsos daryti tuos sprendimus, kurie bus reikalingi krašto buičiai gerinti. Dabartinė bankų krizė rodo, kad visi pasiūlymai bankus perorganizuoti yra pagrįsti principu, kad valdžiai reikia atiduoti kontrolę. O valdžios kontroliuojami bankai irgi

vos laikosi bankroto bedugnės pakraštyje, kaip pvz. Lietuvos Žemės Ūkio bankas.

Žemės ūkis

— Reikia baigti žemės reformą. Valdžia gali būti savininke tik tada, jeigu kompensuos asmenims, pavieniams ar juridiniams už paimtą žemę arba dės kompensaciją į fondą, naudotiną kompensacijoms ateityje, jeigu bus rasta, kad reforma neteisingai pasielgė. Ši reforma neturi būti vykdoma buvusių kolchozų administratorių, nes jau matėme jų veiklos rezultatus.
— Valdžia privalo turėti statistiką, kuri parodo kiek ir kokių maisto produktų reikia išlaikyti maisto produktų kainoms. Importo ir eksporto reguliavimas kontroliuojamas apmokestinimu (muitu) tam, kad būtų stiprinama vietinė produkcija, bet ne tam, kad ją žūt būt išlaikius.
— Maisto produktų kainos turi išsilyginti laisvos rinkos pagrindu, o ne būti kontroliuojamos todėl, kad algos arba pensijos per mažos. Jeigu norima padėti tiems, kurių pajamos per mažos, geriausia įsteigti programą, kuri Amerikoje vadinama „food stamps", kurioje tam tikro ekonominio lygio piliečiai gali pirkti kuponus už dalį jų vertės. Lietuvoje egzistuoja panaši programa, padedanti kai kuriems piliečiams užsimokėti už energiją. Šios programos turi būti ribojamos pereinamu laikotarpiu ir su laiku turėtų būti uždarytos.

— Reikia organizuoti techninę pagalbą ūkininkams. Čia reikia agronomų pagalbos valsčių ir rajonų lygyje, kooperatyvų, kurie padėtų susitelkus įsigyti padargus ir įrankius, patarimų trašų ir žemės naudojimui. Amerikos „land grant colleges" būtų pavyzdys Žemės ūkio akademijai ar technologijos universitetams. Man atrodo, kad panašūs darbai vykdomi, bet reikia juos koordinuoti, kol ūkininkai ir žemdirbiai išmoks patys gelbėtis.

— Jei valstybė ir toliau supirkinės derlius per valstybines įmones, kurios negali susimokėti už savo pirkinius, tai reikia sudaryti sąlygas ūkininkams gauti paskolas, kurių palūkanas mokės valstybė. Tas reikalinga, kad valstybė jaustų reikalą sumokėti už derlių – tokiu atveju jai kainuos ir derlius, ir palūkanos.

— Reikia galutinai išsiaiškinti, kur dingo visi seni kolchozų padargai, įrankiai ir inventorius. Jeigu jie nelegaliai įsigyti, tai reikia juos atgauti. Jeigu jie nevertingi, tai reikia nurašyti į nuostolius ir nebelaikyti inventorizacijoje. Šitoje srityje reikia užbėgti už akių sąskaitų suvedinėjimui po to, kai reformos darbas bus užbaigtas, nebent jeigu naudosime anksčiau minėtą kompensacijų fondą, kuris padengtų bent dalį padarytų klaidų, kurių, be abejo, bus.

— Maisto apdirbimo pramonė remtina ir savo krašto naudai ir eksporto gamybai. Daugiausia čia pagalba susidėtų iš bankų kreditų ir užsienio rinkų vystymo. Cincinnati, Ohio valstijoje, parduodamas sūris iš Estijos ir šprotai iš Rygos, o kodėl ne iš Lietuvos? Šiaip šitoje srityje privatizavimas, atrodo, vyksta.

Lengvoji pramonė ir verslas

Ši sritis itin svarbi ir ekonominiam progresui, ir žmonių įdarbinimui. Kadangi tokie objektai dažnai maži, tai jei greitai atsiranda, bet dažnai ir greitai dingsta. Svarbiausia čia reikia sudaryti sąlygas paskolų ir kreditų gavimui. Dabar šių sąlygų, su mažom išimtim, nėra. Žmonės tampa „mafijos" aukomis, nes ji suteikia paskolas, kurias neįmanoma grąžinti.

— Reikia įkurti mažųjų verslininkų kredito įstaigas, kurios būtų šios srities specialistės. Čia reikia gerų įstatymų ir rimtai taikomų taisyklių, kurios mažintų negrąžinamų paskolų nuošimtį. Paskolas reikia riboti įvertinant grąžinimo galimybes.
— Nesant „credit rating" įstaigų ir įstatymų, kurie priverstų skolininkus paskolas grąžinti, reikėtų naudotis Vidaus reikalų ministerijos žiniomis apie įvairius finansinius nusikaltėlius ir vengti jiems duoti paskolas. Su laiku šį darbą galima privatizuoti, bet pradžioje reikia laikytis principo, kad bausmės bus rimtos ir vykdomos.
— Reikia įkurti Amerikoje žinomos „Small Business Administration", kopiją, kuri padėtų pavieniams asmenims įvertinti savo biznio idėjos galimybes ir rasti bei derėtis su valdžios instancijomis dėl įvairių leidimų ir t.t. Manau, kad ši funkcija labai svarbi ir kreditų bei paskolų gavimui, nes padėtų renkant medžiagą ir ruošiant bankui prašymus. Ilgainiui tokia įstaiga padėtų neutralizuoti kyšių davimą ir ėmimą, nes informacija būtų visiems prieinama ir nereikėtų ieškoti to ar kito valdininko, kuris paaiš-

kintų ką reikia toliau daryti, savaime aišku, už atitinkamą, neformalų atlyginimą.

— Su technologijos universitetų pagalba reikia įkurti kooperatyvines grupes, kurios padėtų smulkiems verslininkams ir pramonininkams įvesti pagrindines buhalterijos ir atskaitomybės sistemas. Čia galima dirbti su Finansų ministerija, kuri jau yra padariusi pradžią šitoje srityje, bet reikėtų supaprastinti esančius standartus, kad procesas nebūtų per daug komplikuotas.

— Reikia sudaryti sąlygas prieinamomis kainomis samdyti užsienio kalbas ir sąlygas žinančius specialistus, kad smulki pramonė ir verslininkai galėtų payginus lengvai prieiti prie užsienio rinkų. Čia valdžia gali turėti grupę individų, kurie gali būti samdomi už valandinį atlyginimą arba pagal kontraktą.

— Mažinant mokesčius, padėti kurti pramonės ir verslo sritis, kurios būtų naudingiausios krašto atstatymui. Pavyzdžiui, šiuo metu pagalba turėtų būti teikiama turizmu užsiimančioms organizacijoms. Trūko penki metai įkurti turizmo direktoriaus poziciją, kol pasaulio turizmo literatūra Lietuvą jau nurašė į nuostolius. Gal pavieniai verslininkai turėtų daugiau pasisekimo, jeigu jų veikla būtų bent kiek koordinuojama.

Bankai

Lietuvos bankas negali priklausyti nuo bet kokios esamos vyriausybės. Jis turėtų būti visiškai atsakingas už bankų sistemos veikimą ir veikimo taisykles. Kiekvienam piliečiui turi būti aišku, kas galutinai atsakingas už bankų veiklą.

— Reikia įsteigti bankų grupes, t.y. žemės ūkio, smulkaus verslo, namų ir butų statybos ir panašiai. Taip pat reikia didesnių bankų, galinčių duoti paskolas ir valstybei, ir didesniems ekonominiams objektams. Bizniui su užsieniu taip pat reikalinga arba didesnių bankų, arba specialistų pagalba.
— Atsakomybė už užsienio paskolas turi būti aiškiai apibrėžiama ir už jas atsiskaitoma. Valdžios paskolų garantijos taip pat turi būti žinomos ir atsakomybė už jas aiškiai užfiksuota. Atskaitomybė turi aiškiai nurodyti, kam ir kuriems tikslams tos paskolos buvo ar bus naudojamos. Šiuo metu vyksta pinigų žarstymas ir nėra aišku, kiek ir kur tos paskolos išduotos.
— Bankų patikrinimai turi būti dažni ir netikėti. Buhalterinės taisyklės turi būti aiškios ir vykdomos. Jeigu jų nesilaikoma, reikia ieškoti priežasčių ir padėtį tuojau taisyti, kad būtų išlaikyta sveika banko finansinė būklė.
— Kad į Lietuvą būtų grąžintos valiutinės santaupos, išvežtos į užsienį dėl įvairių priežasčių, reikia nustatyti laiko ribas nelegaliai uždirbtam pelnui. Išimtis būtų tik apiplėšimo keliu gauti pinigai. Jau dabar per vėlu gaudyti ne visai švarias santaupas, bet svarbu jas turėti Lietuvoje.

Ekonominės politikos programa

Antra fazė

— Užbaigti žemės reformą ir atitaisyti įvykusias klaidas bei skriaudas. Įsteigti skriaudoms dengti fondą, naudojantį pinigus, kuriuos valdžia išmokėtų už turtą, skirtą viešam naudojimui.

— Išdirbti galutinį veiklos planą ir privatizuoti visą turtą, kuris dabar yra partijų ir įvairių organizacijų rankose. Turi būti galutinai aišku, ar tas turtas atiduodamas, ar jis bus nuomojamas valdžios, kaip savininko. Jeigu valdžia pasilaiko nekilnojamą turtą, tai turi būti aišku, ar čia laikinas nutarimas, pvz., dešimčiai metų, ar nutarimas amžinas, pvz. valstybės parkas visuomenės naudai.
— Savivaldybės turi turėti aiškias teises į finansus ir tam tikrus mokesčius. Negalima leisti vyriausybei naudoti finansavimą kaip ginklą bausti jai netinkančioms savivaldybėms. Alternatyva: savivaldybės renka savus mokesčius.
— Vyriausybė turi rasti būdus surinkti mokesčius iš visų uždarbių ir visos prekybos. Šiuo metu mokesčiai renkami tik iš tų asmenų, pavienių ir juridinių, kurie vyriausybei lengviausiai prieinami. Mokesčių inspekcija privalo turėti teises ir galimybes garantuoti, kad mokesčiai būtų mokami, bet reikia saugotis drakoniškų priemonių, kurios atima iš firmų kasdienių lėšų srautą. Ilgainiui toks įstatymų vykdymas ves prie bankroto.
— Lietuvos bankas turi būti nepriklausoma instancija, atsakinga seimui, o ne vyriausybei. Jis turi būti atsakingas už bankų veiklą ir finansinę sveikatą. Jis taip pat turi žinoti, kaip ir kur yra naudojamos visos užsienio paskolos ir kiek privačių užsienio paskolų yra garantuojamos valstybės. Ši informacija turi būti pristatoma vyriausybei ir atitinkamam seimo komitetui bent vieną kartą metuose.

— Privatūs ir valdžios kontroliuojami bankai turi specializuotis, kad paskolos būtų labiau prieinamos žemės ūkiui ir mažiems verslininkams/pramonininkams.
— Kiek tik įmanoma Lietuva turi rūpintis eksporto/importo balansu. Geriausias variantas – tai balansas mūsų naudai, nes turime pirkti daug žaliavų ir kuro iš užsienio. Jeigu reikia prekiauti su rytais kad ir mainų prekyba, tokiu būdu gaunant kurą ir žaliavas, tai turi būti priimtina, bent artimoje ateityje.
— Kiek tik įmanoma reikia naudoti savo pačių žaliavas ir produktus. Čia turime galvoje ne tik žemės ūkio produktus, bet ir mūsų gamybos produktus. Šiuo atveju sutinku su padidintu muitu, kuris pabrangintų užsienio prekes. Jeigu užsieniui tas nepatiktų, tai mes nuleisime savo mokesčius, jeigu jie įsileis mūsų gamybą.
— Reikia sudaryti ekonominį planą, kuris taptų mūsų ekonominės veiklos rėmais ir mūsų valstybės intereso „National Interest" kelrodžiu. Jis būtų naudojamas nutarti ar tam tikra veiklos kryptis kraštui naudinga.
— Pajamas negalima didinti ir mažinti pagal kainų kilimo procentą. Daug geriau padėti pensininkams ir uždirbantiems žemiau nustatyto standarto naudojant laikinus kuponus tik maisto produktams ir parduodamus už mažiau, negu jie verti (amerikietiška „food stamps" sistema). Šiuo metu vyriausybė tą bando daryti su kuro išlaidomis. Pajamoms didėjant, šią programą galima mažinti. Šis priėjimas naudingas ir todėl, kad pats pirkimas yra piliečio kontroliuojamas, o kainos kyla pagal ekonomikos išgales.

— Vyriausybė turi mažinti, o ne didinti įmonių priklausomumą nuo valstybės finansų. Šiuo metu kiekviena silpna firma yra vyriausybės perimama, kad darbai būtų išlaikyti. Svarbiausia, kad niekas nedaroma firmų padėčiai pagerinti, nekeičiami nei vadovai, nei darbo metodai, o tik bandoma finansuoti jų tolimesnę eigą. Su bankais tas pats. Daug geriau čia naudoti mokesčių palengvinimo metodus prieš firmoms bankrutuojant. Mokesčių palengvinimo metodas gali padėti surinkti bent dalį mokesčių.
— Užsienio paskolos turi būti laikomos atskirame fonde, iš kurio duodamos tik atitinkamiems tikslams. Šiandien jos yra Finansų ministerijos nuožiūroje ir naudojamos kaip kasdieninės pajamos arba perduodamos kuriam nors bankui, kad jas administruotų. Manau, kad reikia paskolų departamento, kuris bet kada galėtų pasakyti kur, kiek ir kaip paskolų lėšos naudojamos.
— Lietuva negali išlaikyti visos pramonės, kurią paliko Sovietų Sąjunga. Todėl jau dabar reikia nutarti, ką laikysime ir ką uždarysime. Turėdami tokį planą galėsime organizuotai tvarkyti nedarbo problemą, žmonių perkvalifikavimą ir bendrai mažinti nevilti, kuri kyla dėl to, kad nėra pramatomos ateities. Reikia nustatyti gaires, nurodančias kiek ir kokiomis sąlygomis vyriausybė rems firmas, kurios nėra privačios ir neturi rimtų privatizavimo galimybių.

Epilogas

Turėtų būti aišku, kodėl norėjau būti karaliumi, kad šias mintis jums galėčiau pateikti. Vien tai, kad ateities

negalima tiksliai nusakyti, nereiškia, kad nereikia planuoti, galvoti apie ateitį ir ruoštis jos sprendimams, kokie jie bebūtų. Tokio Lietuvos plano niekur nemačiau. Mačiau daug įvairių trumpalaikių planų, kurie buvo reakcija į kokią nors krizę. Turint tikrą planą, sprendimus galėtų daryti daug platesnis valdininkų skaičius, juos galėtų suprasti visuomenė, tokiu būdu išvengdama interpretacijos, kuri visuomet turi savo kainą, kad ir giliai užkastą.

Ieškodamas žodžių užbaigti šį mano minčių pluoštą sustojau prie anglų ekonomisto John Maynard Keynes pareiškimo: „Politinių filosofų ir ekonomistų idėjos yra daug įtakingesnės, negu mes galvojame, nesvarbu, ar jie teisūs, ar klysta. Teisybę sakant, pasaulis valdomas vien tik jų pasisakymu. Praktiški žmonės, kurie normaliai nėra veikiami jokių intelektualinių įtakų, pasirodo esą vergai kokio nors seniai mirusio ekonomisto. Bepročiai valdžioje, kurie normaliai girdi balsus iš oro, savo beprotiškas teorijas grindžia kokiu akademiniu rašeiva, gyvenusiu prieš keletą metų."

Gerai žinodamas, kad nesu nei ekonomistas, nei politinis filosofas, nesibijau, kad kam nors darysiu įtaką. Tikiuosi, kad jus paskatinau ir toliau sekti Lietuvos ekonominę sveikatą ir karts nuo karto rasti geresnį atsakymą, negu tą, kurį sukūrė ekspertai.

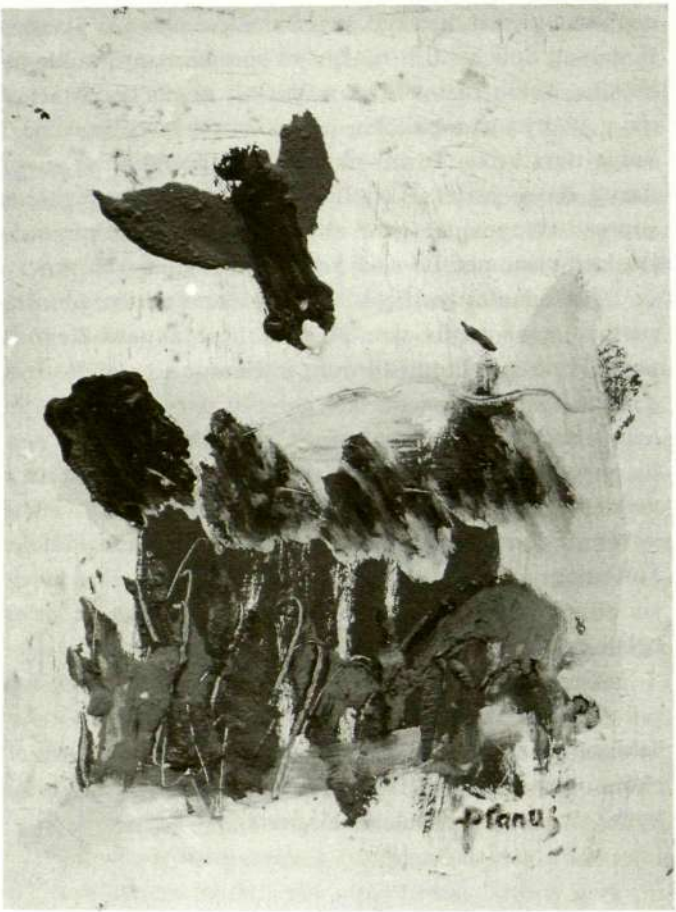

LIETUVIŲ KALBOS KOMISIJA: BLOGA PRIEMONĖ GERAM TIKSLUI SIEKTI?*

LEONAS SABALIŪNAS

I

Kaip dabar daugeliui žinoma, laisvės ryžto metu Lietuva gyventojų daugumos kalbą – lietuvių kalbą – padarė valstybine kalba. Iš pradžių, dar 1989 metais, šiuo mostu lietuvių kalba tebuvo kai kuriais atžvilgiais sulyginta su rusų kalba. Broniaus Genzelio žodžiais, kalbos suvalstybinimas tada tereiškė norą „lietuvių kalbą padaryti lygiavertę rusų kalbai."[1] Tačiau vėliau, nepriklausomybę jau atgavus, lietuvių kalbos suvalstybinimas įgavo kitokią prasmę; jis jau reiškė tos kalbos įtvirtinimo ir vyravimo siekimą. Tuometinis Seimo narys Algirdas Pocius turbūt tinkamai išreiškė žmonių daugumai būdingą tos pakitusios reikšmės supratimą: „Lietuvoje...turėtų būti vartojama šalies valstybinė kalba. ...Tiems, kurie nenori to

---

* Pirminis šiame straipsnyje keliamų minčių aiškinimas buvo pateiktas 1997 metų Santaros-Šviesos suvažiavimui, Lemont, Illinois.

1 *Lietuvos rytas*, 1994 gruodžio 8, p. 2 (toliau – *LR*). Apie tai žr. Danguolė Mikulėnienė, „Lietuvių kalbos išsaugojimas integruojantis į Vakarų Europą," *Lietuvos aidas*, 1997 liepos 31, p. 13 (toliau – *LA*); *LA*, 1994 gruodžio 8, p. 2.

daryti, turėtų būti skiriamos administracinės baudos."[2] Vadinasi, lietuvių kalba turi būti pagrindinė oficialaus žmonių bendravimo kalba. Kas dirba ar nori dirbti viešąjį valstybės ar visuomenės darbą (t.y., dirbti valdžios, kultūros, švietimo, gamybos, prekybos, transporto, ryšių, sveikatos apsaugos, aptarnavimo, ar kitose panašaus pobūdžio įmonėse ar įstaigose), tą kalbą turi ir mokėti, ir vartoti. O kas jos nemoka, privalo ją iki nustatyto laiko išmokti ar pramokti.[3]

Paskelbę savo nusistatymą Lietuvos kalbų santykių klausimu, valstybės vadovai puolė aiškinti, kad šitoks jų požiūris yra nuosaikus, kad panašiai yra ir kitose valstybėse (o kai kur net dar griežčiau), kad valstybinė kalba yra valstybingumo simbolis, kad tai civilizuotos valstybės norma, ir kad bendrai yra juk labai lengva per keletą metų išmokti lietuvių kalbą – o jeigu labai nori, tai ir pusmečio pakanka![4] Jeigu šitoks protavimas žmogaus dar galutinai neįtikina, panaudojamas argumentas, kuris turėtų išsklaidyti bet kokias abejones: „Lietuvis, gyvenantis Lenkijoje, turi mokėti lenkų kalbą, todėl ir Lietuvoje turi būti analogiškai."[5] O galų gale, kai susiduri su kritiškai ir nepatikliai į viską žiūrinčia publika, reikia žmonėms priminti jų pasirinkimo laisvę – ne visi kitakalbiai privalo

---

2 *LR*, 1994 gruodžio 8, p. 2.

3 Donatas Smalinskas, „Baudos ne gąsdina, o skatina tobulėti," *LA*, 1997 rugsėjo 2, p. 13; *Tiesa*, 1989 sausio 26, p. 1; *LA*, 1996 kovo 14, p. 2; *LR*, 1996 birželio 14, p. 7; *Respublika*, 1996 rugsėjo 20, p. 7 (toliau – *RE*).

4 *LA*, 1994 gruodžio 7, p. 17; 1994 gruodžio 8, p. 2; 1997 gegužės 15, p. 4; *RE*, 1996 liepos 20, p. 5; *LR*, 1994 gruodžio 8, p. 2; *Draugas*, 1994 gruodžio 28, p. 1; Mikulėnienė, p. 13.

5 *LR*, 1996 birželio 14, p. 7.

išlaikyti lietuvių kalbos egzaminą. Jeigu jie nori likti šaltkalviais, tekintojais, kūrikais, ar virėjais, egzamino laikyt nereikia.[6]

Lietuvoje vyksta pagreitintas kalbų skaidymasis į skirtingas pakopas. Valdžios parėdymu oficialiai lietuvių kalbai yra užtikrintos visuomeninio gyvenimo aukštumos, o mažumų kalboms lemta atsidurti privačiose buitinės aplinkos pašalėse.[7] Kova už lietuvių kalbos įtvirtinimą savo ruožtu skatina puolimą trimis kryptimis. Pirma ir svarbiausia, ta kova numato savotišką kryžiaus žygį į kitataučių apgyventas Lietuvos vietas. „Bene svarbiausia," sako aukštas kalbos pareigūnas, „kad valstybinės kalbos reikšmę suprastų Lietuvoje gyvenantys kitų tautybių žmonės."[8] Lietuvių kalbos įsigalėjimo tikslas taip pat reiškia atsparą prieš galingąsias Vakarų kalbas, ypač atsparą prieš anglų kalbą.[9] Pagaliau, lietuviškojo žodžio

---

6 Smalinskas, p. 13.

7 Remigijus Motuzas, Regioninių problemų ir tautinių mažumų departamento direktorius, su šitokia išvada nesutinka: „[Tautinėms mažumoms] yra sudarytos... visos sąlygos puoselėti savo kultūrą, išpažinti religiją, mokyti vaikus gimtosios kalbos, savo tautos istorijos, etnokultūros." *RE*, 1997 kovo 3, p. 6.

8 Smalinskas, p. 13. Apie tai žr. Mikulėnienė, p. 13; *RE*, 1997 birželio 28, p. 6; 1996 liepos 20, p. 5; *LR*, 1997 sausio 29, p. 6; *LA*, 1994 gruodžio 7, p. 17; 1997 rugsėjo 2, p. 13. Seimo narys Rimantas Smetona siūlo valstybinėse ir savivaldybių išlaikomose mokyklose dėstyti tik lietuvių kalba. *LR*, 1997 birželio 13, p. 2.

9 *The Wall Street Journal*, 12 April 1993, p. 5; *The Baltic Observer*, 25-31 August 1994; p. 4; *LR*, 1994 gruodžio 8, p. 2; 1997 balandžio 30, p. 35; *LA*, 1997 rugpjūčio 8, p. 2; Mikulėnienė, p. 13.

įtvirtinimas žada ryžtą kelti bendrą kalbos kultūros lygį.[10] Šis straipsnis apie priverstinį kalbos įtvirtinimą toliau sumini tuo užsiimančias valdžios įstaigas, o paskui žvilgteli į sudėtines prievartos dalis ir spėlioja apie jos versmes. Galų gale, apžvelgus duomenis apie savanorišką kitataučių mokymąsi lietuvių kalbos, straipsnyje prasikiša išvada – prievartos reikia atsisakyti.

II

Norėdama paspartinti lietuvių kalbos išplitimą, valdžia yra sutelkusi aibę įstaigų. Bene svarbiausias tokios paskirties tvėrinys, 1997 metais žmonėms kainavęs virš trijų milijonų litų, yra Seimo sudaryta Valstybinė lietuvių kalbos komisija (toliau – Kalbos komisija). Jai vadovauja Profesorius Albertas Rosinas, nors spaudoje dažniau pasirodo jo pavaduotoja Danguolė Mikulėnienė. Kalbos komisija dirba kalbos administravimo darbą, įgyvendina kalbos įstatymus ir programas, rūpinasi kalbos kodifikacija bei normų vartojimu, finansuoja svarbių veikalų leidybą, ir bendrai stengiasi įtvirtinti teisinę lietuvių kalbos padėtį.[11] Kalbos komisijos nutarimai yra privalomi visoms valstybės įstaigoms, politinėms bei visuomeninėms organizacijoms, o taip pat ir masinės informacijos šaltiniams.[12]

Kalbos komisijos kumštis yra Valstybinės kalbos inspekcija, kuriai viršininkauja Donatas Smalinskas. Kai

10 *LR*, 1996 liepos 31, p. 6; 1997 vasario 28, p. 26; 1997 kovo 8, p. 3; *LA*, 1997 rugpjūčio 8, p. 2; Mikulėnienė, p. 13; Smalinskas, p. 13.

11 *Tiesa*, 1989 sausio 26, p. 1; *RE*, 1993 kovo 27, p. 12; *RE*, 1993 kovo 30, p. 12; Mikulėnienė, p. 13.

12 *RE*, 1993 kovo 27, p. 12; *LR*, 1993 kovo 30, p. 12.

žurnalistai užsimena apie „kalbos policiją,"[13] jie turi galvoje šią inspekciją. Inspektoriai lanko įmones ir įstaigas, stengdamiesi išsiaiškinti, ar jų darbuotojai laikosi kalbos įstatymo, vykdo Kalbos komisijos nutarimus, taisyklingai vartoja lietuvių kalbą, ir ar privalu ten kam nors išlaikyti kalbos egzaminą. Jiems aptikus įstatymo pažeidimų, duodami privalomi nurodymai arba skiriamos pabaudos. Inspekcijos viršininkas mat yra įsitikinęs, kad „baudos [žmones] ne gąsdina, o skatina tobulėti."[14] Nors jo talkininkė Mikulėnienė tuo kiek abejoja („baudomis nepriversi išmokti kalbos"), ji taip pat galvoja, kad Europos tautų šeimon turime ateiti „ne bet kokie, o saviti, išlaikę savo seną valstybinę kalbą."[15] Inspekcijos protokolai tad mus skatina ginti savo savitumą.

Trumpai paminėti reikia ir kitus to plataus kalbos policijos tinklo vienetus. Pavyzdžiui, Valstybinės kalbos mokėjimo kvalifikavimo komisija (su dešimčia 1992 metais veikusių regioninių padalinių) tikrina mokyklas bei vaikų darželius ir rengia kalbos mokėjimo egzaminus.[16] Žmonių egzaminavimui atlikti veikia dar ir Testavimo komisija ir jos regioninės pakomisės. Jos duoda bendravimo kalbos tikrinimo testus, klauso tekstų skaitymo ir praveda pokalbius.[17] Iki 1997 metų pradžios kalbos egzaminą yra laikę 45,828 žmonės – 88% sėkmingai.[18] Atrodo, kad anksčiau egzaminą išlaikydavo beveik visi, o dabar, su-

---

13 *The Wall Street Journal*, 12 April 1993, p. 5; *The Baltic Observer*, 25-31 August 1994, p. 4.

14 Smalinskas, p. 13.

15 *LA*, 1997 rugpjūčio 8, p. 2.

16 *RE*, 1996 rugsėjo 28, p. 6; *LA*, 1996 lapkričio 16, p. 4.

17 *RE*, 1993 kovo 19, p. 3; *LA*, 1997 gegužės 15, p. 4.

18 Mikulėnienė, p. 13.

griežtinus sąlygas, jį išlaiko apie 65-70% žmonių. Toliau, miestų ir rajonų savivaldybės, o taip pat ir kai kurios ministerijos, steigia Valstybinės kalbos tarnybas arba samdo tarnautojus, kurie vadinasi kalbos tvarkytojai. Bene 57 tokie savivaldybių tvarkytojai ir bent 10 jų ministerijose padeda kontroliuoti kalbos įstatymo vykdymą.[19] Esant reikalui Kalbos komisija arba miestų savivaldybės sudaro Specialias komisijas, kurios tikrina kaip tam tikrais atvejais įgyvendinamas kalbos įstatymas arba aiškinasi kalbos problemas.[20] Pagaliau galima įtraukti Lietuvių kalbos centrą, kuris rengia kursus žurnalistams ir moko suaugusius lietuvių kalbos,[21] o taip pat ir kai kuriuos Švietimo ir mokslo ministerijos skyrius, kurie dalyvauja šioje kalbos įtvirtinimo veikloje. Smalinsko žiniomis, visame šiame aparate dirba „šimtai specialistų."[22]

III

Kalbos komisija yra bloga priemonė geram tikslui siekti – jos veiklos pamatas yra prievarta. Griežta vartojamų žodžių visuma, įspėjimas, privalomas nurodymas, pabauda, žmogaus sugėdinimas ir nedarbo rykštė yra tos prievartos sandara. Komisijos valdininkai mažumų žmonėms paprastai nesako, kad jie taip ir taip galvoja, kad jų patarimus derėtų pasvarstyti, kad jie norėtų paaiškinti

19 *RE*, 1996 gegužės 9, p. 19; *LR*, 1997 balandžio 30, p. 35; *LA*, 1997 rugpjūčio 8, p. 2.
20 *LR*, 1997 balandžio 30, p. 35.
21 *LR*, 1997 kovo 28, p. 26.
22 *LA*, 1996 sausio 18, p. 13.

praktišką lietuvių kalbos mokėjimo naudą, kad patirtis perša štai šitokią išeitį, kad po pusmečio vėl būtų gera pasitarti, ir kad jie pasiryžę kitakalbiams visada padėti. Ne, jie ne svarsto, aiškina, siūlo, gelbsti, derasi, skatina, ar drauge ieško išeities.

Komisijos žodžiai yra prievartos žodžiai. Lietuvių kalba yra oficiali valstybinė kalba. Jai reikalinga apsauga, gynyba, įtvirtinimas. Kas tos kalbos nevartoja, moka pinigines nuobaudas. Informacijos teikimas užsienio kalbomis yra apribojamas. Lietuvių kalbos mokymasis tampa prievolė. Ar tą kalbą tikrai moki, parodys kalbos egzaminas. Kalbą vartojant, privalu laikytis tarties reikalavimų. Už kalbos normų pažeidimus tavęs laukia baudos. Kalbos grynumui išlaikyti yra būtina kalbos kontrolė. Tai reiškia, kad Kalbos komisija turi teisę reikalauti ir kad ji reikalauja, o tie reikalavimai tampa privalomi visoms įstatymų numatytoms institucijoms, organizacijoms ir įmonėms. Ir žinoma, kaip toj dainelėj, dar toliau, dar bus gražiau – būtinai reikės pakeisti nelietuviškus pavadinimus, būtinai reikės aprobuoti spausdinimui paruoštus žodynus, būtinai reikės sugriežtinti fotografuotinų leidinių kalbos kontrolę. Pagaliau, jeigu Seimas pritars savo nariui Stanislovui Buškevičiui, būtinai reikės kitos valstybės miestams duoti lietuviškus vardus. Sovetsk bus Tilžė, o Neman – Ragainė. Ir piniginė bauda tam, kas jų taip nevadins![23]

Formalus įspėjimas irgi yra sudėtinė prievartos dalis. Juo Kalbos komisija atkreipia asmenų, grupių, ar darbovietės dėmesį į pastebėtas kalbos negeroves. Tai lyg ir ženklas, kad tie vienetai (pavyzdžiui, verslo firmos,

[23] *Draugas*, 1997 rugsėjo 23, p. 1.

laikraščių ar žurnalų redakcijos, televizijos programos, ligoninės) atsiduria kalbos policijos taikiny. Pranešama, kad jie yra „įspėti" ar „perspėti" – aptikta kalbos klaidų.[24]

Įspėjimas paprastai veda pre privalomo nurodymo, kas ir kaip darytina. O tai jau yra aukštesnė prievartos rūšis. Nurodymu gana konkrečiai išreiškiamas kalbos trūkumų pobūdis, o pačią pataisą būtina anksčiau ar vėliau priimti. Pavyzdžiui, kadangi „beveik visi žurnalistai daro kokių nors klaidų," jiems tenka mokytis lietuvių kalbos. NRTV kalbininkė paaiškina, kad nors Kalbos komisijos „reikalavimas pateiktas gražia siūlymo forma, pasirinkimo [žurnalistai] lyg ir neturėjo" – prieš akis trys mėnesiai kalbos kultūros, retorikos, fonetikos, kirčiavimo, efektyvaus bendravimo, ir kalbos etikos mokslo![25] Arba vėl, miestų vadovai turi visokių užrašų projektus pirma suderinti su kalbos tvarkytoju,[26] trečdalis Lietuvos mokyklų privalo taisyti savo pavadinimus pagal komisijos parengtas taisykles,[27] o spaudai parengti terminų žodynai dar turi būti cenzūros aprobuoti – reikės gauti įrašą, kad Kalbos komisija „neprieštarauja," arba kad ji „pritaria."[28] Pagaliau firmai „Broma" įsakyta keisti vardą,[29] ką tenka daryti ir restoranui „Ravioli" – dabar jis jau „Koldūnai." Savininkai turi pavadinimą pakeisti, spaudai tvirtina Donatas Smalinskas.[30]

---

24 *LR*, 1996 liepos 31, p. 6; 1997 kovo 28, p. 26.
25 *LR*, 1997 kovo 8, p. 3.
26 *LR*, 1996 liepos 31, p. 6.
27 *Ibid.*
28 *LR*, 1997 vasario 28, p. 26.
29 *RE*, 1993 birželio 9, p. 6.
30 *The Wall Street Journal*, 12 April 1993, p. 5; *The Baltic Observer*, 25-31 August 1994, p. 4.

Nurodymo nepaisymas, ypač „piktybiškas" nepaisymas, baigiasi pinigine bauda. Kas domisi kalbos policijos darbu, spaudoje randa begales šitokios nuobaudos pavyzdžių. Inspektoriai baudžia už Kalbos komisijos nutarimų nevykdymą, netaisyklingą kalbos vartojimą, kalbos normų pažeidimą, filmų transliavimą nelietuviškai, ir bendrai už darymą „gana daug kalbos klaidų."[31] *Vakarinės Palangos* laikraščio redaktorė, Ultra Vires radijos stoties programų direktorius, Visagino vaistinės vedėja ir Vilsat bei Baltijos televizijos laidų direktoriai – jie visi nubausti 100 Lt baudomis. Vilkaragio direktoriui teko sumokėti 400 Lt, Baltijos TV direktoriui šį sykį – 500 Lt, Vilsat televizijai – 700 Lt, o LNK televizijos direktoriui – 1,000 Lt. Nors įstatymas leidžia bausti iki 2,000 Lt, Asta Siliūnienė, Visagino kalbos tvarkytoja, sako, kad kalbos inspektoriai „vis dėlto iš peties nekerta."[32]

Svarstant prievartos išvaizdą, akyse stovi itin abuoja priemonė – viešas žmogaus sugėdinimas. Deja, tuo nusikalsta ir valdžia, ir spauda. Štai Kalbos komisija nustato ir tada viešai spaudoje išvardina mokyklų direktores ar savivaldybių darbuotojus, kurie dirba neišlaikę tam tikros kategorijos kalbos egzaminų.[33] O kartais paaiškėja, kad vardu ir pavarde paminėto žmogaus kalbos mokėjimas, kuris turėtų atitikti III (aukščiausios) kategorijos reikalavimus, „neatitinka net I (žemiausios) kategorijos."[34] (Reikalinga paaiškinti, kad asmenys, kurie privalo mokėti

---

31 *LR*, 1996 liepos 31, p. 6; 1997 kovo 28, p. 26; 1997 balandžio 30, p. 35; 1997 rugpjūčio 29, p. 26.

32 *LA*, 1997 gegužės 15, p. 4.

33 *LA*, 1996 kovo 14, p. 2.

34 *LR*, 1997 sausio 29, p. 6.

lietuvių kalbą ir kuriems reikia tos kalbos mokėjimo pažymėjimų, turi išlaikyti egzaminus į vieną iš trijų kalbos mokėjimo kvalifikacinių kategorijų. I kategorija reiškia minimalų kalbos mokėjimą, II kategorija rodo patenkinamą mokėjimą, o III kategorija jau žada laisvą kalbos mokėjimą).

Tiriamąjį darbą kartais atlieka ir laikraščių personalas – ir, žinoma, vis ką nors išknisa: vienos mokyklos direktorė turi reikalingą pažymėjimą, bet lietuviškai nemoka; kitos mokyklos mokytoja, nors kalbos egzaminą ir išlaikiusi, su laikraščio korespondentu galėjo kalbėtis tik rusiškai; o štai anie tarnautojai yra pasamdyti be kalbos pažymėjimo.[35] Tie kitakalbiai yra viešai pristatomi vardais ir pavardėmis, jų kompetencijos aptarimas stokoja betkokio profesionalumo, žurnalistų tonas darosi prokuroriškas, nėra noro įsijausti į „kaltinamojo" padėtį, o pats reikalo pristatymas vyksta tokioje emocinėje aplinkoje, kuri užgiria savosios kalbos įtvirtinimą.

Nedarbo grėsmė yra bene aukščiausias prievartos laipsnis. Negalėjimas gauti darbo, darbo praradimas, ar praradimo pavojus visur, visiems ir visada kelia nerimą. Tačiau ypatingas rūpestis žmones spaudžia ten, kur darbo pasiūla yra žema. Kaip tik tokių rūpesčių ir turi tie kitakalbiai, kurie lietuvių kalbos nemoka, ar jos nemoka pakankamai gerai, ar turi būti išlaikę kalbos egzaminą. „Juk tik valstybinės kalbos nemokėjimas lemia Vilniaus krašto nedarbo lygį," galvoja Remigijus Sapiega.[36] Laimei, valdžia stengiasi neperžengti padorumo ribų.

---

35 *RE*, 1997 vasario 21, p. 5.

36 *LA*, 1997 rugpjūčio 13, p. 17. Apie tai žr. *Tėviškės žiburiai*, 1997 balandžio 8, p. 3.

Kadangi žmogaus atleidimas dėl kalbos darbo įstatyme nenumatytas, teismai atleistuosius stengiasi sugrąžinti darban.[37] Kitakalbius kartais užstoja ir tos savivaldybės ar tie privatūs darbdaviai, kurie, nekreipdami perdaug dėmesio į taisykles, juos pasamdo be kalbos mokėjimo pažymėjimų. Kalbos komisija, pavyzdžiui, nustatė, kad vien 1995 metais į darbą Vilniaus rajono savivaldybėje priimti 26 tokie darbuotojai.[38] Pasitaiko, kad kitataučius savotiškai užstoja ir politikai. Spaudos pranešimu, buvęs Seimo pirmininko pavaduotojas Juozas Bernatonis Visagine yra pasakęs, kad „rusakalbiai dėl kalbos nesijaudintų, į įstatymą perdaug dėmesio nekreiptų ir kalbėtų rusiškai."[39]

Nors valdžia iš peties ir nekerta, kaip ta valdininkė yra pasakiusi, nedarbo grėsmė visgi yra tikra. Vienoje vietoje keli policininkai, pateikę suklastotus kalbos mokėjimo pažymėjimus, atleidžiami iš darbo.[40] Kitur ugniagesių vadovybė tvirtina, kad ugniagesys, kurs neišlaikys lietuvių kalbos egzamino, praras darbą.[41] Vieni, kaip Artur Plokszto, Seime baiminasi, kad nemokantieji

---

37 *LA*, 1997 gegužės 15, p. 4; *The Baltic Observer*, 26 March – 1 April 1993, p. 3.

38 *LA*, 1996 kovo 14, p. 2.

39 *LA*, 1997 gegužės 15, p. 4.

40 *LR*, 1997 birželio 25, p. 35; *RE*, 1997 birželio 19, p. 6. Apie nelegalų prekiavimą pažymėjimais žr. *LA*, 1997 gegužės 15, p. 1. Suklastotų pažymėjimų įsigyjimas, atrodo, ir brangsta – vienas toks pažymėjimas kainuoja apie 100 JAV dolerių – ir dažnėja. Pyktelėjusi, viena inspekcijos pareigūnė sako, kad reikia patikrinti visus Vilniuje išduotų pažymėjimų savininkus – beveik 20,000. *RE*, 1997 vasario 21, p. 5. Apie tai žr. *LA*, 1996 lapkričio 16, p. 4.

41 *LA*, 1996 birželio 7, p. 3.

lietuvių kalbos rizikuoja netekti darbo.[42] O kiti, kaip korespondento cituojamas Vilnijos draugijos atstovas, sako, kad taip su tokiais ir turi būti pasielgta: „Tuos, kurie sąmoningai nenori kalbėti lietuviškai, reikia ‚eliminuoti iš valstybės reikalų'."[43] Galų gale ir pati Kalbos komisija siūlo, o kai kur kalbos tvarkytojai net ir bando, atleisti iš darbo tuos, kurie nėra išlaikę kalbos egzamino.[44]

IV

Šiuo pereinamuoju laikotarpiu, mokykloms dar nespėjus lietuvių kalbos įdiegti kitakalbiuose žmonėse, išpuikusi valdžia tad prievartauja savo gyventojus – perspėja, įsako, rašo protokolus, baudžia. Kaip ta prievarta žmones paliečia, dalinai priklauso nuo jų tautinių ar kalbinių šaknų. Galima manyti, kad tiems lietuviams, kurie į sugriežtintą Kalbos komisiją žiūri kaip į blogą priemonę geram tikslui siekti, visas tas suaugusių žmonių muštravojimas tėra erzinantis nemalonumas. Nors ištremtas žodis „broma" kai kam dar vis „saldžiai kvepia vaikystės kiemais," jį reikia jau užmiršti. Kas tau atrodo ružava, iš tikrųjų yra rausva. Ką padarysi – privalomi valdžios nurodymai tave pagaliau įtikina! Net ir Audronė Pilibonienė, kad ir kiek pyktelėjusi („negi tie kalbininkai

42 *RE*, 1997 kovo 3, p. 6.

43 *LR*, 1994 lapkričio 19, p. 2.

44 *LA*, 1996 kovo 14, p. 2; 1997 gegužės 15,p. 4; *LR*, 1996 gegužės 8, p. 7.

neturi ko veikti?"), savo restoraną Ravioli jau vadina Koldūnais.[45]

Nors daugelis lietuvių brangina žodžio laisvę, nors daug kas nepritaria valdžios pastangoms versti žmogų pamilti svetimą kalbą, jiems „savą" prievartą visgi turbūt lengviau kęsti, negu „svetimą." Tačiau Lietuvos kitataučiams toji prievarta jau didina jų tapatybės praradimo pavojų. Juk tikrai ne tam sukurtas tas įstaigų raizginys, kad žmonės truputį kalbos pramoktų. „Dabar kalbame ne tik apie kalbinę integraciją," aiškina Danguolė Mikulėnienė. „Valstybinė kalba turi padėti [kitakalbiams] integruotis į socialinį, politinį, kultūrinį gyvenimą."[46] Savaiminis integravimasis (t.y., kada jaungiamąsi į visumą skatina mišrių mokyklų lankymas, pasikalbėjimas šeimose, praktiškos naudos supratimas, įsijautimas į gyvenamąją aplinką ir atskiro žmogaus apsisprendimas) veda prie taikaus žmonių sambūvio. O kai valdžia integravimąsi atkakliai spartina, didėja trintis ir įtampa. Pavyzdžiui, Seimo nariams lenkams atrodo, kad nutarimas dėl kalbos mokėjimo kvalifikacinių kategorijų diskriminuoja mažumų atstovus. Buvęs Seimo narys Zbigniew Semenowicz baiminasi, kad „dirbtinai lituanizuojant mažumas, prarandamos jų kalbinės, kultūrinės vertybės."[47] Janina Lisiewicz, kuri vertimą mokytis lietuvių kalbos sutapdina su greitos asimiliacijos noru, sako, kad tai „stato (vietinius)

---

45 *RE*, 1993 birželio 9, p. 6; *The Wall Street Journal*, 12 April 1993, p. 5.

46 *LA*, 1997 rugpjūčio 8, p. 2.

47 *LA*, 1996 sausio 18, p. 13. Apie tai žr. *LR*, 1996 birželio 14, p. 7.

žmones į dramatišką ir vargingą situaciją."[48] O Jan Minciewicz prieina tikrai stulbinančią išvadą – „lenkas karjerą Lietuvoje gali padaryti tik atsisakęs lenkiš-kumo."[49]

Nerimas ima ir kai kuriuos Lietuvos rusus. Bendrai identiteto nublukimas rusams yra pažįstamas rūpestis. Mokslinė literatūra mini atvejus, kai daug šiaurės Sibiro rusų ilgainiui prarado savo rusiškumą ir tapo vietinių tautelių žmonėmis – jakutais, samoedais, ar kitais. Nutautėjimo pavojų rusai mato ir šiandieninėje savo padėtyje. Valentina Šimkuvienė, kuri yra Šiaulių rusų bendruomenės vadovė, sako, kad pagrindinis tos bendruomenės tikslas yra rusų kultūros išlaikymas pokomunistinėj Lietuvoj. Panašiai savąsias bėdas aiškina ir Tatjana Michniova, kita Lietuvos rusų bendruomenės veikėja – „labai svarbu atsispirti asimiliacijai."[50]

Nieżti dabar pasvarstyti, kas verčia ką tik laisvę pajutusią Lietuvos aukštuomenę griebtis prievartos prieš savo žmones. Kad ir neigiamai artėjant prie klausimo, tenka pačioj šių svarstymų pradžioje suabejoti tuo

---

48 *Magazyn Wilenski* cituojama *LA*, 1997 rugpjūčio 13, p. 17. Apie tai žr. *LR*, 1997 kovo 13, p. 4. Europos Tarybos Parlamentinėje Asamblėjoje Bronislavas Kuzmickas aiškina, kad „integravimas nėra asimiliavimas." *LA*, 1997 rugsėjo 24, p. 2. Jo argumentas būtų labiau tikėtinas, jei valdžios ranka būtų pagalbinė, o ne prievartinė.

49 Artūras Plokšto, „Lietuvos valstybė vietos lenkų akimis," *LA*, 1997 kovo 15, p. 5.

50 *LA*, 1994 gruodžio 20, p. 3. Apie tai žr. Terry D. Clark, „Who Rules Šiauliai? A Case Study of an Emerging Urban Regime," *Slavic Review*, No. 1 (Spring 1997), p. 112; LR, 1994 gruodžio 8, p. 3; Willard Sunderland, „Russians into Iakuts? ‚Going Native' and Problems of Russian National Identity in the Siberian North, 1870s – 1914," *Slavic Review*, No. 4 (Winter 1996), pp. 806-825.

dažniausiai girdimu kalbiniu patriotizmu – tai daroma iš meilės savo kalbai. Ar tikrai lietuvių kalbą myli tie pinigų apyvartos specialistai, kurie litus ne nuvertina, o devalvuoja? Argi sielojasi dėl savo kalbos tie, kuriems rūpi tik jų imidžas? O kokia jau čia kalbos meilė tų redaktorių, kurie spausdina ne dienos nuomonę ar pasisakymą, o dienos sentenciją? Na o tie, kurie darbus dirba ne patenkinamai ar pakankamai gerai, o tik adekvačiai – ar savąją kalbą myli ir jie? Ir kažin kaip su ta katalikų vadovybe, kurie švenčia ne dvasiškių atvykimus ar įžengimus, o jų ingresus? Pagaliau kokia nemari meilė Seimo narių, tų kalbos komisijos įkūrėjų, kurie svarsto ne išankstinį ar apsauginį sulaikymą, o būtinai prevencinį! Abejonės tad turi pagrindą.

Žinoma, savos kalbos įtvirtinimo geidulys gali būti, ir turbūt yra, viena iš prievartą kurstančių priežasčių. Tačiau jų gali būti ir daugiau – pavyzdžiui, ateities Lietuvą apibūdinančių vaizdinių nesuderinamumas. Vystosi, atrodo, sunkiai sutaikomų tikrovių susidūrimas. Imperinis paveldas (o tai, sakykim, daugiakalbė, daugiatautė ir daugiakonfesinė valstybė bei visuomenė tokios valstybės sąmonė) yra viena tokia nykstanti, bet dar neišnykusi tikrovė. Jos sąvokinė esmė yra Lietuvos tauta, lygybės pagrindu sutelkusi etninius lietuvius, čia nuo seno gyvenančių kitų tautybių žmones ir kitus valstybės piliečius. Su ja tačiau rungiasi kuriama, bet dar nesukurta kita – tautinės valstybės – tikrovė. O jos sąvokinį amatą jau sudaro lietuvių tauta. Reiškia, čia jau yra didele dalimi vienakalbės, vienatautės, o gal net ir vienakonfesinės ateities brėžinys. 1991-1992 metais „Lietuvos tautos" sąvoka droviai pasirodo konstitucijos metmenyse ir kai kuriuo-

se konstitucijos projektuose; vėliau, kad ir kiek dviprasmiškai, ją pradeda nustelbti „tautos" arba „lietuvių tautos" terminai.[51]

Vaizdinių vaidai tad tebevyksta. „Imperininkai," kaip Tomas Venclova, svajoja prijungti Kaliningrado sritį prie Lietuvos. Yra tokių, kurie net nusėdėt negali; įsakymu mus nori priversti Kaliningradą tuojau pat vadinti tiktai Karaliaučiumi. O kraštutiniai „tautininkai" yra linkę lietuvių kalbos nemokančius „eliminuoti iš valstybės reikalų."[52] Platesnių patirčių paveikta imperinė elgsena, jei protu vaduojasi, ugdo toleranciją kitų žmonių nusistatymui. O nežabotam tautiniam siekiui jau knieti užgožtis.

Galima prievartos ištaka taip pat yra ir agresyvaus tautinio elito noras viešpatauti – vidinis traukimas savo kalbą ne tik gryninti, bet ją ir kitiems įbrukti. Ar nebus tai psichologinis atsakas į skaudžią, slopinančią praeitį? Juk taip ir girdi tą savotišką, bet patrauklų loginį išprotavimą: Kai mus valdė rusai, jie mus prievarta rusino. Kai Vilniaus kraštas atiteko lenkams, tai ėmė jį lenkinti. Pagaliau atėjo mūsų laikai – dabar jūs paklusite mums! „Dabar," teisingai aiškina Kalbos komisijos pirmininko pavaduotoja, „lietuvių kalbos tvarkyba – valstybės, t.y. mūsų pačių, rankose, ir nuo mūsų kryptingo darbo priklauso tolesnė lietuvių kalbos raida."[53] Lieka tik klausimas, ko savo pačių rankomis siekiame, ir kokiu būdu?

---

51 *Lietuvos Konstitucijos koncepcijos metmenys* (Vilnius, 1991); *Atgimimas*, 1992 spalio 5, p. 17-20; *LR*, 1992 gegužės 1, p. 7-10; 1992 spalio 17, p. 5-6 ir 11-12; *LA*, 1992 gegužės 1, p. 5-8.

52 *LR*, 1994 lapkričio 19, p. 2; 1997 rugsėjo 25, p. 2; *Draugas*, 1997 rugsėjo 23, p. 1.

53 Mikulėnienė, p. 13.

Galų gale prievartinį kalbos tvarkytojų elgesį pateisina mechanistinis sprendimo būdas. Problema, įstatymas, terminas, valdininkas, nurodymas, protokolas, pabauda, problema išrišta – juk tai tik lietuviuose išplitusi tvarkymosi eiga. Kitakalbystė kaip problema, valstybinės kalbos įstatymas, 1995 metai – terminas kalbai pramokti, Kalbos komisijos valdininkija, privalomas nurodymas, protokolas, piniginė pabauda – problema išspręsta? Lietuvos gyventojams šitokią biurokratinio veikimo tvarką atnešė carų viršininkai, o vėliau panašiai su jais santykiavo ir tautininkų valdininkai. Žinoma, savo pėdsakus paliko ir pusės amžiaus pažintis su ta inžinerine-technine darbo tvarka, kurią, atmetęs kiek humaniškesnį – tolstojišką – visuomeninių problemų sprendimo būdą, vartojo Leninas.

V

Straipsnio pabaigoje žvelgiame į duomenis, rodančius palengva plintantį lietuvių kalbos įsisavinimą kitakalbių piliečių tarpe. Jeigu tie duomenys būdingi ir tikrai atskleidžia didėjantį imlumą tai kalbai, Kalbos komisijos prievarta ima netekti ir tų pateisinamųjų priežasčių. Juk sveikas protas pataria tikslų siekti kaip galima mažiau drastiškų priemonių būdu – kam ligonį operuoti, jei pakanka aspirino!

Naudingų išvadų apie žmonių linkimą mokytis vyraujančios kalbos pasitaiko, visų pirma, socialinių mokslų literatūroje. Profesorius Mendelsohn, pavyzdžiui, rašo, kad ketvirto šio amžiaus dešimtmečio pabaigoje dauguma

Lietuvos žydų jaunuomenės jau galėjo lietuviškai susikalbėti.[54] Profesorius Rose, tyrinėdamas jau šių dienų padėtį Baltijos valstybėse, tvirtina, kad didelės jų rusakalbių daugumos nenori senų laikų sugrįžimo, kad jos nenori komunistinės valdžios, ir kad jos viltingai žiūri į savo ateitį tose valstybėse. O kaip su valstybinėm kalbom? Pasirodo, milžiniška rusakalbių dauguma galvoja, kad jas reikia išmokti.[55] Galu gale ir Profesoriui Zigmui Zinkevičiui atrodo, kad „pietryčių Lietuvoje didelės problemos dabar nebėra, nes [kitakalbių] tėvai patys nori, kad jų vaikai išmoktų valstybinę [lietuvių] kalbą."[56]

Teigiamų dalykų galima užtikti ir valdžios įstaigų pareiškimuose. Pavyzdžiui, Lietuvos ir Lenkijos statistikos departamentų tyrimai rodo, kad 52% pietryčių Lietuvos lenkų šeimų norėtų savo vaikus leisti į lietuviškas mokyklas. Panašiai galvoja ir Vilniaus apskrities viršininkas Alis Vidūnas: „Daugumas lenkų ar rusų kilmės gyventojų nori, jog jų vaikai baigtų lietuviškas mokyklas..."[57] Šią didėjančio imlumo linkmę lyg ir patvirtina žinios – tiesa, negausios žinios – iš paskirų vietovių. Vienai kalbos inspektorei atrodo, kad padėtis dėl lietuvių kalbos vartojimo

---

54 Ezra Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe Between the World Wars* (Bloomington, IN: Indiana University Press), 1983, p. 227.

55 Richard Rose, „Rights and Obligations of Individuals in the Baltic States," *East European Cosntitutional Review*, No. 1 (Winter, 1997), pp. 38 and 40.

56 *Tėviškės žiburiai*, 1997 liepos 8, p. 3.

57 *RE*, 1997 birželio 28, p. 6. Prieš trejetą metų, tačiau, Vilniaus rajono taryboje kalbėta, kad „iš lenkų ir rusų abiturientų maža kas nori lietuvių kalbą studijuoti." *LA*, 1994 birželio 9, p. 1.

Visagine „labai pagerėjo.[58] Spaudos žiniomis, Visagino kultūros ir kalbų mokymo centrui trūksta mokytojų, nes ten randasi vis daugiau kitakalbių, norinčių pramokt lietuviškai.[59] O Vilniaus rajono taryboje prasitarta, kad, nepaisant lietuvių kalbos nepopuliarumo, „ne kasdien besutiksi valdininką, kuris negalėtų susikalbėti valstybine kalba."[60] Bendrai, net ten, kur gausiai gyvena kitakalbių, virš 80% pareigūnų moka lietuviškai.[61]

Pagaliau bene ryškiausi kalbinės padėties gerėjimo ženklai yra pačių Lietuvos kitataučių pasisakymai. Lietuvos lenkų savijautą stengiasi apibūdinti Seimo narys Artur Plokszto. Jis galvoja, kad vyresnė lenkų karta Lietuva nepasitiki, kad vidurinėje kartoje rasi įvairių orientacijų, bet kad jų jauniems žmonėms Lietuva jau yra tėvynė. Net ir vidurinėje kartoje „niekas jau neabejoja, kad lietuvių kalbą būtina mokėti, norint Lietuvoje siekti karjeros."[62] Atrodo, šitaip galvoja ir tos lenkų šeimos, kurios savo vaikus leidžia į Rudaminos vidurinę mokyklą. Spaudos pranešimu, lenkai tėvai jau supranta, kad jų vaikams „teks mokytis lietuviškose aukštosiose mokykloe, [teks] dirbti ir gyventi Lietuvoje."[63] Panašių nuotaikų spauda aptinka ir kitur. Visagino atominėje elektrinėje dirba 5,100 darbuotojų, iš kurių tik 12% moka lietuviškai, „tačiau net 91%... darbuotojų nori, kad jų vaikai gerai

---

58 *LA*, 1996 lapkričio 16, p. 4.
59 *LR*, 1997 balandžio 30, p. 35; *LA*, 1996 lapkričio 16, p. 4; 1997 gegužės 15, p. 4.
60 *LR*, 1996 gegužės 8, p. 7. Apie tai žr. *LA*, 1994 birželio 9, p. 1.
61 *RE*, 1994 gruodžio 21, p. 5.
62 Plokšto, p. 5.
63 *RE*, 1997 sausio 31, p. 13.

kalbėtų lietuviškai."[64] To, matyt, nori ir daugelis tų, kurie lanko Vilniaus Lukiškių vidurinę rusų mokyklą. Ten mokiniai prašo su jais kalbėti lietuviškai, o kai kurie jų tėvai kartais net reikalauja didesnio bendravimo lietuvių kalba.[65]

Be abejo, šios vilties teikiančios properšos nėra pilnai pagrįstas esamos padėties ar besivystančios ateities apibūdinimas. Tačiau jos visgi rodo tų skirtingų kalbinių bendruomenių norą ieškoti priimtinos išeities, o dažnai ir sugebėjimą ją surasti. Kaip anksčiau sakyta, kalbos inspekcijos viršininkas įrodinėja, kad baudų tikslas yra ne gąsdinti, o skatinti mokytis. Bet jo paties duotas pavyzdėlis rodo, kad baudos pačiu geriausiu atveju savo tikslą atsiekia tik dalinai: vienos nubaustos mokyklų vadovės pradėjo lankyti kalbos kursus, bet kitos žada mesti savo darbus.[66] Sena išmintis visgi turi savo vertę – prievarta bažnyčion nuvarytas, poterių nekalbės.

---

64 *LA*, 1997 gegužės 15, p. 4.
65 *RE*, 1997 kovo 7, p. 13.
66 Smalinskas, p. 13.

KARTOS POEZIJA: ŽENKLAI IR PRASMĖS

Vytauto Kavolio „Nužemintųjų generacija"*

MINDAUGAS KVIETKAUSKAS

Vytauto Kavolio studija „Nužemintųjų generacija" rašyta 1961-1966 metais. Jos kūrimo laikas sutampa su ypatingos lietuvių literatūros 30-ųjų metų kartos susitelkimo išeivijoje laikotarpiu. Kaip mini pats autorius, ši studija atsirado iš pokalbių ir bendravimo su savo kartos žmonėmis – Algimantu Mackumi, Liūne Sutema, Jonu Meku ir kitais. „Nužemintųjų generacijoje" bandoma atskleisti šių žmonių specifinį mąstymą. Studijos paantraštė – „Egzilio pasaulėjautos eskizai" – nubrėžia veikalo kryptį. Susitelkiama ties pasaulėjauta – vidine žmogaus būsena. Šią būseną galima nagrinėti psichologijos požiūriu (psichologinę analizę Kavolis taikė studijoje apie Vincą Kudirką „Žmogaus genezė"). „Nužemintųjų generacijoje" pasaulėjauta – visų pirma kartos žmogaus egzistencinė situacija. Šios situacijos apibrėžtys tampa filosofinėmis. Kartos poezijoje Kavolis randa filosofinius žmogaus egzistencijos matmenis.

---

* Tekstas iš rengiamos leisti knygos „Vytautas Kavolis: asmuo ir idėjos".

Vis dėlto „Nužemintųjų generaciją" dažnai linkstama suvokti kaip literatūrologijos darbą. Atrodytų, Kavolis nagrinėja savo kartos poeziją tiesiog literatūrinės interpretacijos (turinčios sociologinį atspalvį) sumetimais. Ši studija suprantama kaip analitinis diskursas. Nemažą reikšmę tokiai nuomonei susidaryti turi ir įsitvirtinęs Kavolio – racionalaus, kritiško sociologo įvaizdis. Antra vertus, visiškai aišku, kad Kavolio veikalo negalime suprasti tik kaip kartos programinių nuostatų dėstymo. Jis tikrai neišsitenka manifestacinių lietuvių literatūros tekstų tradicijoje, kurią galėtume atsekti nuo „Keturių vėjų pranašo" (1922 m.), o gal net „Gabijos" almanacho (1907 m.) laikų, nors ir šiuo požiūriu prasminga apie Kavolio studiją mąstyti. „Nužemintųjų generacijoje" išties pinasi kelios kultūrinės intencijos. Poezijos interpretacija čia virsta bendruomeninių ir filosofinių problemų svarstymu, kurias galima pastebėti pasirodančias ir vėlesniuose moksliniuose Kavolio darbuose. „Nužemintųjų generacijos" neužtenka laikyti nei vien poezijos interpretacija, nei programiniu kartos tekstu.

Kavolio studijoje reiškiamas santykis su savosios kartos kūryba. Labai panašus yra ankstesnėje literatūros kartoje buvęs Juozo Girniaus ir poetų žemininkų ryšys. Girnius sukūrė kartą apibrėžiantį tekstą – *Žemės* antologijos (1951 m.) įvadinį straipsnį „Žmogaus prasmės žemėje poezija". Girnius taip pat remiasi kūrybos analize. Kartą jis suvokia labiau kaip uždarą literatūros grupę. Nėra jos aktyvaus reiškimosi bendruomenėje akcentų. Galima manyti, kad Girniaus požiūris į kartą yra labiau filosofinis, susitelkiantis ties uždara kultūros idėjų apykaita, o Kavolio – sociologinis, pabrėžiantis JAV išeivių bendruo-

menės realybę, į ją nukreipiantis generacijos kūrybines mintis. Filosofinio ir sociologinio požiūrio skirtis matoma nuo pat įvairių kartų koncepcijų atsiradimo Vakarų kultūroje laikų: viena vertus, kartą kaip kultūros kaitos veiksnį XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje apmąsto filosofai Wilhelm Dilthey, José Ortega y Gasset, antra vertus – XX a. pradžioje jaunimo grupių padėtį visuomenėje ima analizuoti modernioji sociologija.[1] Vis dėlto negalima tikrai tvirtinti, kad Kavolis, kalbėdamas apie savo generaciją, remiasi aiškiais sociologiniais metodais. Verta prisiminti jo paties pastabą: „ ‚Nužemintųjų generacija' su mano profesija neturi visiškai nieko bendro. Tai knygutė, išreiškianti asmeninį santykį su tam tikru egzilio poezijos kūrinių universu".[2]

Literatūros tekstai suvokiami asmeninės Kavolio patirties šviesoje: poezijoje atpažįstamas savasis egzilio išgyvenimas. Poezijos skaitymas nutolsta nuo įprastų literatūrologijos ar sociologijos analizės modelių. „Nužemintųjų generacijos" poezijos interpretacija įvairiais požiūriais yra neįprasta. Šiam neįprastumui suvokti visų pirma reikia atsižvelgti į konkrečią išeivių bendruomenės situaciją, tuo metu vykusius procesus. Nužemintųjų kartos telkimasis nevyko savaime, jis kilo ne tik iš bičiuliško bendravimo. Atrodo, kad būtent Kavolis labiausiai stengėsi suburti kūrėjus į kartą. Įdomu, kad Algimantas Mackus šias pastangas 1961 m. laiške Kostui Ostrauskui dar vertina skeptiškai: „Blogai, jog, galutinai neapsis-

---

1 *Słownik literatury polskiej XX wieku* (Warszawa, 1994), p. 826.

2 Vytautas Kavolis, „Alternatyvos atneš gyvybės visuomenei", *Pokalbių akiračiai* (Vilnius, 1991), p. 44.

prendus bei neišsiaiškinus, tapo pradėtas susirašinėjimas (...) ir Kavolis pradėjo forsuoti tuos nelemtus ‚nužemintuosius'."[3] Sunku tinkamai suprasti šią pastabą, tiksliai nežinant situacijos peripetijų. Visgi itin svarbu pastebėti Mackaus minimą „forsavimą" – tai įrodo, jog Kavolis kartą bandė burti pagal tam tikrą išankstinį projektą.

Šis projektas, be abejo, buvo susijęs su konkrečia išeivių sociumo situacija.

„Nužemintųjų generacijoje", aptariant kartos poetines idėjas, dažnai imama svarstyti apie Amerikos lietuvių bendruomenės padėtį. Santykis su šia bendruomene – konfliktiškas. Egzilių sąmonė priešinama sustingusiam, „užbalzamuotam" išeivijos konservatyvumui. Kavolis, remdamasis kartos idėjomis, linksta šią išeivių savivoką keisti, reformuoti. „Nužemintųjų generacijoje" iškyla gana konkretus bendruomenės reformavimo uždavinys. Sakytume, Kavolis mąsto tarsi sociologas praktikas – jis nužymi būtinus socialinės mąstysenos pokyčius. Kavolis, analizuodamas kartos poeziją, kalba, jausdamas atsakomybę savo bendruomenei, gal ir visai tautai. Kavolio ir Santaros-Šviesos pastanga – inicijuoti atskilusių išeivių ir sovietinės Lietuvos kultūrų sąlyčius. Kavolis stengiasi atkurti bent minimaliai vieningą tautos savivaizdį, tarsi iš naujo akumuliuoti tautos vienybės jausmą (Vincas Kudirka yra svarbus ir dėl šios priežasties), sumažinti prievartinio lietuvių kultūrinio skilimo pasėkmes. Šiuos įsipareigojimus Kavolis jaučia ne tiek kaip sociologas, o kaip sąmoningas bendruomenės, tautinės mažumos narys, suvo-

---

3 Algimantas Mackus, *Ir mirtis nebus nugalėta* (Vilnius, 1994), p. 584.

kiantis savąją išeivių bendruomenę balansuojant ant išnykimo ribos.

Kavolio santykis su bendruomenės tradicijomis neretai yra provokatyvus, ironizuojantis. Kai kurios „Nužemintųjų generacijos" mintys turbūt galėjo lietuvį skaitytoją sukrėsti ne mažiau, nei antitradiciška Mackaus poezija. Kavolis, deklaruodamas liberalias pažiūras, veikale pateikia politiškai provokatyvių minčių. Išeivijos lietuvius, be abejo, stebino kad ir toks Jean Paul Sartre'o vizito Sovietų Sąjungoje paminėjimas: „Taip gal turėtų būti skaitoma ir Jean Paul Sartre'o mintis, pasakyta jo apsilankymo Vilniuje proga ‚Šiaip ar taip, visi lietuviai, su kuriais man teko susitikti, yra tikrai laisvų žmonių pavyzdys'."[4] Vertindamas išeivijos padėtį, Kavolis ima kalbėti apie konkrečius įvykius, atrodytų, visai nesusijusius su veikale aptariama kūryba. Skyriuje „Patriotizmas nužemintiesiems" jis ima ginti Joną Šoliūną, kuris buvo pasmerktas čikagiškių už dalyvavimą civilinių teisių žygyje Alabamoje. Kitur Kavolis užtaria lietuvius, dalyvaujančius ne tautiniame, o negrų pilietinių teisių sąjūdyje. Tai – sociologo noras kalbėti apie konkrečius sociumo reiškinius, kasdienybės empiriką. Tuo pat metu atpažįstama ir kitokia šių minčių kilmė. Sąsaja tarp visuomeninio liberalumo deklaravimo ir Liūnės Sutemos eilėraščio interpretavimo akivaizdi: „Nužemintųjų patriotizmas – jų visuotinio humanizmo raiška: *„Nebėra nieko svetimo –, / ir niekad dar nebuvo manyje / tokia gaji, tokia saugi gimtoji žemė."*[5]

---

4 Vytautas Kavolis, „Nužemintųjų generacija", *Žmogus istorijoje* (Vilnius, 1994), p. 95.

5 *Ibid.*, p. 113.

„Nužemintųjų generacijoje" skaitomas poezijos tekstas tarytum daro įtaką bendruomenės reiškinių svarstymui. Kita vertus, eilėraštis gali būti suprastas kaip tiesioginė visuomenės ydų konstatacija, nors jo ryšys su visuomenės realijomis iš šalies atrodytų problemiškas. Grįžimo vaikystėn psichologiją iškeliančiame Liūnės Sutemos eilėraštyje „Ieškau savo brolio Judo" įžiūrima socialinė kritika: „Bendruomenės santykis su savo gelbstinčiais žmonėmis (...) yra, žinoma, toks, kokio degeneruotoje bendruomenėje ir tegalima laukti. (...) Todėl ji išduoda žmogų savo nejautrumu tiems gyvybiniams impulsams, kurių nėra palietusi jos pačios korupcija: *‚Ieškau savo brolio Judo, / kuris išdavė mane, / negalėdamas ilgiau tikėt ir džiaugtis, / mūsų vaikiška daina –* ' "[6]

Panašiai, kalbėdamas apie skausmą Mackaus kūryboje, Kavolis staiga pastebi: „(...) šis skausmas gali virsti perversijos šaltiniu. Toks jis dažnai išeivijoje ir tampa, keršijant žydams ir negrams už lietuviams komunizmo vardu padarytas skriaudas".[7]

Vis dėlto Kavolio aptariami konkretūs reiškiniai nevirsta trumpaamžе publicistika, niekaip nesusijusia su poezijos nagrinėjimu. Kavolis šiuos empirinius faktus apibendrina, sistemina, paversdamas savo praktinius sociologinius pastebėjimus tam tikru abstrakčiu, filosofiniu mąstymu. Konkrečius publicistinius svarstymus keičia filosofinio pobūdžio diskursas. Aiškiai pasakoma, kad nuo sociologinės teorijos atitolstama; tuomet aptariamoji bendruomenė įgyja ne tik empirinės realybės, bet ir filosofinius ar poetinius matmenis: „Bendruomenę šuo atveju galime

---

6 *Ibid.*, p. 110-111.

7 *Ibid.*, p. 102.

suprasti ne vien įprastine sociologine prasme. Pro konkrečią bendruomenę, susidedančią iš žmogaus santykių su žmonėmis, įžvelgiame visų žmogui reikšmingų daiktų universumą. Bendruomenė – žmogaus ir egzistencijos tarpininkė apskritai. Žmogaus santykis su jo bendruomene – sukonkretintas jo santykiavimo su žogiškosios egzistencijos visuma pavidalas".[8] Kavolis, sociologiškai orientuodamasis į bendruomenę, nutiesia tiltą tarp sociumo realybės ir poezijos, kurdamas filosofinių idėjų tekstą. Tokiu būdu ir savo kartos poeziją linkstama suvokti abstraktesnių, universalesnių kateagorijų šviesoje. „Išklydusi generacija tik vienu atžvilgiu tėra išeivijos bendruomenė. Giliau – ji visa dabartinė, nuo saugiųjų prigimties ir papročio šaknų atsiplėšusi žmonija".[9] Bendruomenė atpažįstama egzistuojanti pačioje poezijoje, tačiau čia ji įgyja universalios sąvokos bruožus. Poezija ir jos bendruomenė, tekstas ir jo aplinka yra susiję nepertraukiamais ryšiais. Jau vėliau, kultūros sociologijos darbuose Kavolis šią nuostatą vėl iškels, apibendrins ją, svarstydamas interpretacinės bendruomenės sąvoką: „Kiek bet kuris kultūros reiškinys gali veikti be interpretacinės bendruomenės, kuri sutaria, ką jis reiškia? (...) Ar interpretacinės bendruomenės tekstas bus pakankamai reikšmingas vienam visiškai izoliuotam žmogui, skaitančiam tą tekstą? Interpretacinės bendruomenės yra viena iš sąlygų, kurios įgalina kultūrą veikti, daryti kam nors įtaką, gelbėti žmones ar formuoti visuomenę".[10] Lietuvių išeivija Kavolio suvokiama būtent kaip tokia interpretacinė bendruomenė.

---

8 *Ibid.*, p. 96.

9 *Ibid.*, p. 97.

10 Vytautas Kavolis, *Kultūros dirbtuvė* (Vilnius, 1996), p. 174.

Nužemintųjų poezija – jos reikšmingieji tekstai. Gal tiksliau – tekstai, kuriuos Kavolis stengiasi šioje bendruomenėje sureikšminti. Poezijos idėjos tarytum perkeliamos, skiepijamos į interpretacinę bendruomenę.

Šios idėjos perkeliamos Kavolio tekstais, turinčiais nemažai filosofinio diskurso bruožų. Kavolio filosofines nuostatas galima apibūdinti kaip daugiau ar mažiau egzistencialistines („Nužemintųjų generacijoje" minimi ir egzistencializmo autoriai Jean Paul Sartre ir Albert Camus). Antra vertus, jo filosofinės idėjos taikomos bendruomenės dabarčiai, konkrečiai situacijai (sentencijos rašomos, grįžtant iš susitikimo su savo kartos žmonėmis; tekstai skaitomi poezijos vakaruose). Kavolis stengiasi formuoti naują lietuvių tautinės mažumos identiteto sampratą. Antra vertus, adresatas gali būti ir nekonkretus – tai lemia filosofinis Kavolio teksto pobūdis.

Paprasati pabrėžiama, kad kartos idėjų skleidėjai buvę du – Algimantas Mackus ir Vytautas Kavolis.

Algimantas Mackus savo esė deklaruoja nužemintųjų kartos kultūrinę ir kūrybinę laisvę. Poetui ji atodo esanti svarbiausia sąlyga kurti. Tuo tarpu Vytautas Kavolis vieną „Nužemintųjų generacijos" skyrių pavadina „Laisvės dviprasmybė". Jo pabaigoje teigiama: „Laisvė dviprasmiška. Neabejotini tėra mūsų įsipareigojimai".[11]

Įsipareigojimą ir atsakomybę Kavolis teigia atradęs Algimanto Mackaus ir Liūnės Sutemos kūryboje. Mackaus žūties momentu (kalboje prie jo karsto) poetas Kavoliui atrodo per savo laisvę atvėręs esmines pareigas, įprasminančias žmogiškąją būtį. Jis „paliko tai, kuo (...) gyveno – pagrindines žmogiškąsias tiesas, kurioms suvokti reikėjo

[11] *Ibid.*, p. 95.

praskleisti ‚egzilės beprotiškumą'."[12] „Nužemintųjų generacijoje" iškelti įsipareigojimai – laisvai pasirinkti. Jie – ne iš kitų egzistuojančių visuomenės struktūrų pasiskolintos aksiologijos. Įsipareigojama ne mitologizuotai tautos praeičiai (sąsaja su Vincu Kudirka jau sąmoningai pasirinkta) ar Amerikos visuomenės vertybių sistemai (pastaroji galimybė vadinama „patogia išeivija"). Naujieji įsipareigojimai nėra priešingi egzilio laisvei – jie gimsta iš egzistencinės įtampos, iš autentiškos žmogaus prigimties. Negatyvios Mackaus sąvokos keičiamos pozityviomis vertybėmis. Tuo labiausiai išsiskiria Mackaus ir Kavolio projektuojami kartos modeliai. Mackaus ir Liūnės Sutemos kūryboje interpretatorius akcentuoja tam tikrą moralinį praregėjimą (tuo pat metu konservatyvioji išeivija Mackų vertina kaip amoralų).

Itin reikšmingu momentu – kalbėdamas prie Mackaus karsto – Kavolis pirmąsyk ir suformuluoja kartos įsipareigojimo tezes. Situacija, kai jos paskelbiamos, vėl patvirtina Kavolio kaip aktyvaus kartos ideologo vaidmenį. Šios tezės skaitomos svarbiausiu generacijos išbandymo momentu – žūsta kartos lyderis. Šis epizodas kartai (ir visai lietuvių literatūrai) yra įgijęs mitologinės svarbos.

Kavolio tezės perkeliamos ir į „Nužemintųjų generaciją". Kalbama apie tris moralinius pabudimus.

Tik ar šis humanistinis Kavolio patosas iš tiesų kyla iš nužemintųjų poezijos tekstų? Nei Mackus, nei Liūnė Sutema nesinaudoja aiškia solidarumo, humanizmo retorika. Ši retorika iš esmės skiria Kavolio ir Mackaus esė teks-

---

[12] Vytautas Kavolis, „Žodis prie uždengto karsto", Algimantas Mackus, *Ir mirtis nebus nugalėta* (Vilnius, 1994), p. 607.

tus. Kavolis, norėdamas išlaikyti interpretacijos preciziką, pastebi skirtumą: Liūnė Sutema „supranta ištikimybės reikšmę. Ištikimybė – svarbiausia sąvoka jos *neištartų žodžių* žodyne"[13] (pabraukta mano – M.K.). Kavolio teigiamų įsipareigojimų nužemintųjų poezija tiesiogiai neištaria. Tad kodėl interpretatorius juos taip akcentuoja?

Visi Kavolio formuluojami įsipareigojimai yra bendruomeniški. Kartos vertybės yra socialios: jos kyla iš žmogiškojo bendrumo. Mackaus kūrėjiškas individualizmas keičiamas aktyvia socialine laikysena. Mackus, kalbėdamas apie kartą, tikėjosi, kad ji bus „įvietinta ir įlaikinta", tačiau negatyvus jo kalbėjimas nepateikia aiškios „įvietinimo", t.y. tam tikrų bendruomenės institucijų (pvz., Santaros-Šviesos sąjūdžio) sukūrimo, galimybės. Jaučiamas identiteto formuotojo vaidmuo Kavoliui diktuoja būtinybę rasti aiškesnę socialinę, ne vien kūrybinę, kartos apibrėžtį. Tai reikalauja aiškiai formuluoti pagrindines identifikacijos laikysenas.

Būtent dėl šios priežasties poezijos interpretacija Kavolio studijoje tampa neįprasta. Distancija tarp interpretatoriaus (jis – taip pat nužemintasis) ir poezijos teksto yra minimali; Kavolis daug kur linkęs susitapatinti su poeto kalbėjimu. Poezijos tekstas interpretatoriui atrodo visiškai atviras. Poezija ir tiesa yra tapačios sąvokos: „Jis (Mackus) kalbėjo nemeluodamas, nes nuo tiesos skaudumo neturėjo kur pasislėpti".[14] Kavolis nereflektuoja poetinės kalbos uždarumo, specifinio vaizdų kodo. Tekstas yra tiesioginė poeto minčių saviraiška, tad ją galima lengvai įskaityti.

---

13 Vytautas Kavolis, „Nužemintųjų generacija", *Žmogus istorijoje* (Vilnius, 1994), p. 108.

14 *Ibid.*, p. 96.

Ne toks svarbus ir emocinis poveikis: „Poezija egzilyje – ne žodis nuotaikai, bet tikrovės definicijų išbandymas, jas daužant į savo egzistencijos struktūrą".[15]

Poezija skelbia. Jos skelbiantis žodis yra visiškai tikras. Poezija yra absoliuti egzistencinės autentikos raiška. Pajusti šią autentiką nužemintųjų generacijai yra be galo sunku, tačiau ją atveria tik maksimaliai įtempta poetinė pastanga. Kūryba kyla beveik iš kovos įtampos: „Prieš triuškinančią istorijos galią, prieš savyje pajustą užšalimo pagundą tegalima kovoti poetine pastanga".[16] Kūryba suprantama kaip svarbiausia kartos išlikimo sąlyga, todėl poetinė pastanga įgyja metafizinę reikšmę. Mackaus cikle „Chapel B" įžvelgiamos tikėjimo modifikacijos, kurios įvertinamos kaip ypatingos „nužemintųjų religijos", gal net teologinės erezijos postulatai. Kartos identitetui poezijoje randama net ir religinė atrama.

Poetas įgyja ypatingą vaidmenį bendruomenėje: „gaivinantįjį impulsą tegali duoti tie, kurių santykio su tikrove neiškreipia žmogiškoji korupcija, genties provincializmas, doktrinos plakatas – ir kurie todėl gali nemeluodami kalbėti nekaltiesiems".[17] Galima teigti, kad Kavolis tiki ypatinga Algimanto Mackaus, Liūnės Sutemos – savo kartos kūrėjų misija. Jo mintyse apie kartos kūrybą galėtume rasti kiek pakylėtos retorikos. Tad gal Kavolį veikia modernistinis ar net avangardistinis (šios kartos kūryboje galima aptikti savaip transformuotų avangardo tendencijų) meno sureikšminimas, poveikio visuomenei akcentavimas? Svarbu ir tai, kad jo kalbėjimas kai kuriais

---

15 *Ibid.*, p. 116.
16 *Ibid.*, p. 109.
17 *Ibid.*, p. 110.

atvejais virsta kartos mitologijos kūrimu. Ypatinga poeto misija yra Kavolio generuojamas mitas. Mackus iškeliamas kaip tam tikras kultūros herojus, atveriantis tiesą savo bendruomenei. Jo kūryba yra suprantama kaip auka. Poeto figūra bendruomenėje įgyja centrinės – mitologinės – svarbos. Jo bendrijai išlikti padeda visa lemiančios jėgos – žmonija ir istorija: gyvename, kad išaugotume žmonijai unikalią patirtį. Poetas (A. Mackus) turi tiesioginį ryšį su šiais dviem autoritetais. Dievo sąvoką poezijoje jis ir išskaidęs į ištikimybę žmogui ir istorijos teisingumą. Mackaus kaip pranašo supratimas akivaizdus, kai Kavolis tarsi poeto lūpomis paskelbia moralinius imperatyvus – tris „pabudimus". Pabudimo, praregėjimo retorika universaliai naudojama religinėse, politinėse etc. mitologijose.

Interpretacinė bendruomenė savo reikšminguosius tekstus yra linkusi mitologizuoti. Iš šių tekstų ji kildina savo egzistencines nuostatas. Kavolis, suteikdamas nužemintųjų kūrybai tam tikrą bendruomeninio mitologiškumo dimensiją, elgiasi būtent pagal šią logiką. Jis stengiasi sureikšminti nužemintųjų tekstus. Vykdyti kartos „įvietinio ir įlaikinimo" programą. Be to, jis iškelia ir išeivių bendruomenės reformos būtinybę – reikia keisti lietuvių emigrantų sąmoningumą. Kartos tekstų, kurie Kavoliui yra maksimaliai artimi, prasmes jis perkelia į bendruomenę. Galima teigti, kad jo interpretacija yra angažuota socialiai. Dėl tokios mąstymo krypties poezijos prasmės interpretacijoje virsta tezėmis, pasaulėžiūros principais. Ypač sureikšminamas kūrybos vaidmuo bendruomenėje, tekste galima pastebėti net tam tikro antielitarizo („kūrėjas daugiau ar mažiau yra juk kiekvienas")[18].

[18] Ibid., p. 79.

Antra vertus, Kavolio kalbėjimo apie poeziją įtampa nevirsta tik pakilia retorika. „Nužemintųjų generacijos" tekstas nėra nė socialinė publicistika. Interpretatorius yra vienu metu atsidūręs ir teksto, ir savosios bendruomenės akivaizdoje. Būdas, kuriuo galima sujungti šiuos du polius, yra idėjų diskursas. Šiame specifiniame diskurse išryškėja paties Kavolio santykis su poezija. Iš esmės šis santykis yra filosofinis. Kavoliui yra svarbus kūrybiškos minties judėjimas. Interpretacija – bandymas atrasti poezijoje užfiksuotą egzistencinių refleksijų kelią. Kavoliui turėjo įtakos egzistencialistinė filosofija. Visa jo karta egzistencialistinį galvojimą buvo išlaikiusi kaip tam tikrą mąstyseną, susiformavusią Lietuvoje karo metu, o vėliau išeivijoje vėl skleistą Antano Maceinos ir Juozo Girniaus. Kavolis lyg tarp kitko prisipažįsta: „Maceinos ‚Didįjį Inkvizitorių' skaičiau būdamas septintoje gimnazijos klasėje ir buvau labai susidomėjęs". Tiesa, tuojau pat priduria: „Po trisdešimties metų skaičiau iš naujo ir nebegalėjau užbaigti – nepaskaitoma knyga".[19] Jaunystėje Kavolį natūraliai paveikia pirmosios lietuvių egzistencializmo bangos idėjos, tačiau vėliau linkstama į kitą egzistencializmo sparną – artimesni tampa Albert Camus ir Jean Paul Sartre. Kavolio kartoje gimė ir pirmieji lietuvių absurdo estetikos kūriniai (Kostas Ostrauskas). Įprasminanti būtį kūryba, įsipareigojimas ir ištikimybė žmogui, ypatingas poeto vaidmuo – egzistencialistinio konteksto mintys, kurios klostėsi Lietuvoje dar vokiečių okupacijos metais. Pastebimas net Kavolio ryšys su karo laikotarpiu ypač populiariu Friedrich Nietzsche: „Vytautas Kavolis, išsamiau Nietzsches nenagrinėjęs, bet kartais

[19] Vytautas Kavolis, *Kultūros dirbtuvė*, p. 9.

trumpomis replikomis nurodydavęs gelmines sąsajas su jo galvosena, studijoje ‚Nužemintųjų generacija' rašė: ‚Jo (žmogaus) tiesa yra melas, ne kiekvienu apibrėžimu tegalima aprėpti dalį tiesos, ir tuo, ko nepajėgiama pasakyti, sakomoji tiesa tampa apgaule'."[20] Be abejo, egzistencializmo idėjų recepcija yra jau kitokia, daug problemiškesnė nei ankstesnės kartos (Juozas Girnius, Antanas Maceina, žemininkai daug labiau akcentavo pozityviąsias šios filosofijos nuostatas, jiems artimesnis krikščioniškasis egzistencializmo sparnas. Tiesa, humanistinis pozityvizmas yra svarbus ir Kavolio galvojime).

Į filosofinius svarstymus Kavolį ypač nukeipia jo akcentuojama Mackaus poezijoje metafizinė įtampa. Kavolį itin domina poeto religinė vaizduotė. Ji suvokiama kaip tam tikras paradoksas, kurį bandoma teologiškai įvertinti. Eksplikuodamas Mackaus pasaulėžiūrą, Kavolis kuria naujo filosofinio diskurso užuomazgas. Pagaliau „Nužemintųjų generacijos" pabaigoje gelminė veikalo filosofija pasirodo kaip eseistinės sentencijos, nebe aiškinančios poeziją, o tiesiog reiškiančios egzistencines idėjas. Nuo poezijos analizės Kavolis lengvai pereina prie filosofinės refleksijos.

„Nužemintųjų generacijoje" kartos idėjos, poezijos interpretacija kristalizuojasi į savitą filosofiją. Kyla klausimas, kaip ji susijusi su kita veikalo tendencija – identiteto formavimu, poveikiu konkrečiajai išeivių bendruomenės realybei. Pagaliau koks yra Kavolio sociologijos ir filosofinių refleksijų ryšys? Jis yra pastebimas ir vėlesniuose Kavolio civilizacijų analizės darbuose. Aišku, kad Kavolio darbų negalime suprasti tik vienoje – sociologijos perspek-

[20] Arūnas Sverdiolas, *Steigtis ir sauga* (Vilnius, 1997), p. 218.

tyvoje. Kavolio kaip kartos identiteto formuotojo vaidmuo, pasirodantis „Nužemintųjų generacijoje", nėra atsitiktinis. Labai panašų kultūros laikysenų formuotojo vaidmenį jam ir jo darbams tenka atlikti ir dabarties kultūrinėje situacijoje. Vien dėl to Kavolio tekstai įgyja kelis prasmės lygmenis – ir aktualiuosius, ir universaliuosius. Jo mąstymo metodo problema tampa sunkiai išsprendžiama, tačiau kelių minties intencijų buvimas vienu metu turi būti suprastas kaip svarbi Kavolio tekstų savybė.

Vytauto Kavolio poezijos skaitymo metodas – filosofinis dėmesys žmogaus egzistencijai. Sociologines tendencijas „Nužemintųjų generacijoje" galime suprasti kaip šio universalaus metodo išraišką. Sociologinių priemonių nepakankamumas leidžia dar aiškiau apčiuopti filosofinį – o galbūt ir poetinį – žmogaus egzistencijos matmenį: „Mes kažką turime palikti neapibrėžtą, ko vis dėlto negalime paneigti kalbėdami apie kultūrą. Vienintelis prigimtinis poreikis, kurį galima konsistentiškai, nenusižengiant empiriniams duomenims, priskirti visiems žmonėms, yra tam tikras žmogaus nesutilpimas visais savo gyvenimo momentais į bet kokias galimas aprašyti normatyvines sistemas ar institucijų reikalavimus. Joks žmogus visiškai nesutelpa į jokį tekstą, normatyvinę sistemą ar institucijų reikalavimus. Ir manau, kad tai galima laikyti universaliu teiginiu, neprieštaraujančiu empiriniams duomenims".[21]

---

21 Vytautas Kavolis, *Kultūros dirbtuvė*, p. 75.

KAIP IR KODĖL KEIČASI AUTORIAUS REPUTACIJA? VOKIEČIŲ EKSPRESIONISTAS GEORG KAISER KRITIKOS VEIDRODYJE

AUDRONĖ BARŪNAITĖ WILLEKE

I

Mums būtų nesunku surasti tokių autorių, kurie prieš kokius šimtą metų buvo plačiai skaitomi ir kritikos gerai vertinami, bet kurių vardus literatūros istorija baigia užmiršti ir kurių kūrinių šiandien niekas nebeskaito. Net ir Nobelio premijos laureatus gali ištikti šitoks likimas. Pavyzdžiui, vokiečių rašytojas Paul Heyse (1830-1914), pagarsėjęs savo realistinėmis novelėmis antroje 19 šimtmečio pusėje, gavo Nobelio premiją 1910 m. 1919 m. literatūrinė Nobelio premija buvo suteikta šveicarui Carl Spitteler (1845-1924) už epinį veikalą *Olympischer Frühling* (*Olimpinis pavasaris*). Abu šitie rašytojai yra pradingę iš skaitytojų ir kritikų dėmesio, tik retkarčiais minimi literatūros istorijose, juos skaito gal tik vienas kitas germanistas. Kitas tos pačios kartos rašytojas, Friedrich Nietzsche, pateko į literatūrinį kanoną: jis plačiai žinomas, skaitomas, apie jį kasmet pasirodo naujų studijų.

Dar būna tokių atvejų, kai skaitytojai rašytoją po jo mirties tik daug vėliau atranda ir naujai įvertina. Taip atsitiko su Georg Büchner, kuris susilaukė dėmesio tik praėjus 50 metų po mirties (mirė 1837 m.). Panašiai ir Franz Kafka, miręs 1924, susilaukė plataus pripažinimo tik po Antro pasaulinio karo.

Kokios aplinkybės nulemia tai, kad vieni autoriai išnyksta iš kultūrinės atminties, kiti vis stipriau įsitvirtina? Galime įvardinti tris bendrus faktorius:

1. Pačios kūrybos minčių ir stiliaus kokybė, originalumas.

2. Temų universalumas. Autorius neužsiima vien problemomis, kurios laikui bėgant dingsta arba radikaliai pasikeičia. Temos išlieka ilgainiui aktualios.

3. Trečia svarbi aplinkybė nėra tiesiogiai susijusi su pačių tekstų kokybe ar su autoriaus pasirinktomis temomis. Skaitytojų patirtis ir pasaulėžiūra keičiasi iš kartos į kartą. Kritikas Hans Robert Jauss įvedė sąvoką „Erwartungshorizont," (horizon of expectations, galimybių akiračiai). Šis terminas išreiškia kultūrines normas, prielaidas ir etinius bei estetinius kriterijus, kuriais kiekvienu laikotarpiu skaitytojai vertina tekstus. Kadangi galimybių akiratis keičiasi laikui bėgant, kiekviena skaitytojų karta atranda tame pačiame tekste skirtingą reikšmę ir pagal tai tekstą skirtingai įvertina.

II

Šiuos bendrus apmąstymus galime pritaikyti atskiriems autoriams ir pažiūrėti, kaip jų reputacijos vystėsi laikui bėgant. Aš tai neseniai padariau knygoje apie

Georg Kaiser: persvarsčiau maždaug keturis šimtus staipsnių, recenzijų ir knygų, išėjusių per aštuoniasdešimt metų (1916-1995), sekdama, kaip keičiasi skaitytojų, žiūrovų ir kritikų požiūris į jo kūrybą. Kodėl Georg Kaiser šiuo atžvilgiu įdomus? Todėl, kad jo vertinimo istorijoje randame staigių posūkių bei nuomonių prieštaravimų. Yra nusistovėję kai kurie mitai (ypač apie jo asmenybę ir biografiją), kurie kartojami, nors neturi jokio pagrindo istoriniuose šaltiniuose. Kritikai vis dar ieško atitinkamo „rakto" į sudėtingą jo kūrybos visumą. Pavyzdžiui, gerai žinomas germanistas Wolfgang Paulsen, jį apibūdino kaip „paslaptingiausią figūrą mūsų amžiaus literatūroje" (1980).

Georg Kaiser gimė 1878 m. Magdeburge, o mirė vos pasibaigus karui, 1945 m., Šveicarijoje. Dramas pradėjo rašyti 19 šimtmečio gale, tačiau pripažinimo susilaukė žymiai vėliau. Išgarsėjo per Pirmą pasaulinį karą, būdamas jau maždaug keturiasdešimties metų. 1917 metais teatruose pasirodė net trys jo dramų premjeros, tarp jų *Die Bürger von Calais (Calais miesto piliečiai)* ir *Von morgens bis mitternacht (Nuo ryto iki vakaro)*, o už kelių metų buvo pastatyta dviejų dalių drama *Gas (Dujos)*. Šitie trys ekspresionistinio stiliaus veikalai tapo jo geriausiai žinomais kūriniais, nors teatruose pirmą vietą užėmė jo komedijos.

Trumpai apibūdinsiu šių trijų ekspresionistinių dramų turinius. *Calais miesto piliečiai* vaizduoja istorinį įvykį iš 14 šimtmečio. Kariaudami prieš prancūzus anglai apsupo Calais miestą ir ruošėsi jį bei jo uostą sunaikinti. Tačiau Anglijos karalius pasiūlė miestui galimybę išsigelbėti: miestas turi priešui pasiduoti ir jam perduoti šešis garbingus piliečius kaip įkaitus. Pakardamas šiuos įkaitus, anglų karalius nubaustų miestą, tačiau jo nesude-

gintų. Tuos šešis savanorius, pasiryžusius mirti už savo miestą ir jo gyventojus, pavaizdavo Rodin savo garsioje skulptūroje. Tačiau Kaiser dramoje atsiranda septyni savanoriai ir štai iškyla dramatinė įtampa: kuris iš jų turėtų išlikti gyvas? Savanorių vadas Eustache de Saint-Pierre bando šitą vyrų grupelę paveikti, kad kiekvienas visiškai pasiaukotų bendram tikslui ir atsisakytų noro išlikti gyvas. Tam, kad savanoriai išlaikytų bendrą ryžtą ir pasiaukojimo skaidrumą, jis pats nusižudo. Jo didvyriška auka išreiškia viltį, kad ir jo pasekėjai ryžtingai aukosis bendram labui ne karo, bet taikos būdu. Likusius šešis įkaitus Anglijos karalius paleidžia. Mat tą naktį jam gimė sūnus. Jis pasiduoda žmonos maldavimui ir tampa atlaidus. Drama baigiasi su prakilnia „naujojo žmogaus" (der neue Mensch), dvasinio didvyrio, kuris iškils iš karo pelenų, vizija.

Nuo ryto iki vakaro dramos pagrindinis veikėjas yra ne didvyris, o modernaus gyvenimo anti-herojus. Tai nužemintas žmogelis, kuris savo darbe (banke) ir asmeniniame gyvenime jaučia tik smulkmeniską, monotoniską rutiną. Šis bevardis Kasininkas staiga supranta savo beprasmę padėtį, spontaniškai pasisavina iš banko didelę sumą pinigų ir pabėga į didmiestį (į Berlyną) ieškoti gyvenimo prasmės. „Nuo ryto iki vakaro" išgyvendamas daugybę nuotykių, jis patiria modernaus gyvenimo dinamiką, viliojantį įvairumą bei dvasinę tuštumą. Pamatęs galų gale, kad pinigai galingesni už visus žmogiškus santykius, savo mylimos mergaitės išduotas policijai už atitinkamą atlyginimą, jis nusišauna ir miršta ištiesęs rankas lyg nukryžiuotas. Dramos struktūra prilygsta išganymo parodijai.

Dujos - tai dviejų dalių veikalas, kuriame Kaiser nukelia į ateitį tai, ką jis suprato Pirmojo pasaulinio karo metu: žmogaus sukurta technologija gali visą žmoniją sunaikinti. Čia pavaizduota distopija, baisus ateities vaizdas, pasaulis pasidalinęs į dvi puses: į mėlynuosius ir geltonuosius. Abiejų pusių vadai priverčia žmonių mases vergauti pramonėje ir ruošiasi galutiniam karui. Biurokratai, tarnaujantys vadams, yra tapę negalvojančiais, visus įsakymus vykdančiais robotais. Vienos pusės inžinierius išranda galingiausią ginklą, nuodingas dujas, ir ruošiasi priešą iššudyti. Darbininkų masėje atsiranda vienas, kurio dvasia dar nesugadinta, kuris bando suorganizuoti sukilimą prieš inžinerių. Kai darbininkai jo nepaklauso, šis „išganytojas" išmeta dujų kapsulę taip, kad nuodai iššudo visus: priešus ir savus. Žmonijos galas.

Ką naujo bei įdomaus randame šiose Kaiser dramose? Jų temos savo laiku sukėlė daug polemikos, bet ir dabar išliko aktualios. Po premjeros karo metu (1917), drama *Calais miesto piliečiai* cenzūros buvo daug kur Vokietijoje uždrausta. Ypač dešinieji recenzentai šią dramą smerkė, nes rado joje pasidavimo bei pacifizmo propagavimą. Žiūrovai pamatė dramoje naujo tipo patriotizmą: ne karišką pasipriešinimą, bet pilietišką norą išsaugoti bendruomenę ir jos sukurtą gerovę. *Nuo ryto iki vakaro* – tai vienas iš pirmųjų kūrinių vokiečių literatūroje, vaizduojančių didmiesčio modernaus žmogaus susvetimėjimą ir dvasinių vertybių praradimą. Jeigu mintyse pakeičiame žodį „dujos" į atominę energiją, pasidaro aišku, kaip pranašiškai Kaiser pajuto technikos pavojų ir būsimą dviejų politinių sistemų susikirtimą šaltame kare.

Šių dramų stilius ir kalba taip pat buvo naujoviški, originalūs. Kaiser atsisakė natūralizmo, kurį Vokietijoje išpopuliarino dramaturgas Gerhart Hauptmann ir garsus Berlyno režisierius Max Reinhardt. Scenoje vyksta abstraktūs, simboliniai veiksmai; matomi groteskiški, siurrealistiniai vaizdai. Kaiser veikėjai – ne asmenybės, bet idėjų nešėjai, dažniausiai bevardžiai, pažymėti savo funkcijomis (Dukra, Žmona), numeriais (Pirmas pilietis, Antras pilietis) arba netgi spalvomis (Mėlynos figūros, Geltonos figūros). Dialoguose plūsta jausmų tvanas: šūksniai, sakinių fragmentai, šiurkštūs išsireiškimai, šokiruojančios metaforos, staigūs ir nelogiški minties posūkiai, retorinės deklaracijos. Kaiser įvestos stiliaus naujovės vėliau padarė įtaką Brecht ir Dürrenmatt epiniam teatrui.

III

Tarpukario laikotarpiu Kaiser susilaukė didelio pasisekimo. Tarp to meto dramaturgų Vokietijoje jis užėmė pirmą vietą pagal pastatymų skaičių teatruose. Iš viso Kaiser sukūrė apie septyniasdešimt dramų. Ekspresionizmo bangai silpnėjant, jis pasuko į realizmo pusę, rašė populiarias komedijas. Bendradarbiaudamas su kompozitoriais, pavyzdžiui su Kurt Weill, jis sukūrė muzikinių dramų, kurios ir dabar statomos. Susidomėjęs nauja meno šaka, rašė kino scenarijus, perkėlė kino struktūrines galimybes į savo dramas; pagal kelias jo dramas buvo pastatyti kino filmai.

Naciams atėjus į valdžią, Kaiser padėtis pasikeitė iš esmės. Naciai jį priskyrė ekspresionizmui, kurį pavadino išsigimusiu, moraliai smukusiu menu („entartete Kunst").

Nors Kaiser nebuvo žydų kilmės, buvo apkaltintas „žydiškos dvasios bolševizmu," o jo veikalus buvo uždrausta spausdinti bei statyti teatruose. 1938 metais Kaiser slapta išsikėlė iš Vokietijos ir apsigyveno Šveicarijoje, kur jis ir toliau rašė dramas iki savo mirties.

Kas buvo tas nacių nepakenčiamas ekspresionizmas, dėl kurio Kaiser prarado savo užkariautą vietą Vokietijos teatruose? Tai literatūros ir meno srovė, kuri gyvavo Vokietijoje apie penkioliką metų, maždaug nuo 1910 iki 1925. Pagrindiniai ekspresionizmo bruožai: vidinės pasaulėjautos raiška, jausmų bei pasąmonės vaizdavimas. Ekspresionistai nusigręžė nuo išorinės realybės, siekdami pirmiausiai išreikšti vidinę tiesą. Šio tikslo siekė abstraktumu, vaizdo deformacija, grotesku, spalvų išraiškingumu bei supaprastinta forma. Materializmas jiems atrodė didžiausias pavojus, gręsiantis užgožti žmogaus dvasinį pradą. Ideologiniu požiūriu ekspresionistai buvo maištaujanti karta, atstumianti tėvų sukurtą buržuazinę, kapitalistinę Europą. Tėvo ir sūnaus kova - tai viena iš pagrindinių jų temų. Nihilistinis bei pesimistinis požiūris į tuometinę Europos kultūrą siejosi su idealia ateities vizija, kai nugrimzdus senajai Europai „naujasis žmogus" atstatys brolystės bei bendrijos idealus. Ekspresionistai buvo pirmojo pasaulinio karo sužalota karta: nemažai jų žuvo fronte, buvo sužeisti arba psichiškai palaužti.

IV

Dar tarpukario laikotarpiu išaiškėjo trys pagrindiniai Kaiser kūrybos vertinimai. Dauguma kritikų nagrinėjo dramų turinius, svarstydami Kaiser iškeltus socialinius bei

moralinius klausimus. Savo įvertinimais jie susiskaldė pagal ideologines pozicijas: dešinieji konservatoriai peikė taip vadinamą Kaiser radikalizmą ir socialistinių bei pacifistinių idėjų propagavimą. Vieni liberalios pakraipos kritikai gyrė jo iškeltas problemas, kiti kritikavo tai, kad Kaiser pozityvių sprendimų savo dramose neduoda; jiems jo dramos atrodė pernelyg pesimistiškos, nihilistiškos. Dar kiti manė, kad pateikti sprendimus dramaturgas ir neprivalo. Svarbu iškelti pačias problemas, priversti žiūrovus pačius ieškoti atsakymų.

Antras kritikos priėjimas – bandyti per kūrinius atskleisti ir išaiškinti paties rašytojo pasaulėjautą bei psichinę būklę. Šitas kritikos būdas buvo pagrįstas „Geistesgeschichte" metodika, kuri vyravo Vokietijoje šio šimtmečio pradžioje. Be to, šį priėjimą įtakojo ir iš Carl Gustav Jung pasiskolintos psichologinės teorijos. Šioji kritika nusprendė, kad Kaiser kūryba neturi bendros socialinės reikšmės. Jo dramos vaizduoja ne bendruomenės problemas, bet grynai asmenines vidines įtampas tarp prigimto egoizmo ir išmokto altruizmo. Kaiserio neva intravertinė, egocentriška asmenybė sukūrė fantazijos pasaulį, kuriame slėpėsi nuo realybės ir asmeninės atsakomybės („Flucht in die Illusion"). Remiantis šita metodika, per pirmus dvyliką metų po Antro pasaulinio karo Vokietijoje apie Kaiser buvo rašoma daugybė disertacijų. Kaiserio portretas virto tiesiog karikatūra; darant išvadas vien iš kūrinių ir neatsižvelgiant į jo konkrečią biografiją, Kaiser pasirodė psichiškai nesveikas sofistas, kuriam rūpi tik jo paties subjektyvus pasaulis ir noras pasislėpti nuo sąžinės fantazijos erdvėje. Tokiu būdu kritikų analizėse autoriaus pasaulėjauta atsirado dėmesio

centre, o jo kūriniai tapo tezių įrodymo šaltiniais. Pradingo iš akių ir istorinis bei kultūrinis kontekstas, visa tai, kas siejo Kaiser su jo laiku ir su ekspresionizmo siekiais.

Trečios pakraipos kritikai vadovavosi prielaida, kad Kaiser dramų turinys yra bereikšmis, nes pats autorius neturėjo gilių įsitikinimų. Kaiser neva tik žaidė su idėjomis; idėjos jam buvo lyg vaikiškos kaladėlės, iš kurių statė įdomias dramatines struktūras ir konfliktus. Jo dramos svarbios kaip originalūs bandymai išmėginti teatro galimybes. Jo kūryba yra įdomi tik iš formalaus bei stilistinio taško.

Visi trys požiūriai veikė Kaiser reputaciją nuo pat pradžių. Tas faktas paaiškina, kodėl kritikų tarpe įsigalėjo trys skirtingi ir sunkiai suderinami įvaizdžiai: Kaiser pasirodo vienur kaip idealistas revoliucionierius; kitur – kaip šaltas, psichiškai nesveikas, vien savimi tesirūpinąs menininkas; pagaliau – kaip formalistas, kuriam svarbu tik estetinis eksperimentavimas, formų ir struktūrų žaismas. Vis dėlto įvaizdžio dominantės laikui bėgant keitėsi: tarpukario Vokietijoje kritikų dėmesį stipriausiai patraukė socialinės bei etinės Kaiser temos; po 1945 metų vyravo antras priėjimas - Kaiser psichikos ir pasaulėjautos analizės, o nuo maždaug 1960 m. dominuoja Kaiserio teatro formų išradingumas.

Po Antro pasaulinio karo buvo stengiamasi Kaiser ir jo kūrybą vėl sugrąžinti į Vokietiją, iš kurios jis buvo išstumtas. Tuo tikslu ypač daug dirbo kritikas Walter Huder, kuris savo straipsniuose pristatė Kaiser kaip didvyrį, kovotoją prieš nacizmą ir kaip tremtyje mirusią nacių auką. Maždaug apie 1960 metus teatruose pasirodė nedidelė Kaiserio dramų atgimimo banga. Daugiausia buvo

statomos ne jo išgarsėjusios ekspresionistinės dramos, bet įvairios komedijos (pavyzdžiui, „Kolportage"). Šiai bangai gana greitai praėjus, Kaiser beveik išnyko iš teatrų. Dabar retkarčiais pastatomas vienas kitas jo veikalas. Kodėl tai įvyko, galime matyti iš kritikų diskusijų apie veikalą *Calais miesto piliečiai*.

V

Pagal pirmus du kriterijus – pagal kūrybos kokybę ir originalumą bei temų universalumą – drama *Calais miesto piliečiai*, o kartu ir Kaiser reputacija, turėtų būti vertinama labai teigiamai. Tačiau štai kas įvyko. Tuoj po Antro pasaulinio karo ši drama buvo priskirta prie geriausių ekspresionizmo pavyzdžių. Kritikai ypač gyrė jos kilnias pacifistines idėjas: Eustache de Saint-Pierre – tai idealus taikos herojus, kuris savo pasiaukojimu bendram labui nugali kariautojus. Ši drama buvo plačiai skaitoma mokyklose; vadovėlių įvaduose buvo pabrėžiamas jos etinis pavyzdingumas. Pakelta į literatūros kanoną, ji tapo mokymo ir ugdymo priemone.

Nuo 1958 metų šios dramos vertinime vyko staigus posūkis. Tais metais pasirodė kritiko Eberhard Lämmert išsamus analitiškas straipsnis, kuriame jis teigė, kad dramos herojus Eustache de Saint-Pierre yra profašistinių idėjų skelbėjas. Pagal Lämmert, aukos idealizavimas yra pavojingas, nes idėja statoma aukščiau už gyvybę. Eustache de Saint-Pierre mirtis išvis buvo nereikalinga, nes anglų karalius pasigailėjo ir paleido įkaitus. Dramoje vaizduojamas absoliutus įkaitų pasišventimas vadui taip pat pavojingas, nes gali būti lengvai panaudojamas pik-

tiems tikslams. Lämmert padarė išvadą, kad drama jokiu būdu negali būti traktuojama kaip „Lehrstück," kaip moralinė pamoka, bet, atvirkščiai, ją reikia suprasti kaip „Zeitstück", tai yra, kaip atskleidžiančią tarpukario regresyvią ideologiją, kuri paruošė dirvą nacizmui.

Lämmertu sekė visas būrys kritikų, kurie dramos sąryšį su fašizmo ideologija dar sustiprino. Panašus į Kristų kankinys Eustache de Saint-Pierre staiga pervertinamas ir sutapatinamas su Hitleriu. Sakoma, kad jis – fanatikas, kurio didvyriškumas slepia žmogiškus trūkumus. Matyt, kritikų, išgyvenusių nacizmo laikotarpį, galimybių akiratis („horizon of expectations") pasikeitė, ir dramos pasaulėžiūroje jie įžiūrėjo anksčiau nepastebėtus pavojus. Perdėtas jautrumas nacizmo ideologijai apvertė dramos reikšmę aukštyn kojom. Nuo to laiko *Calais miesto piliečiai* dingo iš mokyklų programos.

Apskritai Kaiser įvaizdis pasikeitė iš liberalaus antifašisto į dviprasmišką, net reakcingą rašytoją. Dabar kritikai daugiausia domisi jo dramos struktūra, motyvais ir kalbos stiliumi, kitaip sakant, dominuoja estetiniai klausimai bei jų sąryšis su ekspresionizmo istoriniu laikotarpiu.

Daug neaiškumų dėl Kaiser, kaip asmenybės, kyla dėl to, kad nėra pilnos, patikimos jo biografijos. Yra išėję du tomai jo laiškų, žinomi keli paties Kaiser trumpi savo gyvenimo aprašymai. Tačiau net jo artimiausi draugai yra įspėję, kad tai, ką Kaiser sakė ir rašė apie save, reikia vertinti skeptiškai, kadangi jis buvo linkęs kurti sau palankias istorijas.

Dar 1918 metais spaudoje dėl Kaiser asmenybės buvo smarkiai ginčijamasi. Nemokantis praktiškai tvar-

kyti finansų rašytojas bankrutavo, žmona ir trys vaikai sėdėjo alkani. Nenorėdamas nutraukti savo kūrybinio darbo, iš vilos, kurią nuomavo, Kaiser pasisavino brangius daiktus ir juos pardavė. Ką tik plačiai išgarsėjęs dramaturgas kartu su žmona buvo pasodintas į kalėjimą. Per laikraščius nuskambėjo didžiulis skandalas. Konservatoriai badė pirštais: štai kas yra ta modernioji literatūra ir ją praktikuojantys – tai apgaulė! Iš kitos pusės, liberalai bandė ginti autorių, teikdami, kad jis taip elgėsi iš sumišimo. Skandalas nekenkė Kaiser dramų populiarumui, atvirkščiai, sukėlė publikos smalsumą.

Tuoj po Kaiser mirties, kai kritikas Walter Huder bandė jį pristatyti kaip nuo nacizmo smarkiai nukentėjusį kovotoją, atsirado daugybė legendinio pobūdžio anekdotų. Kritikai perėmė tuos anekdotus vienas iš kito, neieškodami atitinkamos dokumentacijos. O kai kurie žinomi jo gyvenimo faktai buvo nutylėti. Pavyzdžiui, rašyta, kad Kaiser pabėgo į Šveicariją, kadangi buvo įspėtas, kad Gestapas ruošiasi daryti namų kratą ir jį suimti. Tačiau iš Kaiser korespondencijos vėliau paaiškėjo, kad šią kelionę per Olandiją į Šveicariją jis seniai planavo ir kad drauge su juo iškeliavo jo meilužė ir jų abiejų duktė. Savo šeimą, žmoną ir tris vaikus, Kaiser paliko Vokietijoje.

Nors dabar aišku, kad tokie anekdotai buvo išgalvoti, jie tebeklaidina skaitytojus enciklopedijose, literatūros istorijose ir daugybėje knygų apie Kaiserį. Jį pažinoję žmonės po jo mirties kūrė garbingas legendas, kurios ilgą laiką keliavo nuo vieno kritiko pas kitą. Taip yra susidariusi gerokai iškreipta Kaiser, kaip asmenybės, reputacija, kurią dar reikalinga iš esmės patikslinti.

Kaiser pavyzdys kelia klausimą, koks gali būti kritiko indėlis į istorinę tiesą. Prieštaringi ir kintantys vertinimai veda mus prie išvados, kad nei vienas priėjimas, nei viena metodika negali aprėpti kūrinio; kad tik kritikos visuma gali duoti atitinkamai sudėtingą autoriaus portretą.

Dabartiniam Lietuvos teatrui Kaiser dramos galėtų tapti derlinga dirva, jeigu būtų parūpinta gerų vertimų. Vilniaus teatras yra pasižymėjęs savo stilizuotais alegoriniais raiškos būdais. Nuasmeninti Kaiser veikėjai ir apibendrintas veiksmas yra artimi ritualui, jo simboliai jungiasi į modernius mitus. Lietuvos teatras galėtų iškelti kaip tik tai, kas yra aktualu ir įdomu Kaiser kūryboje.

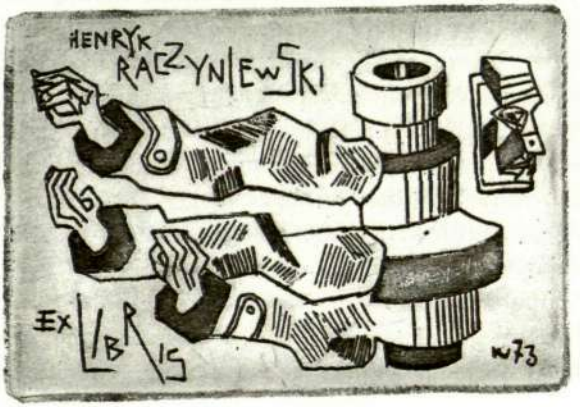

LIETUVOS VISUOMENĖS ELITO POLITINĖS NUOSTATOS IR LAIKYSENOS CARINĖS VALDŽIOS ATŽVILGIU 1815-1831

HALINA BERESNEVIČIŪTĖ

Norėdama supažindinti su problematika, kuria ketinu aptarti, priminsiu visiems žinomą aptariamo laikotarpio literatūros kūrinį – Adomo Mickevičiaus *Konradą Valenrodą*. Šio herojaus likimą nulemia jo pasirinkimas tarp dviejų jį draskančių įsipareigojimų – ar, kitaip sakant, lojalumo pojūčių. Kaip visiems gerai žinoma, Konradas renkasi tarp lojalumo savo ordinui, kuris jį išauklėjo ir paskyrė vadovauti ir tarp kraujo ryšio su lietuvių tauta, iš kurios kilęs. Kitaip tariant romantinį herojų kankina problema, kad jis turi dvi politines roles – ordino brolio ir lietuvio – kurios diktuoja priešingas politines laikysenas ir veiksmus. Ar galima šią iškilaus romantiko kūryboje išskleistą problemą perkelti į istorinių tyrimų sritį, ir tarti, kad šis įprastas tragiškos dramos konfliktas, ar kad šis akademinės, elitinės kultūros faktas kokiu nors būdu įkūnija specifinę aptariamo laikotarpio mentalinės ar intelektualinės istorijos problematiką?

Banalybe lieratūros istorikų tarpe tapo tvirtinti, kad Mickevičiaus veikalai tapo pasipriešinimo carinei valdžiai Lietuvoje pateisinimais ir manifestais. Veikiau reiktų

klausti, ar galima dar ką įdomaus ir naujo apie tai pasakyti? Tačiau visų pirma, prieš teigiant, kad bent jau žymūs XIX amžiaus bajorijos sluoksniai sprendė Konrado problemą, pirma reikėtų parodyti, kad didžioji LDK visuomenės elito dalis bent kiek laikė Rusijos valdžią teisėta – kitaip tariant, kad po padalinimų atsirado dvejopo lojalumo – Abiejų Tautų Respublikos karalių pakeitusiam Rusijos imperatoriui iš vienos pusės, ir padalinimų metu žuvusios valstybės politinėms tautoms iš kitos. Ir toliau jau galima būtų aprašinėti konflikto su Peterburgo dvaru augimą ir sukilimo ideologijos genezę bei pateisinimą. Man ši pasirinkimo drama pasirodė įdomi tuo, kad kalbant apie politinius pasirinkimus, tenka kalbėti ne vien apie paprastą, aiškų, racionaliai motyvuotą kaip Mickevičiaus dramoje pasirinkimą, pereinant nuo vieno lojalumo prie kito – nuo monarcho valdžios prie žlugusios valstybės tautos. Tai, kas literatūrinėje Mickevičiaus dramoje buvo lyg ir iš anksto duota, istorinėje LDK bajorų dramoje buvo prieita ilgų intelektualinių ir politinių procesų metu. Tokį politinės laikysenos pasikeitimą akivaizdžiai įkūnija daugelio Lietuvos aristokratų bei bajorų atkartotas Adomo Čartoriskio gyvenimo kelias nuo išvykos Peterburgan prisiekti naujajai jo tėvynės valdovei Kotrynai II – išvykos, užsitęsusios daugelį tarnybos Rusijos imperatoriaus dvarui metų – iki jo atsidūrimo sukilimo dešinės vado vietoje. Kad Mickevičiaus herojai pasirinktų būti lojaliais tai vertybei, kurią jie pasirenka – ir, pamintų jai priešingą – jiems reikia sužinoti tiesą: Konradas sužino, kad jis – lietuvis; tiesos atvėrimas nulemia dramos eigą. Mūsų istorinės dramos herojai aiškiai žinojo, kad jie lietuviai (ar buvusios Abiejų Tautų Respublikos piliečiai),

bet tokią „aiškią" vertybių hierarchiją teko susikurti perkuriant senąją.

Žodžiu, pabandysiu panagrinėti šią, rodos, jau literatūros vadovėliuose nuvalkiota tema atidžiau perskaičius to laikotarpio šaltinius. Tiesa, šaltiniai tyrinėti to meto bajorijos politinę sąmonę gana negausūs – to meto periodinė spauda (išskyrus gal tik *Gatvės Žinias*) menkai dar veikia formuodama viešąją politinę opiniją. Šio straipsnio šaltiniais taps ne specifiškai politinė literatūra, bet pluoštas atsiminimų ir dienoraščių, tikintis, kad prasitarimai tokio pobūdžio literatūroje gerai iliustruotų to meto politiniam elitui įprastas politines pažiūras ir laikysenas. Tokia medžiaga pati savaime slidi, tad ir šis tyrimas gana subjektyvus ir fragmentiškas, už ką ji visai teisėtai galima kritikuoti. Kita vertus, manytumėm, kad jeigu profesionaliam istorikui iš tiesų nedera pasikliauti vien tik tokio pobūdžio šaltiniuose minima faktine informacija, įtariant, kad autorius ją, gal net nesąmoningai, iškreipia, siekdamas parodyti savo paties, savo partijos, ar savo tautos politines laikysenas bei veiksmus kuo palankesnėje šviesoje, arba bijodamas valdžios persekiojimo, politinės sąmonės tyrimams tokia medžiaga tinka kuo puikiausiai: kaip tik šios sąmoningos ar nesąmoningos intencijos padailinti įvykius analizė, šių tekstų autorių įsivaizdavimų, kaip elgtis yra teisinga ir kas yra teisėta, akcentų, sudėliotų jų ginančioje ar kaltinančioje retorikoje išryškinimas gali kuo iškalbingiausiai byloti apie šiuo aveju rūpinčius dalykus.

Pradėsiu nuo lojalistinių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorijos jausenų ar politinių laikysenų aptariamuoju laikotarpiu problemos. Kitaip tariant, pamėginsiu įsiterpti į Vinco Trumpos išryškintą „romantikų" ir „rea-

listų" ginčą XIX amžiaus istorikų tarpe ir tokiu būdu arba patvirtinti arba paneigti romantikų tvirtinimą, kad nuo paskutinio padalinimo iki 1918 m. egzistavo viena nepertraukiama pasipriešinimo caro valdžiai ir valstybės atkūrimo (kurios tik vizijos kinta bėgant laikui ir kintant tų vizijų subjektų socialinei padėčiai ir mentalitetui) siekianti linija. Man atrodytų, kad bent jau aptariamuoju laikotarpiu abi pusės būtų savaip teisios – iš tiesų, tame pačiame šaltinyje sau naudingus atsakymus į savo keliamus klausimus rastų abi pusės. Pavyzdžiu galėtų būti kad ir toks fragmentas iš Vilniaus Universiteto studento, kilusio iš Ukrainos, Teodoro Krasinskio dienoraščio. 1817 m. spalio 10 d. jis lankosi gedulingose mišiose paminint Kosciušką – iš tiesų patriotinėje manifestacijoje; susigraudinęs cituoja patriotinio turinio eiles sukurtas šia proga ir iškaltas ant katafalko – obelisko, skirto pagerbti žmogų, kuris „neleido mums negarbingai pralaimėti," toliau aptaria kunigo Nosevičiaus pamokslą, kuriame buvo paminėti Kosciuškos nuopelnai. „Dabartinėje situacijoje," rašo jis, „nebuvo kaip paminėti daugelio dalykų, kuriuos privalu būtų prisiminti kitais laikais." Visgi „anuos sunkius laikus, gerai prisimena kiekvienas lenkas, ir dar su didesniu užsidegimu jis prisimena Kosčiuškos pavardę," kuriam bent jau „slapčia visuomet atiduos pagarbą"... Šias eilutes, kurias, atrodo rašo žmogus įsisąmoninęs savo krašto pralaimėjimą, jį žeminantį, bet šiuo metu neišvengiamą savo paties ir savo krašto politinę padėtį, ir ketinantis tylomis išlikti ištikimu senosioms vertybėms. Spalio 12 dieną, tai yra po poros dienų, jis dayvauja kitose viešose iškilmėse – baliuje imperatoriaus Aleksandro gimimo dienos proga Miulerių namuose, ir šio renginio aprašyme

niekas jau neišduoda nepasitenkinimo politinio likimo primestu valdovu ar lojalistine savo bendrapiliečių laikysena – baliuje buvo labai linksma, daug šokama, gausiai pilstomas šampanas ir net tarp tostų salė skambėjo nuo šūksnių: „Tegyvuoja Aleksandras!"[1] Kad Aleksandras buvo toks visai savas valdovas šiam jaunam aristokratui paliudytų ir ištrauka iš kitų metų jo dienoraščio – komentuodamas pro Vilnių keliaujantį Prūsų karalių, Krasinskis pažymi, kad jo fizionomija nieko nereiškia prieš „mūsų" monarchą; o Aleksandras kur kas įspūdingesnio ir malonesnio stoto.[2]

Tokie populiarios politinės sąmonės atspindžiai, žinoma, rastų savo paaiškinimą istoriografijoje: pirma, paprastai pažymima, kad į Aleksandrą Vilniaus visuomenė žvelgė su nemaža simpatija, nes iš trijų Respubliką pasidalijusių valstybių valdovų Aleksandras buvo pats tolerantiškiausias senajai jos tvarkai; jo sankcija kongresinei Lenkijos karalystei suteikta liberaliausia to meto Europoje konstitucija; pastoviai buvo palaikomos viltys prijungti lietuviškas gubernijas prie Karalystės ar suteikti joms tokią pat autonomiją; administraciniame gyvenime palikta daugelis įprastų savivaldos formų, teisinių principų ar pati teisė. XIX a. pradžios pakeitimai administracijos ir švietimo srityje, prie kurių prisidėjo čia autoritetą turintis Čartoriskis, taip pat buvo sutikti ir priimti be didesnio priešiškumo.

Žodžiu, po 1815 m. carinės valdžios autoritetui visai patriotiškai nusiteikusius LDK piliečius palaikė tai, kad po

1 *Z Filareckiego świata. Zbiór wspomnień z lat 1816-1824.* (Wyd. H. Moscicki, Warszawa, 1924), p. 58-61.

2 *Ibid.*,p. 68.

Napoleono žlugimo, Aleksandras liko vieninteliu didžiosios politikos faktoriumi galinčiu ir duodančiu viltį atitaisyti Kotrynos padarytą istorinę skriaudą. Antra, ir kas man čia dabar svarbiau, šiuo laikotarpiu Rusijos valdžia mažiausiai žeidė tradicinę vietinio elito politinę sąmonę. Savo studijoje apie šubravcus Z. Skvarčinskis aptardamas lojalistines laikysenas, su kartėliu tvirtina, kad tuometinė bajorija nesuvokė istorinės Europos ateities ir jų pačių vietos joje, neturėjo tikslo ir priemonių jam įgyvendinti, ir dar nepasirinko kelio, vedančio ateitin.[3] Toliau čia pamėginsiu parodyti, kad jie turėjo tokią viziją, tikslą, priemones ir kelią – tai buvo sena ATR piliečių politinė sąmonė, kuri aptariamo laikotarpio pradžioje keistai sugyvena su Aleksandro politika ir tik trečiajame dešimtmetyje ima vis aštriau su ja konfliktuoti. Iš tiesų tuometinė sistema bent iš dalies tenkino bajorijos politines ambicijas – vidutinei bajorijai palikdama viešos ir Švietimo epochoje išpopuliarėjusios slaptos politikos priemones – tai yra seimelius ir iki 1822 m. toleruojamas masonų ložes; o ambicingesniems aristokratams atverdama aukštus tarnybos Peterburgo dvare postus, garantuojančius jiems tiek galimybę formuoti savo krašto politiką, tiek bendrapiliečių pagarbą jų padėčiai ir titulams. Be abejonės, bent kai kurie šių veikėjų turėjo skrupulų, stodami caro tarnybon – vienos iš A. Čartoriskio biografijų autorius Zavadzkis pastebi, kad kunigaikštis nenoriai priėmė Aleksandro pasiūlymą tapti Rusijos imperijos užsienio reikalų ministru. Imperatoriui primygtinai reikalaujant, jis nusileido tik su sąlyga, kad jam „bus leista pasitraukti iš šių funkcijų tokiu atveju, jei

3 Skwarczynski Zdzisław, *Kazimierz Kontrym, Towarzystwo szubrawców. Dwa studia* (Łódź, 1961), p. 82.

jos taps nesuderinamos su jo, kaip lenko jausmais."[4] Pati tarnyba Aleksandro dvarui Čartoriskiui atrodė pilnai suderinama ir pati savaime nežeidė jo patriotinių jausmų. Priešingai, kaip pademonstruoja minėto autoriaus Čartoriskio biografija, Čartoriskis ją pasitelkė kaip priemonę realizuoti Europoje tokią sistemą, kurioje suvienytoms ATR žemėms būtų suteikta 1792 m. konstitucija – o Rusijos imperatoriui – jo karaliaus titulas. Kaip besiskirtų Mykolo Oginskio ir Čartoriskio Lietuvos ateities vizijos, akivaizdu viena, kad abiems jiems rūpėjo visų pirma garantuoti teritorijoms plačią autonomiją, kuriai Rusijos imperatoriui palikta valdžia nebebūtų lemiama. Gal būt dėl to, kad Lietuvos bajorija taip pat tradiciškai tebebuvo linkusi vaizduotis tautos seimuose ir seimeliuose vykdomą politiką instituciškai atsietą nuo monarcho politikos, Adomo Čartoriskio, Filipo Platerio, Tado Čackio ir kitų tuo metu didžiai gerbiamų vyrų tarnyba carui neatrodė pavojinga ar gėdinga – bent jau ne ką gėdingesne nei tarnyba ankstesniais laikais iki padalinimų absoliutistiniais ketinimais visuomet įtariamo ATR karaliaus dvare. Buvęs filomatas Mikalojus Malinovskis savo atsiminimuose kaip teigiamą XIX a. pradžios bruožą ir kraštui palankios Pavlo bei Aleksandro politikos bruožus vardina tai, kad Rusijos senatoriais tapo ar kitus aukštus postus užėmė iškiliausi krašto žmonės – Severinas Potockis, Filipas Olizaras, Valerijonas Stroinovskis, Ksaveras Chominskis, Jurgis Bialopiotrovičius, Mykolas Zaleskis, Pranciškus Sapiega, Kazi-

4 Zawadzki W. H., *A man of Honour. Adam Czartoryski as a Statesman of Russia and Poland 1795-1831*, p. 61.

mieras Liubomirskis ir kt.[5] Dar daugiau, kaip pozityvų bruožą, Malinovskis mini tai, kad Peterburge sukiojasi vis daugiau lenkų jaunimo ir kad sulaužytas bajorų jaunimo pasidygėjimas karine tarnyba. Ir nereiktų manyti, kad tokios pažiūros būdingos tik gana konservatyviam Malinovskiui jau tuo metu, kai diktavo šiuos prisiminimus. Kad tarnyba Rusijos dvarui nebuvo jokia baisi politinė dėmė patrioto reputacijai, parodytų ir prisiminimai apie sukilimą Vileikos paviete, kuriuose minima, kad vadovauti pavieto sukilėliams norėta pasiūlyti *garbingiausiam* pavieto piliečiui, turinčiam plačiausius ryšius su vietine bajorija, *maskvėnų senatoriaus* sūnui, Gečevičiui. Iš pradžių patriotai vengia prie jo kalbėti apie politiką, „kad šio Maskvos senatoriaus ir valdininko sūnaus nepastatytų į keblią padėtį," tačiau kai ateina metas sukilti, patriotai kreipiasi į jį ir jis, kaip dera garbingam žmogui, „akimirką, kai žodžiai nebesiskiria nuo darbų", apsiima vadovauti sukilimui.[6] Jokios dėmės Adomo Čartoriskio politinėje biografijoje neįžvelgia ir Pšyalgovskis, Vilniaus universiteto studentas 1830 m., memuarų apie Vilnių sukilimo metu autorius ir kuo aiškiausiai antimaskoliškų pažiūrų žmogus. Jo liudijimu, tikėjimas sukilimo Varšuvoje prasme ir pergale išaugo sužinojus, kad sukilimui ėmėsi vadovauti Adomas Čartoriskis – „žmogus žinantis Peterburgo kabineto paslaptis ir mūsų tautos poreikius, ir kuriam nieks nepavydės valdžios kaip garbingiausiam iš

5 Malinowski Mikolaj, *Księga wspomnień*, (Kraków, 1907), p. 21-23.

6 *Powstanie 1831 roku na Litwie (wspomnienia uczestników)*. (Wyd. H. Moscicki, Wilno 1931), p.

lenkų tautos."[7] Toks požiūris į Čartoriskį ypatingai daug pasakytų prisiminus, kad šis žmogus buvo vienas iš nedaugelio Napoleono karo su Rusija metu Rusijos carui ištikimais likusių Lenkijos ir Lietuvos aristokratų.

Kita vertus, garbinga tarnyba carui turėjo savas ribas – tiesa, gana neaiškiai apibrėžtas apribojimo, „kol ji neprieštaraus ‚lenko,' ar buvusios ATR piliečio jausmams". Čartoriskio draugui Ludvikui Plateriui atrodė, kad tokia situacija susiklosto jau po Tilžės sutarties, kurios faktas sužlugdo Čartoriskio kuriamą Europos politinę sistemą. Ragindamas Čartoriskį ir visus Respublikai priklausiųsių gubernijų piliečius palikti Rusijos tarnybą, jis rašo savo draugui: „Tu privalai visiškai pasitraukti, ir turi būti pastebėta, kad tu pasitrauki. Tavo rolė baigta. Tai ateities kartos tave teis. Tu neturi to bijoti. Atrodo tikra, kad Lenkija bus atkurta, bet ją atkurs ne Rusija; priešingai, tai įvyks jos nenaudai. *Visiškas pasitraukimas*, toks, bent jau mano nuomone, turi būti tavo žingsnis, nežiūrint kas atsitiktų po to."[8] Čartoriskis vis dėlto grįžo į Peterburgą mėgindamas dar taisyti „baisiosios transakcijos" padarytą žalą, kad iš jo galutinai pasitrauktų – ar tiksliau paties caro būtų priverstas iš jos galutinai pasitraukti 1823 m., Aleksandrui galutinai atsisakius įgyvendinti ne tik Čartoriskio tarptautinės politikos vizijas, bet ir atsižadėjus liberalaus požiūrio į vakarinių gubernijų valdymą. Savo dienoraštyje nusivylimą imperatoriumi 1817 m. Čartoriskis išliejo prisimindamas seną tradicinę Abiejų Tautų Respublikos antimaskvietišką retoriką, priešpastatančią vergišką mask-

7 *Pamiętniki polskie zebrane przez Ksawerego Bponikowskiego*, (Przemysl, 1883), T.1, p. 201.

8 Cit. pagal W. H. Zavadzki *op. cit.*, p. 183.

vėnų ir respublikonišką ATR piliečių dvasią: „Ir aš vieną dieną pasakysiu jam [Aleksandrui], kad aš negimiau būti karalių tarnu, ir man niekada nepasisekė tokiu būti; manyje slypi kažkas respublikoniška, kas mane visuomet stumia priešingon kryptin; aš negaliu veikti, kai manimi nepasitikima. Atrodo, kad mano darbas baigtas; tokiu atveju aš turiu pasitraukti, prieš mane nusiteikę Didysis Kunigaikštis, Vicekaralius, Novosilcevas, ir dabar jau Imperatorius; ir pagaliau visa Varšuvos visuomenė ir atšalę draugai, kurių situacija ne ką geresnė už mano. Aš turiu pasitraukti..."[9] Būdinga, kad pasitraukimo iš politinio gyvenimo priežastį jis nurodo ne tik tai, kad jis prarado imperatoriaus aplinkos palankumą, bet galutinis faktorius priverčiantis apsispręsti – bent jau jo paties retorikoje – populiarumo lenkų visuomenėje netekimas.

Apskritai į rusų valdžios malonę antro – trečio dešimtmečio bėgyje Lietuvos visuomenė žvelgė vis įtariau. Stanislovas Šumskis, 1812 m. kariavęs Napoleono pusėje ir gavęs amnestiją, išrinktas Vilniaus bajorų maršalka, 1824 metais įsirašo tarnybon pas Korsakovą, siekdamas išlaikyti teisę nešioti kamerjunkerio mundurą – kaip jis pusiau juokaudamas pasiteisina, ne dėl to, kad jam jis būtų labai brangus, bet dėl to, kad jis kaime darė įspūdį teisėjukams, o mieste – valdininkams.[10] Tačiau 1831 m. sukilimo išvakarėse gavęs ordiną už ištikimą tarnybą Rusijos imperatoriui, jis ne juokais susikremta dėl savo reputacijos bendrapiliečių akyse ir tik artimųjų ir draugų patikintas, kad jie tvirtai įsitikinę jo patriotiškais jausmais,

9 Cit. pagal *Ibid*, p. 274-5.

10 *Pamiętniki Stanisława Szumskiego 1812-1848*, (Wilno, 1931), p. 58.

sutinka priimti apdovanojimą – ir dar kurį laiką išlaikyti doro caro pavaldinio išorę.[11] Beje, rusų valdžia jau kurį laiką taikė tokią taktiką sukompromituoti vis labiau politiškai radikalėjančios visuomenės akyse jos gerbiamus piliečius – bent jau taip jos politiką pateikia jau minėtas Pšyalgovskis, ne mažiau įtarus rusų valdžios atžvilgiu, nei ji įtari jo paties.

Iš to kas pasakyta, pirštųsi išvada, kad „garbingas" pilietis Lietuvos visuomenės akyse aptariamuoju laikotarpiu buvo tas, kuris nepaisant savo realių laikysenų carinės valdžios atžvilgiu, širdyje, slapta ar viešai visuomet išlieka lojalus savo tautos vertybėms ir siekimams. Tačiau tokia dviguba politinė sąmonė yra pakankamai lanksti, nes kalba apie širdį – dažną metaforą to meto politinėje retorikoje, kurios turinys sunkiai patikrinimas ir apibrėžiamas. Čartoriskis su Plateriu taip ir nesutartų, kada jau laikas baigti tarnybą Peterburgo dvare; ir todėl dar reikia atskirai klausti, kokiomis aplinkybėmis pagaliau platūs bajorijos sluoksniai viešai sulaužė priprastas lojalistines elgsenos normas ir išėjo į sukilimą? Ir ar vien tik išorinės – suminimos, be abejo, tiek šaltiniuose tiek istoriografijoje – aplinkybės, tokios kaip gera žadanti sukilimo pradžia Varšuvoje ir tikėjimas liberalių jėgų Europoje pagalba, buvo lemiamas? Pagaliau, ar šis žingsnis suvokiamas kaip vieno – silpnesnio lojalumo pojūčio sulaužymas ir, jeigu taip, kaip pateisinamas šis radikalus pasirinkimas? Su šiais klausimais galima pereiti prie konflikto tarp carinės valdžios ir Lietuvos visuomenės brendimo. Kaip nenutrūkstamo pasipriešinimo carinei valdžiai šiuo laikotarpiu Vinco Trumpos „romantine" vadinama XIX a. istoriografija

11 *Ibid*, p.60.

paminėtų masonus su savo viešąją opiniją įtakojančiais šubravcais bei *Gatvės Žiniomis* ir slaptas studentų draugijas su jų auklėjančia veikla susijusių gausesnių viešų draugijų tarpe. Tačiau skaitant pačių dalyvių prisiminimus apie studentų slaptųjų draugijų veiklą, man susidarė įspūdis, kad vargu ar vien pačių jų veiklos užtektų sakyti, kad tai buvo tas beatodairiškai antirusiškai revoliucingai nusiteikęs elementas Lietuvos visuomenėje. Ir ne vien tik todėl, kad Aleksandras I jaunystėje rėmė ir skatino tokių slaptų organizacijų veiklą. Buvusių filomatų atsiminimuose į akis krinta tai, kad jie mėgina pabrėžti, kad jų veikloje nieko specialiai politiško nebuvo, kad draugijų veikla paklusus rektoriui jau buvo seniai sustabdyta, kad jų areštas, jiems pateikti kaltinimai ir jų likimas buvo caro valdininkų intrigose gimęs klaikus nesusipratimas. Moravskis pasakoja, kad sužinojus apie tai, kad slaptosios draugijos (Jankovskio išgalvotame skunde) kaltinamos kėsinimųsi į „monarchijos vientisumą ir asmeninę monarcho egzistenciją," jam „plaukai ant galvos šiaušėsi." [12] Jo nuostabą ir pasibaisėjimą galima paryškinti sugretinus šią pastraipą su rodos tikrai nuoširdžiu Moravskio pasišlykštėjimu Bennigsenu – imperatoriaus Povilo žudiku: „Bennigseno vardą slėgė ir amžinai slėgs milžiniškas priekaištas dėl bendradarbiavimo šiame baisiame nusikaltime, o dar labiau dėl to, kad nei asmeninė skriauda, nei užsienietiška kilmė jam nedavė teisės dalyvauti tame nusikaltime. Jo vardas ir jo žudikiškos kardo rankenos panaudojimas kaip kruvinas gandas apskriejo visus pasaulio kampelius! *O daugiau už kitus piktinosi mūsų tėvų pri-*

12 F. Moravskis, *Keleri mano jaunystės metai Vilniuje*, (Vilnius, 1994), p. 201.

gimtis, nepažįstanti tokios gėdingos nuodė-mės!" (kursyvas H. B.)[13] Pastaba apie tėvų prigimtį čia turėtų būti svarbi, mat ji apeliuoja į tradicinę lietuvių ir lenkų retoriką, ginant respublikonišką savo žlugusios valstybės santvarką, kur karaliaus valdžia nors ir ribota, bet rinktam valdovui užtat skiriama nepaprasta pagarba; tuo tarpu priešpastatomoje tironiškoje valstybėje, despoto valdžios kaina yra dvaro sąmokslai, intrigos ir mirtis nuo žudiko rankos. Plaukai ant galvos šiaušėsi apkaltinus sąmokslu, rodos, ne vienam Moravskiui. Pasidygėjimu tikru sąmokslu ir specifiškai politine slaptų draugijų veikla spinduliuoja ir iš Ignoto Domeikos, 1831 m. sukilimo dalyvio, prisiminimų apie filomatus. Po piktų pastabų apie „slaptas draugijas, kurių politinis gyvenimas kunkuliavo visuose Europos užkampiuose", Domeika pastebi, kad nors ir ta pati dvasia buvo užvaldžiusi šešis filomatų draugiją sukūrusius draugus, tačiau jie „iškart pajuto, ir tai yra jų nuopelnas prieš Dievą ir kraštą, kokia grėsmė joms kilo ne tiek iš valdžios, kuri jau ieškojo preteksto panaikinti Universiteto laisvę ir persekioti nekaltuosius, kiek atsižveldgami į tai, kad jos sugadintų, ar bent jau susilpnintų mūsų bajoriško, doro jaunimo moralinį charakterį ir sumaišytų jo protus." Anot Domeikos, „jie aiškiai matė, kad priartinti jaunimą prie savęs, suvienijant jį į slaptas draugijas, reikėjo aiškiai vengti politinių tikslų; mylėti Lenkiją, norėti Lenkijos, tai vienintelė mūsų politika, ir tam nereikia nei propagandos, nei įslaptinimo." [14] Ir toliau jis sako: esą viso susibūrimo dvasia buvo grynai tautinė, patriotinė, lenkiška, bet laisva

13 *Ibid*, p.111.

14 *Z Filareckiego świata. Zbiór wspomnień z lat 1816-1824*, (Wyd. H. Moscicki, Warszawa, 1924), p.83.

nuo nesavalaikių sąmokslų ar konspiracijų, laisva nuo demagogiškų beprotybių ir gąsdinimų, o kartu ir nuo susiskaldymo, pavydo ir dalinimosi į partijas."[15] Gana sudėtingas ir daug pasakantis filomatų veiklos apibūdinimas, kuris kartu galėtų būti ir jų apologija prieš Rusijos valdžią. Čia vėl sąmokslas ir konspiracija prieš valdžią pasirodo kaip neteisėtos ir pražūtingos politikos įrankis; „slapta draugija" jam – dar nieko tokio, bet „sąmokslas" – tai jau baisus dalykas.[16]

Apskritai, visi filomatai vieningai tvirtina, kad pirminis ir svarbiausias jų tikslas buvo pakelti universiteto jaunimo moralę, sutelkti moraliniam ir intelektualiniam darbui, atitraukti ją nuo lėbavimo – ir nuo madingų, bet negudriai suregztų politinių sąmokslų pagundos (tas pats Domeika pasakoja, kaip buvo nekenksmingai išsklaidyta

---

15 *Ibid.*

16 Romantinės lenkų literatūros tyrinėtojos M. Janion ir M. Żmigrodzka įtikinamai aprašo šios tradicinės respublikoniškos politinės kultūros tradicijoje išauklėtos bajorijos baimės sąmokslo metu nužudyti karalių atšvaitus iškiliojoje šio laikotarpio literatūroje. Pasak jų, tokį šventvagišką veiksmą pateisinančią ideologiją išdėsto tik jau po sukilimo parašyto J. Slovackio kūrinio herojus Kordianas. Net ir po ilgų poetinių istoriosofinių argumentų, kad carui priklausanti Lenkijos karūna buvo suteršta dar Stanislavo Augusto laikais, laikais, kai Prancūzijos Revoliucija įteisino tautų teisę versti tironus karalius; šį „karalžudystės teoretiką" visdėlto nuo užsimoto veiksmo sulaiko Baimės ir Vaizduotės sukeltos karalių karstų ir prisikėlusių valdovų vizijos. „Carą – nusikaltėlį ir uzurpatorių – nuo sąmokslininko durklo saugo fatališka tradicijos jėga." M. Janion, M. Żmigrodzka, *Romantyzm i Historia*, (Warszawa, 1978), p. 155-9.

iš Peterburgo grįžusio jaunojo Oginskio sukurta slapta organizacija).[17]

Šiuo požiūriu įdomios būtų filomatų, filaretų ir spindulingųjų istorijos apie organizacijos susekimą. Jos visos viena nuo kitos gerokai skiriasi, bet kaip gandų, spėliojimo ir fantazijos vaisius juo labiau galėtų iliustruoti šios istorijos dalyvių politinę sąmonę. Mikolajus Malinovskis pasakoja, kad Jozefo Masalskio tėvas pralošęs svarbią turtinę bylą ir jis, gelbėdamas tėvo ir savo šeimos reikalą ir mėgindamas prasimušti pas didįjį kunigaikštį Konstantiną, pamelavo, kad žino valstybinės reikšmės paslaptį; kol žinia nuėjo iki Konstantino, ji buvo išpūsta iki ruošiamo sąmokslo; naktį pas Konstantiną atvesto jaunuolio pasakojimais jau niekas netikėjo; jį patį, kaip mėginusį apgauti valdovą, suėmė ir ėmė suiminėti jo draugus.[18] Anot Mykolo Černockio, Masalskį draugus išduoti privertė kartu su Novosilcevu prieš Čartoriskį intrigas rezgęs profesorius Becu, kurio dukrą jaunas poetas buvo iki ausų įsimylėjęs.[19] Pagaliau Jozefo Masalskio brolio, Eduardo Masalskio, dėl suprantamų priežasčių norėjusio apginti brolį nuo kaltinimo išdavyste, versija tokiame kontekste ne taip jau labai išsiskiria: savo pasakojimą jis pradeda nuo žymiosios istorijos apie Vilniaus gimnazijos mokinius, užrašiusius ant lentos „Tegyvuoja konstitucija!" Pats užrašas, pasak jo kilo žaidžiant iš visiškai politiškai nekalto „Tegyvuoja Konstancija." Šią istoriją rusai valdininkai išpūtę iki maišto; o jo brolis į kalėjimą pateko už tai, kad žaisdamas bilijardą draugams pasakęs, kad jei turėtų

17 *Ibid*, p.95.

18 Malinowski, *op. cit.*, p. 32-33.

19 *Z Filareckiego świata, op. cit*, p. 167.

galimybę matyti didįjį kunigaikštį, jam pasakytų, ką už tai reiktų pasodinti į kalėjimą, turėdamas omeny Ostrovskį – žmogų, taip išpūtusį šią bylą; atsieit buvo suprasta, kad jis žino tikrus sąmokslo dalyvius.[20]

Visos šios istorijos gerokai viena nuo kitos skiriasi – tačiau keletoje jų ne faktinių, bet politinės jausenos bruožų akivaizdžiai sutampa: pirma, visa šita istorija – klaikus nesusipratimas, išpūstas įvykis, kurio pradžia su politika neturi nieko bendro. Antra – dėl šio konflikto kalta rusų valdininkija ir policija, beatodairiškai siekianti pasižymėti prieš savo valdžią ir padaryti karjerą, kuri šių sumetimų vedina išpūtė ir suklastojo visą reikalą. Nesiimsiu čia svarstyti, kiek atitinka tiesą toks rusų valdininko įvaizdis ar pačios istorijos; tik apsiribosiu pastebėjimu, kad ko gero tokia istorija ypatingai primena tradicinį maskolio – kuris besistengdamas įsiteikti savo tironui valdovui lengvai prieina iki niekšybės – stereotipą. Beje, jeigu tikėsime filomatų atsiminimais, panašu į tai, kad ir rusų valdžia savo laikysenose Lietuvos visuomenės atžvilgiu taip pat vadovavosi nuo septyniolikto amžiaus įsigalėjusiais stereotipais apie Abiejų Tautų Respublikos piliečius. Mykolas Čarnockis pasakoja apie vieną pirmųjų politika virtusių Vilniaus studentijos konfliktų su oficialiais Rusijos atstovais – gvardijos karininkais. Anot Čarnockio, Vilniaus studentai maskarado metu persirengė gvardiečiu, paskui kurį vorelę pririštos už nosių traukė grupė damų su užrašu „Panelės vorele paskui mundurą", norėdami pasišaipyti ne tiek iš gvardijos, kiek iš panelių, kurioms munduruoti karininkai darė milžinišką įspūdį. Tačiau į universitetą buvo pasiųsta revizija. Čarnockis vedžiojo revizorius po

[20] *Ibid*, p. 279-80.

universitetą ir pasakoja apie tokį dialogą su revizijai vadovaujančiu Protasovu: Protasovui pripažino, kad tokio universiteto Rusija neturi, tačiau išpranašavo, kad netrukus universitetas smarkiai pasikeis ir dėl to bus kaltas vietinis jaunimas, kuris „laikosi respublikoniškų nuostatų ir nemėgsta valdžios, kuri natūraliai to nepakęs." Čarnockiui atsakius, kad čia nieko nėra prieš valdžią, Protasovas atsakęs: „Teisėtai juos gini kaip tėvynainius ir kaip lenkas, bet pats pamąstyk, ar autoritarinėje valstybėje gali egzistuoti respublikoniški jausmai."

Tiek Moravskio, tiek Domeikos, tiek kitų filomatų nuomone, studentų areštai, procesas ir bausmės, brutalus valdžios kišimasis į universiteto reikalus taip skandalizavo Lietuvos visuomenę, kad jie matė betarpišką jungtį tarp šių įvykių ir 1831 m. sukilimo. Jei Domeikai rašant savo atsiminimus apie filomatus teko leistis į subtilybes aiškinant, kuo šita draugija buvo ir kuo nebuvo, kokią politiką darė ir kokios – ne, tai jo atsiminimuose apie sukilimą tokių pasiaiškinimų randama kuo mažiausiai. Skaitant dešimtmečiu vėliau Vilniuje besimokiusio Pšyalgovskio[21] ar provincijos sukilėlių prisiminimus, juntama jau iš tiesų įkaitusi atmosfera, keleris metus kurstyta abipusio įtarumo ir stiprėjančios neapykantos. Kai kurie Pšyalgovskio politinės sąmonės bruožai galėtų būti apibūdinti kaip aštriau išreikštos senosios bajorijos nuostatos: pvz. po formuluote kad Lietuvos bajorija tiek tesidomėjo Peterburgo poli-

21 Svarbu pažymėti, kad 1831 m. sukilimo tyrinėtojai nelaiko Przyalgovskio memuarų patikimu šaltiniu – E. Gulczyński savo *Rok 1830-31 w Wilnie*, (Wilno, 1933), p. 19., vadina ji patetiškų mitų apie sukilimą kūrėju. Tačiau šio memuaristo politinė retorika, manyčiau, galėtų tapti šaltiniu sukilimo dalyvių politinėms jausenoms aprašyti.

tika, kiek iš jos galėjo gauti sau naudos, galima įžiūrėti politiškai labai radikalizuotą senąjį Čartoriskio principą bendradarbiauti su Rusija tiek, kiek tai suderinama su „lenko" (pareigos tautai) jausmais. Kaip jau minėta, jis ypatingai pagarbiai atsiliepė apie Čartoriskį. Tačiau yra ir akivaizdžiai naujų bruožų – pirma, Pšyalgovskio Vilnius knibždėte knibžda prieš maskolius rezgamų sąmokslų ir, žinoma, caro šnipų ir provokatorių. Jis pats dalyvauja tokiame sąmoksle ir laiko tai kilnia veikla. Antra, šio jaunuolio politinėje retorikoje dažniau minima kraštą valdanti „rusų valdžia", o ne „monarchas", o pastarąjį įvardinti pasitelkiamas „Rusijos caro," bet ne buvusios Respublikos piliečio ausiai malonesnis „monarcho" ar „imperatoriaus" titulas. Trečia, jeigu filomatai, filaretai ir spindulingieji nėrėsi iš kailio įrodinėdami, kad jų veikloje nebuvo jokios kitos politikos nei tėvynės meilė ir savo pagrindinį veiklos tikslą – siekti morališkai ir intelektualiai tobulinti jaunimą – apibūdina kaip esmiškai nepolitinę veiklą, tai Pšyalgovskiui moralės dalykai atsiduria kuo tikriausios politikos sferoje – šalia politinių nusikaltimų savo tautai jis mini lošimą su rusais kortomis. „Žmonės, – rašo jis, – kurie elgėsi taip, kaip tai patiko valdžiai, girtuokliai, kortuotojai, palaikantys pastovius santykius su valdžios žmonėmis, lemiamu momentu sukilimo momentu, tarsi prisiminė savo garbę..." ir t.t.

Ir vis dėlto toje iki kraštutinumų politizuotoje atmosferoje nenustojama kalbėti apie pasipriešinimo valdžiai teisėtumą – žinoma, surandant sukilimo pateisinimą. Pirmiausia, aptariant lietuviškų žemių situaciją sukilimo išvakarėse, išvardijamos visos rusų valdžios visiems vietinių gyventojų sluoksniams padarytos skriaudos. Toliau

pabrėžiama, kad Mikolajus akivaizdžiai traukėsi nuo brolio duotų pažadų suteikti kraštui autonomiją arba prijungti prie Lenkijos karalystės.[22] Kiek vėliau, jis eina dar toliau, įrodinėdamas, kad negalima pasitikėti rusų teise ir jų veiksmų teisėtumu. Pasakodamas, kad kai kurie į provokatoriaus spąstus patekę sąmokslininkai pasitikėję įvairiais teisiniais pretekstais (sąmokslininko priesaiką pasirašė šnipo nugirdyti) ir pan. nepaisė perspėjimų ir grįžo namo, jis nuogąstauja: pasitikėti teise, ir tai rusų teise! teisingumu, ir tai Maskvėnišku teisingumu! „Nematė jie, kad kiekvienas įsakymas – vis nauja teisė, naujas formalumas..."[23]

Be abejonės Vilniaus jaunimo politinės jausenos buvo kur kas radikalesnės nei provincijos sukilėlių. Pastarųjų atsiminimuose daugiau svarstymų ir apdairumo galvojant ne apie pretekstus sukilti, kiek apie politines aplinkybes ir pačią galimybę laimėti. Bet pasipriešinimo pateisinimas jiems ne mažiau aktualus. Reiktų paminėti, kad bent trys iš sukilusių pavietų – Telšių, Upytės ir Vileikos – savo veikimą prieš valdžią pateisino sena archaiška Abiejų Tautų Respublikoje galiojusia teisine norma – konfederacijos teise ginklu priešintis valdovui, kai jis laužo bajorijai duotus įsipareigojimus. Upytės pavieto konfederacijos aktas visų pirma skelbė, kad jie atsisako paklusti aukščiausiai Maskvos valdžiai, ištikimybės priesaiką carui, kadangi ji buvo išgauta per prievartą, skelbia nieko nebesaistančia nei teisiniais, nei moraliniais įsipareigojimais, o Maskvos im-

22 *Pamiętniki polskie zebrane przez Ksawerego Bponikowskiego, op. cit*, p. 200.

23 *Ibid*, p.217.

peratorių skelbia piktnaudžiaujant karo teise, ir savo pavaldinius Rusijoje valdant tik tirono teise.[24]

Šis aktas lyg ir liudytų, kad tokių teisinių ir moralinių įsipareigojimų būta, ir kad Lietuvos bajorija, šalia visų patriotinių jausmų ir išlygų, caro atžvilgiu išplėtė ir visą jiems įprastų politinių elgsenų su karaliumi kompleksą. Šiuo požiūriu charakteringa būtų istorija apie Aleksandro brolius siutinusį Vilniaus visuomenės ir ypatingai studentijos vengimą rodyti jiems pagarbą nukeliant kepurę, dėl kurio, beje, pasakodami apie po Aleksandro mirties Lietuvą užgriuvusias nelaimes apgailestavo Malinovskis ir Moravskis. Aleksandrą kaip populiarų valdovą studentai entuziastingai sveikindavo, Konstantiną taip pagerbdavo, nes jo bijojo, tuo tarpu imperatoriaus broliai Nikolajus ir Michailas, nenusipelnę nei Lietuvos visuomenės simpatijos nei susilaukę jiems įprastos pagarbos caro šeimos nariams išsivežė iš Lietuvos kuo blogiausius prisiminimus. Ši istorija tikriausiai dar kartą leistų tarp Rusijos valdžios ir Lietuvos visuomenės elito bręstantį konfliktą interpretuoti kaip ideologinį nesusipratimą tarp valdančios dinastijos šventumu įsitikinusios ir prie renkamo valdovo pripratusios bei jo šeimos nariams išskirtinės pagarbos nelinkusios rodyti visuomenių.

Apibendrinant visa šį fragmentišką pasakojimą, būtų galima padaryti porą išvadų. Pirma, Lietuvos visuomenės elito lojalumų hierarchijoje pirmą vietą per visą aptariamą laikotarpį užima tauta (piliečių bendrija), jos teisės ir vertybės. Tačiau Lietuvos bajorijos politinis diskursas apibūdinantis jų santykius su carine valdžia vyko tradicinės Abiejų Tautų Respublikos piliečių politinės pasaulėjautos

[24] *Powstanie 1831 roku na Litwie, op. cit.* p. 66.

rėmuose; į Aleksandrą buvo žvelgiama kaip į monarchą, kuriam dera rodyti pagarbą ir lojalumą tol, kol jis nelaužo tautos teisių ir privilegijų. Sukilimas prieš valdantį asmenį pateisinamas įrodant, kad jis laužo tautai duotus įsipareigojimus.

Tiesiogiai visuomenei susidūrus su rusų valdžia (policija ar valdininkija) pereinama prie kito – taip pat tradicinio diskurso apie tradicinį maskvėnų – tirono pavaldinių ir lietuvių bei lenkų – respublikonų priešiškumą ir galų gale moralinius skirtumus. Panašu į tai, kad būtent tokio konflikto veikiamos ypatingai politizuojamos visos gyvenimo sferos 1831 m. sukilimo išvakarėse. Nuo kalbos apie rusus pereinama prie kalbėjimo apie maskvėnus; vietoj kraštą valdančio monarcho vis dažniau pastebima rusų valdžia; nuo pagarbių atsiliepimų apie imperatorių pereinama prie kalbų apie Maskvos tironą, kurio pavaldiniu būti laikoma žeminančiu dalyku.

Ir trečia, grįžtant prie pradinio klausimo, kiek konradiška lojalumo krizė buvo būdinga Lietuvos politiniam elitui, galima spėti, kad maždaug iki studentų areštų Lietuvos bajorija mėgino suderinti lojalumą tautai su lojalumu Aleksandrui pirmojo diskurso rėmuose. Tačiau po brutalių Rusijos valdžios įsikišimų į įprastas savivaldos formas Lietuvoje, buvo pereita prie diskurso ieškančio pasipriešinimo pateisinimo ir vis dažniau randančio jį antrojoje, antimaskvėniškoje kalbėsenoje. Mickevičiaus Konradas pateikė dar vieną, emocinį, besąlygiško lojalumo tautai pateisinimą.

ISTORIJA IR ATMINTIS: DALIOS GRINKEVIČIŪTĖS PIRMI MEMUARAI

JŪRA AVIŽIENYTĖ

Savo atsiminimuose „Lietuviai prie Laptevų jūros"[1] Dalia Grinkevičiūtė aprašo savo, Sibiro tremtinės nuo 1941 iki 1950 metų, patyrimą. Ir pats memuarų rašymo aktas, ir jų atradimas liūdija apie sakymo, kalbėjimo svarbą. Memuarai įrodo tai, kaip svarbu surasti žodžius sužeisto asmens ir – metonimiškai – sužeistos tautos neišsakomumui išsakyti, siekiant prisiminti arba dokumentuoti praeities traumas. Tai darant, įmanoma pradėti gijimo procesą, tai yra, iš traumatizuoto asmens ir tautos būties pereiti į naujo sveiko buvimo galimybę.

Čia aš analizuosiu Grinkevičiūtės memuarus kaip jos mėginimą užfiksuoti praeitį norint asimiliuoti atminties traumas ir susigrąžinti savo asmenybės autonomiją (kitais žodžiais tariant, siekiant susigrąžinti teisę papasakoti savo pačios ir sykiu savo tautos istoriją savais žodžiais). Galima teigti, kad šiuose memuaruose autorė įsipareigoja kalbėti už kitus, kurie neišliko gyvi ar nesugebėjo išsakyti savo

[1] „Lietuviai prie Laptevų jūros" buvo išspausdinti *Metuose* 1996-97 metų žiemą.

istorijos. Kartu Grinkevičiūtė, suteikdama praeities įvykiams reikšmę, mėgina humanizuoti tą gyvulišką būvį, kuriame ji ir kiti tremtiniai buvo priversti gyventi. Ir ne tiek svarbu, kad kartais vienintelė išgyventų ir aprašomų įvykių reikšmė yra paprasčiausiai jų, neužmirštamumas' (unforgettability). Teoretiškai aš remiuosi Dominick LaCapra (*acting out and working through*); Georges Bataille (apie gyvuliškumą ir žmogiškumą); ir Jean-François Lyotard (apie *le differend*). Visi trys teoretikai kalba apie gijimo per interpretaciją procesą iš trijų skirtingų perspektyvų: psichoanalitinės pritaikytos kultūrai, sociologinės ir teisinės.

Grinkevičiūtės memuarų parašymas ir publikavimas gali būti interpretuojami tautiniu ir asmeniniu lygmenimis. Kančia, kurią tremtiniai buvo priversti kentėti, buvo nukreipta į kolektyvinį lietuvių kalinių kūną: ji nebuvo skirta nubausti tremtinius kaip individus. Tai galėtų būti viena iš priežasčių, dėl kurios kaliniai priėmė bausmę kaip grupė. Grinkevičiūtės ir kituose Sibiro memuaruose naratyvinis balsas yra dažniau pirmas daugiskaitos asmuo „mes" negu individualus „aš". Dėl to rodos ir svarbu mėginti analizuoti išspausdintų memuarų recepciją kaip tautinį įvykį.

1991 metais Grinkevičiūtės memuarai buvo rasti užkasti stiklainyje po bijūnų krūmu šalia šeimos namo Kaune. Būtent šiame name Grinkevičių šeima buvo suimta ir iš jo ištremta į Sibirą 1941 metų birželio mėnesį. 1949 metais, po aštuonerių metų, Grinkevičiūtė pabėgo iš Sibiro ir sugrįžo į savo šeimos namus, kur ji paslėpė savo memuarus. 1950 metais ji buvo vėl suimta ir sugrąžinta į Sibirą, iš kurio ji išvažiavo, šįkart legaliai, tik 1957 metais.

Tuo metu nesuradusi savo paslėptų memuarų, Grinkevičiūtė parašė jų antrą trumpesnę versiją. Ši jos memuarų versija buvo išspausdinta 1988 metais žurnale *Pergalė* (ir 1989 metais perspaudinti rinkinyje *Amžino įšalo žemė*). Memuarai sukėlė visuotinį susidomėjimą – jie buvo pirmieji vieši išlikusiųjų Sibiro tremtinių, kurie buvo priversti tylėti daugiau nei 40 metų, aprašymai. Kiti memuarai, atrasti 1991 metais, buvo išspausdinti trimis dalimis *Metuose* 1996-97 metų žiemą su rubrika „Tremties archyvas".

Įdomu ir pamokoma yra skaityti abi memuarų versijas, kurios nepaisant tos pačios autorės yra ganėtinai skirtingos.[2] Atrodo, kad antroji versija, kuri buvo atrasta ir išspausdinta 1988 metais, buvo rašoma iš anksto turint galvoje skaitytoją. Šie memuarai panašūs į kroniką. Čia Grinkevičiūtė pateikia tikslią geografinę, laiko ir statistinę informaciją, pavyzdžiui, kiek žmonių atvyko į kiekvieną lagerį, kiek žmonių mirė tam tikru laiku. Kartais „oficiali" kalba, kurią autorė vartoja, primena dokumentinį tekstą, o ne asmeniškus memuarus. Geras pavyzdys yra ištrauka, kurioje Grinkevičiūtė aprašo savo tėvo suėmimą:

> Birželio 14 d. naktį čekistai... [s]uėmė mano tėvą, Grinkevičių Juozą, Lietuvos banko valiutų komisijos reikalų vedėją, o nuo 1940 m. – matematikos mokytoją gimnazijoje.[3]

---

2 Šitame straipsnyje aš pateiksiu tik kai kuriuos skirtumų pavyzdžius. Įžvalgesnis memuarų skaitymas gali būti tolimesnio projekto uždavinys. Norėdama išvengti maišaties, aš žymėsiu memuarų versijas jų parašymo datomis (1988 metai vėlesniems memuarams ir 1996 ankstesnei jų versijai).

3 Dalia Grinkevičiūtė, „Lietuviai prie Laptevų jūros", *Pergalė* 8, 1988, 21.

Lyginant cituotą memuarų versiją su 1996 metais išspausdinta versija matyti, kad čia autorė kreipia daugiau dėmesio į stilių, vengia pasikartojimų, vartoja daugiau metaforų, sąmoningai stengiasi sukurti efektą:

> Trofimovsko sala dabar vėl tuščia ir negyvenama. Laptevų jūros bangos audrų metu su didele jėga daužosi į krantą ir nuolat jį ardo. ...Kai 1949 m. paskutinius tremtinius išvežė žvejoti į kitas vietas, bangos jau pradėjo griauti broliško kapo kraštą, ir jis ėmė irti. Nėra jokios abejonės, kad visus lavonus bangos seniai išplovė (1988, 34).

Atrodo, kad antra memuarų versija buvo sumanyta kaip testamentas, skirtas įamžinti mirusiems, kurie neturi nei paminklų, nei kapų.

Pirma memuarų versija, išspausdinta 1996 metais, kupina skirtingos rūšies detalių. Autorė nepateikia daug vardų ar tikslių datų ar vietų (galbūt siekdama paslėpti aprašomų žmonių identitetą) – metai, praleisti lageriuose, susilieja į vieną ištisą laiko tėkmę, skirtingi metų laikai lieka vieninteliais skiriamaisiais ženklais. Palyginus su kita memuarų versija[4], čia autorei mažiau rūpi stilistinis

---

[4] Dviejų memuarų versijų sugretinimas sukuria istorinį naratyvą su komentarais, kuris yra propaguojamas tokių teoretikų kaip Saul Friedlander, kuris teigia, kad „komentatoriaus balsas turi būti girdimas. Komentarai turi suskaldyti naratyvo linearinę progresiją, įvesti į naratyvą alternatyvių interpretacijų, kvestionuoti bet kokią dalinę išvadą, susilaikyti nuo pabaigos... . Dimensija, kurią suteikia komentatoriai, padeda integruoti taip vadinamą aukų ‚mitinę atmintį' į bendrą praeities atvaizdą" (Friedlander cit. iš LaCapra 212). Komentarai subalansuoja naratyvą ir padaro istoriją išbaigtesnę. Grinkevičiūtės atveju dvi skirtingos tų pačių įvykių versijos ir subalansuoja naratyvą, ir suteikia

efektas (nematome dramatiškų lavonų, išmestų į jūros pakrantę, aprašymų). Rodosi, kad 1996 m. versijoje Grinkevičiūtė stengiasi kiek įmanoma tiksliau aprašyti emocinę ir fizinę kančią ir tos kančios pasekmes jos ir tylinčių ir nutildytų tremtinių sąmonei. Brutalus malkų vežimo darbas priverčia naratorę susitapatinti su arkliais, kurių ji gailėdavosi gyvendama Kaune:

> Aš dažnai Kaune žiūrėdavau į kuinus, nepavelkančius savo vežimo, ir mėgindavau įspėti, ką jie galvoja. Dabar aš praktiškai įsitikinau, kad negalvoja nieko. Galvoj nėra jokios minties, eini mašinaliai, nes jei sustosi, krisi ir daugiau gali nebepaeiti. Jaučiu, kad pamažu virstu į gyvulį, stimpantį ant ledo, pakinkytą į vežimą ne pagal jo jėgas. Arklio galvoj jokios minties. Atvažiavę galėsim suėsti savo davinį ir duonos gabalą, kuris kaip magnetas traukia mus prie Trofimovsko (XI-XII, 1996, 141).

Kadangi darbo sąlygų ir fizinės Sibiro lagerio aplinkos dokumentavimas (tame tarpe rašymas ir fotografavimas) buvo nelegalus ir žiauriai baudžiamas, jis funkcionavo kaip išorinių represijų mechanizmas. Dėl to be atminimų, išpasakotų, išdainuotų[5] ar slaptai užrašytų, kitų fizinių duomenų apie lagerius yra ne tiek daug likę. Dauguma lagerių buvo sugriauta gamtos jėgų arba pačios sovietų valdžios. Todėl atmintis ir atsiminimas yra tokie

---

galimybę giliau pažvelgti į autorės psichę (turiu galvoje abiejuose tekstų pasikartojimus, prieštaravimus, skirtingas įvykių interpretacijas).

5 Tolimesniuose darbuose aš norėčiau patyrinėti dainos reikšmę dokumentavimo ir prisiminimo procesuose. Sibiro tremtiniai laikė dainavimą itin svarbiu, ir tai įrodo milžiniškas dainų repertuaras.

svarbūs. Pasak Lawrence Langer, kuris rašo apie Holokausto liūdijimus, „paliūdijimas padeda priešintis laikui, kuris ištrina patyrimus be pėdsako: šį pasipriešinimą Jean-François Lyotard vadina ‚prarastų, bet nuolat esančių laikų, atverimu, kuris niekad neatveriamas, bet visada egzistuoja kaip paslaptis" (267).[6]

‚Acting out' ir ‚Working Through'

Dvi memuarų versijos – tų pačių įvykių aprašymas dukart, aiškiai suvokiant, kad patirtų įvykių dokumentavimas yra nelegalus – liudija apie nenugalimą autorės pasiryžimą palikti ateinančioms kartoms rašytinį savo gyvenimo istorijos dokumentą, papasakoti apie nusikaltimus prieš ją ir kitus, kurie neišgyveno, kad papasakotų savo istoriją.[7] Dokumentuodama įvykius, Grinkevičiūtė ne tik paliko liūdijimą ateinančioms kartoms bei pateikė kaltinimą jos kankintojams. Jos memuarai yra jos pačios, visų aukų ir apskritai tautos gijimo proceso įrodymas. Norint geriau suvokti šį gijimo procesą, reikia

---

6 Lawrence L. Langer, „Memory's Time: Chronology and Duration in Holocaust Testimonies", *Yale Journal of Criticism* 6.2 (1993): 263-73. Didžiuma studijų apie liūdijimus, traumą ir atmintį yra skirta Holokaustui. Nors aš ir netapatinu Holocausto ir Sibiro deportacijų, man atrodo, kad panašus teorinis požiūris gali būti taikytinas ir vieniems, ir kitiems įvykiams analizuoti. Tačiau tyrinėjant juos, reikia turėti galvoje kultūrinius skirtumus, kuriuos aš apžvelgsiu vėliau.

7 Kaip kita Sovietų lagerių kalinė (Helene Celmina) yra rašiusi, KGB niekada nesugebės ištrinti tiesos apie įvykius tol, kol apie tuos įvykius bus kalbama, rašoma ir apie juos prisimenama. Helene Celmina, *Women in Soviet Prison*, New York: Paragon House Publishers, 1985.

analizuoti „acting out" ir „working through" procesus. Laplanche ir Novalis apibrėžia „acting out" kaip pasikartojantį savo nesąmoningų geismų ir fantazijų išgyvenimą atsisakant suvokti šitų jausmų ir fantazijų šaltinį ir jų pasikartojantį pobūdį (cit. LaCapra 209). Subjektas yra „užstrigęs" tam tikroje traumoje, nepajėgus stoti su ja akistaton ir nepajėgus jos nebekartoti. „Working through", kita vertus, sugestionuoja pasikartojimą, medijuojamą interpretacijos siekiant asimiliuoti traumatinius įvykius ir su jais susijusias emocijas. Interpretacijos procesas nėra grynai intelektualinė veikla bet apima visą asmenybę (LaCapra 209). Emocinės, fizinės ir intelektualinės reakcijos į įvykius yra tiek pat reikalingos sėkmingam „working through".

LaCapra teigia, kad įmanoma praplėsti „working through" sferą pritaikant šį procesą neklinikiniams kontekstams. Pasak LaCapra, sėkmingas „working through" įgalina nuosprendžio galimybę. Nuosprendis, LaCapra nuomone, nėra vien tai, kad prispaudėjai yra paniekinami, o aukos yra įvertinamos apskritai (tai yra, aukos tampa grupe, kuriai priklauso visos aukos), bet tai, kad kiekvienos aukos situacija yra partikuliarizuojama. Kitais žodžiais tariant, siaubas yra regimas kaip iš tikrųjų siaubingas, kadangi jis nesumažėja lyginant jį su kitais siaubais.

Būtent Freudas teigė, kad trauma asmeniui sukelia ne pats savaime praradimas, bet tinkamos emocijos, lydinčios praradimą, nebuvimas (LaCapra, cituojantis Santner, cituojantis Freud, 214). Ši emocija gali būti iš naujo įgyjama tik dalyvaujant empatiškam liudininkui arba, kaip diskutuojamų memuarų atveju, tikintis tokio liudininko-skaitytojo. LaCapra abejoja, ar vieno tokio liudinin-

ko užtenka, galbūt reikia „plačiau įdiegtų praktikų" (215). Grinkevičiūtė matyt bus suvokusi, kad tylūs ar individualūs prisiminimai negali tinkamai įamžinti žmonių, kurie neišgyveno tremties siaubo. Grinkevičiūtės prisiminimų cirkuliavimas viešoje tautos erdvėje iš tiesų padėjo pamatus viešam gedėjimo procesui; šitame procese dalyvauja ir tie, kurie kentėjo, ir šeimos nariai tų, kurie kentėjo, ir tie, kurie tiesiogiai nebuvo paliesti tremties, bet jautėsi priklausą tautos visumai, kuriai Sibiro deportacijos išreiškė žiaurią sovietinės okupacijos realybę.

Taigi pasikartojantis Grinkevičiūtės mėginimas užrašyti jos patirtus įvykius buvo tam tikra prasme šitas „acting out" dviem lygmenimis: jos asmeninės traumos bei gydymosi nuo jos, ir tautinės traumos, prie kurios gijimo Grinkevičiūtės memuarai prisidėjo, lygmenimis. O šių memuarų skaitymas ir interpretacija prisideda prie platesnio gijimo proceso.

Žmogiškumas ir gyvuliškumas

Savo tekste Grinkevičiūtė kalba apie gyvulio būseną, į kurią tremtiniai buvo įstumti nežmoniškos situacijos, ir apie tai, kaip kiekvienas iš jų patyrė save ir aplinką kaip gyvuliškus:

> Nežinau, ar tu, Zagurski, prieš dvejus metus būtum pabandęs prieš Markevičienę ranką pakelti. Kažin, ar neteis jo. Jau kadai kas dėl to jam reikėtų kalėti. Bet šiandien, mato Dievas, jis tyčiojasi, niekina mus. Mato mumyse tik vergus, griūvančius, vos pasivelkančius nuo bado ir skorbuto, kiekvieną progą duoda pajusti, kad mes žemesni padarai, plebėjai. Jūs nekultūringi, jūs nešvarūs, į jūsų barakus įeiti negalima. Niekad nemaniau, kad lietuviai mėgsta uteles ir

mėšluotus butus. „Jūs Lietuvoje irgi taip gyvenat?" klausia jis (XI-XII, 1996, 151).

Kaliniai miršta ir yra palaidojami kaip gyvuliai, be jokių ceremonijų, be jokių paminklų; jų kūnai yra suverčiami į krūvą su kitais sušalusiais lavonais. Rašymas tokioje siaubingoje aplinkoje yra panašus į prisiminimo ir galbūt net laidojimo ritualą, kuris padeda bendruomenei suvokti jai suteiktą traumą. Rašydama autorė realizuoja įsipareigojimą kalbėti už tuos, kurie kitaip būtų ištrinti iš atminties. Rašymas taip pat patvirtina autorės žmogiškumą. Ieškodama žodžių (kad ir ne visai adekvačių) aprašyti neišsakomus prisiminimus, sujungdama juos į naratyvą, susiedama įvykį su emocija, įvykį su įvykiu, autorė sugeba „sugrąžinti savo ‚aš' į jo teisėtą socialinį statusą, kuriame asmuo prisimena savo biografiją (ir yra vertas turėti biografiją), išsiveržda mas iš prispaudėjo gniaužtų ir atstatydamas savo ‚aš' socialinę dimensiją, prarastą tarp žiaurumo ir siaubo".[8]

Žmogiškumas vs. gyvuliškumas tinka diskutuojamam kontekstui taip pat dėl keletos priežasčių. Gyvulių reakcijas į traumatinius įvykius yra diskutavę Georges Bataille[9], Roberta Culbertson ir kiti. Pasak Bataille, gyvuliai, lyginant juos su žmogumi, išgyvena traumą jutiminiame, ne-verbaliniame lygmenyje. Žmogiškos būtybės

---

8 Roberta Culbertson, „Embodied Memory, Transcendence, and Telling," *New Literary History* 26 (1995): 169-95. Citata paimta iš p. 179.

9 Georges Bataille, „Concerning the Accounts Given by the Residents of Hiroshima", *American Imago* 48.4: 497-514; ir „Reflections on the Executioner and the Victim" *YFS* 79 (1991): 15-19.

sugeba įstatyti savo patyrimus į racionalų kontekstą – pavadinti įvykį ir suteikti jam reikšmę. Kaip pavyzdį Bataille pateikia Hiroshima-Nagasaki bombardavimus ir amerikiečių reakcijas į juos: amerikiečiai iš karto su-istorino šį įvykį, interpretavo jį kaip paskutinį Antrojo Pasaulinio karo mūšį, kuriame buvo daug žmonių nužudyta dėl to, kad būtų dar daugiau išgelbėta (500). Japonai, antra vertus, negalėjo žvelgti į bombardavimus iš erdvinės-laikinės perspektyvos ir suteikė jiems reikšmę platesnėje įvykių ir reiškinių grandinėje. Jie matė ir juto didžiulį sprogimą, regėjo gaisrus ir griuvėsius – jie išgyveno bombardavimus savo pačių kūnais, skirtingai nuo amerikiečių, kurie galėjo tuos pačius įvykius racionalizuoti protu. Taigi Bataille'ui gyvuliškas patyrimas yra fizinis potyrio buvimas / išgyvenimas. Tai yra dabarties patirtis, ne tai, kas gali būti suvokta kaip praeities įvykių rezultatas ar kaip ateities įvykių nuoroda.

Gyvulio atmintis sugeria ir išlaiko tiesą (502) tokiu būdu, kokiu žmogaus atmintis to negali padaryti. Žiūrint į Hiroshima-Nagasaki įvykius, aišku, kad ne tik gyvuliai, bet ir žmogiškos būtybės išgyvena ir prisimena kaip gyvuliai tada, kai jos išgyvena įvykį kaip fizinės būtybės. Culbertson rašo, kad gyvuliška reakcija į traumą (kas graikų kalboje reiškia „žaizda"[10]) – į emocinį ‚sužeidimą' – kaip biologinio kūno be jokio valios įsikišimo yra vienintelis mechanizmas, kuriuo ‚aš' apsigina ir gali ištverti (173). Taigi šis reakcijos į traumą tipas yra apginantis ir kartu kupinas tiesos, leidžiantis išgyventi ir galų gale atveriantis tiesą, įgalinantis pradėti gijimo procesą.

---

10 Cathy Caruth, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*, Baltimore, MD: Johns Hopkins UP, 1996, p. 3.

Grinkevičiūtės nuorodos į gyvuliškumą, analizuojamos „working through" kontekste, sugestionuoja, kad fizinis brutalių ir šiurkščių įvykių patyrimas tarnauja kaip savotiškas apsigynimo mechanizmas, kuris leidžia asmeniui ištverti dabartį tam, kad vėliau jis atsiribojęs nuo fizinio įvykių brutalumo, galėtų tuos įvykius prisiminti, kontekstualizuoti juos ir suteikti jiems tam tikrą reikšmę.[11]

Le differend

Lyotard apibrėžia *le differend*[12] kaip atvejį, kai ieškovas, kuriam padaroma žala, tampa auka ta prasme, kad iš jo atimtos priemonės argumentuoti – jis negali įrodyti savo teisumo, nes jam neprieinama kalba, kuria įmanoma sureguliuoti konfliktą (12). Viktimizacija kyla ne iš blogio,

---

11 Tačiau Claude Lanzmann įspėja dėl suvokimo. Jis vadina situaciją, kuri išvengia vaizduotės, „suvokimo obsceniškumu". Siekdamas paaiškinti įvyki, kuris yra obsceniškai siaubingas, žmogus normalizuoja jį ir tam tikra prasme jį pateisina, o tai, pasak Lanzmann, niekados neturėtų būti daroma („The Obscenity of Understanding: An Evening with Claude Lanzmann", *Trauma: Explorations in Memory*, Cathy Caruth, ed. Baltimore and London: Johns Hopkins UP, 1995.

Bataille diskutuoja panašią temą savo esė „Reflections on the Executioner and His Victim", kur jis teigia, kad mes vengiame obsceniškumo dėl to, kad bijome žmogiško blogio ir purvo potencialo: „blogiausias kalinių kentėjimo aspektas yra ne iškentėtas skausmas, bet skausmas, kurio negailestingai trokšta kiti... Didėjanti degradacija, begėdiškumas, bailumas – pamažu griaunantys įsitikinimą, kad protas yra civilizuoto pasaulio šaltinis – mus daug labiau sujaudina nei apnuogintas kentėjimas" (18).

12 Jean-François Lyotard, „The Differend, The Referent, and the Proper Name", *Diacritics*, Fall 1984:4-14. Nuorodos į šį tekstą bus žymimos aforizmo, o ne puslapio skaičiumi.

padaryto ieškovui, bet iš ieškovo bejėgiškumo, iš jo negalėjimo liudyti, tai yra, apibūdinti žalą, padarytą jam, ir apibrėžti save kaip auką (13). Kitais žodžiais tariant, jis yra viktimizuojamas jo paties bejėgiškumo bei negalėjimo įrodyti save kaip auką ir gauti atlygį už padarytą žalą. *Le differend* yra kentėjimas, išgyvenamas tada, kai frazės dar negali būti išreikštos kalba. Reikia sukurti naują kalbą, kuria būtų galima išreikšti aukos jausmus (23).

Norint sukurti referento (referent) realybę, tyla turi būti pakeista sutikimų tarp adresato (addressee) ir adresuojančio (addresser). Kai sutikimas yra gautas, aklavietė (impasse), kuri yra *le differend*, gali būti pergalėta. Čia reikšminga yra tai, kad Lyotard'ui tikslumas yra antrinis dalykas, lyginant jį su teisingumu, kurio yra nusipelnę liudininkai.[13] Vadinasi, teisingumas pasiekiamas tik tada, kai sutikimas (consent) yra gautas. Paremtas juridiniu tiesos tyrinėjimo modeliu, sutikimas, o ne tikslumas čia tampa istoriko tikslu. Pavyzdys, kurį Lyotard vartoja, norėdamas iliustruoti sutikimą yra Auschwitz dujų kameros. Tokiam nepaaiškinamam referentui (referent) kaip dujų kameros, paaiškinimo realybė gali būti apibrėžta tiktai sutikimo (consent) (Lyotard 28).

Tuomet, kai adresatas turi galios išreikšti jo patirtą neteisybę, arba tuomet, kai sutikimas yra gautas, neteisybė nustoja būti neteisybe Lyotard'o istorijos modelyje. Tačiau ši teorinė schema kelia klausimų. Kaip Grinkevičiūtės viktimizacija buvo paveikta fakto, kad ji išsakė savo ir kitų tremtinių patirtas neteisybes memuarais,

---

[13] Neil Levi, „The Subject of History: Gadamer, Lacoue-Labarthe, and Lyotard," *Textual Practice* 5.1 (Spring 1991): 40-54, p. 52.

kurie turėjo būti slapstomi? Ar faktas, kad jos raštai buvo paslėpti apie 50 metų, kol galiausiai buvo išspausdinti, liūdija apie visos tautos, ne tik Grinekvičiūtės viktimizaciją? Ar svarbu, kad tam, kad memuarai būtų išspausdinti, turi pasikeisti valdžia? Kita vertus, ar reikšminga yra tai, kad pasikeitus valdžiai ir atkūrus nepriklausomą Lietuvą, Lietuvos valstybė kompensuoja sovietinių deportacijų aukoms?

O kaip dėl kito diskurso lygmens, tai yra, Grinekevičiūtės skaitytojų lygmens, kuris, pasak Lawrence Langer, veikia kaip dar vienas *differend*. Kaip tie, kurie nepatyrė diskutuojamų įvykių, juos suvokia? Ir ką jie gali pakeisti, kai tie įvykiai pasidaro jiems prieinami?: „mes, ateinantys ‚vėliau' apgyvendiname skirtingą diskurso visatą, skirtingą nuo tos, kurioje aukos gyveno ir mirė. Jos buvo sunaikintos, ne paaukotos; nužudytos, ne nukankintos." Langer teigia, kad tiktai mitinio „po to" naratyvo sukurimas gali perkeisti aukų mirtį: iš „užmirštamos (nes nepakeliamos) padaryti ją prisimintina. Bet tai tiktai „pripildo tylą kalbos; tai neapšviečia tylos" (270). Jis tęsia:

> visą, ką liudininkas gali daryti yra išleisti jas (aukas) iš hermetiško kapo į gyvenančią sąmonę, kur primins mums apie šventovės, kurią mes vadiname chronologiniu laiku, [...] kuri yra mūsų normali priebėga nuo nemedijuojamos nelaimės, su kuria mes ką tik susidūrėme (271).

Atrodo, Langer teigia, kad galimybė suvokti siaubo racionaliai iš erdvinės-laikinės distancijos (apie kurią kalbėjo Bataille) yra ganėtinai nedidelė. Šitame kitame *differend* lygmenyje neįmanoma suvokti siaubingų įvykių, jei nesi jų pats išgyvenęs (kaip Bataille gyvulys). Mes

galėtume galvoti, kad mes suvokiame reiškinius juos kontekstualizuodami istoriškai, nors iš tikrųjų mes juos paprasčiausiai mitologizuojame, kurdami tą „po to" kalbą. Galbūt Langer manytų, kad ir ta susitarimo galimybė yra tokia pat nežymi, ir kad auka yra priversta pasilikti nuolatinėje amžinoje viktimizacijoje? Vienintelė rolė, kurią Langer, priskiria liudininkui (išlaisvinti aukas į gyvenančią sąmonę) liudija jo paties pesimistinį tyrinėtojo pasaulėvaizdį: teisingumui ar išgijimui nėra vietos. Daugiausia, ko galima tikėtis, yra pasiekti siaubo sąmoningumą.

Langer mitinis „po to" nušviečia tam tikras problemas, kurios siejamos su lietuvių viktimizacijos mitais, nes Lietuvoje kentėti yra garbinga. Garbė ir nemirtingumas yra užtarnautas atpildas už kentėjimą, ypač kentėjimą dėl savo tautos. Vadinasi, kentėjimas yra sureikšminimas. Įdomu yra ir tai, kad lietuvių kalboje nėra žodžių, atitinkančių anglų kalbos „victim" ir „survivor". Artimiausias „victim" lietuvių kalbos žodis yra „auka", kuris apibrėžia 1) tą, kuris kentėjo arba mirė nelaimės, žmogiškos ar stichinės, metu; 2) dovana, panašiai kaip labdaroje; 3) auka dievams, tiek pagoniškiems, tiek krikščioniškiems. Anglų kalbos žodis „victim" implikuoja „aukos" (aukojimo) reikšmę, tačiau ši reikšmė lietuvių kalbos žodyje yra pirminė ir dominuojanti – veiksmažodis „aukoti" reiškia aukoti dievams arba šelpti, duoti labdarą. Vadinasi, kad lietuvių viktimizacijos pojūtis turi transcendentinę dimensiją. Žodis „survivor" – to, kuris išgyveno kokią nors negandą, prasmė – lietuvių kalboje neegzistuoja kaip atskiras žodis – reikia ištisos frazės nusakyti „tam, kuris išliko gyvas" (tas, kuris išlikęs gyvas). Vadinasi,

nėra pergalėjimo, sugrįžimo į normalią būseną kategorijos, tuo tarpu, kai žūtis kaip negandos rezultatas yra šlovinama. Atsižvelgiant į tokias konotacijas, visai nėra nuostabu, kad lietuviai ypatingai gerbia žuvusias aukas, tačiau dviprasmiškai elgiasi su tais, kurie išgyveno negandas.

Tačiau, sekant Langer, galima klausti, ar yra priežasties švęsti tą baisią, pažeminančią mirtį, tokią, kokia laukė tūkstančių lietuvių Sibire? Koks tautinis tikslas ar reikšmė gali būti suteikta tokiai mirčiai? (270). Gal turėtume švęsti tuos, kurie išgyveno, o ne tuos, kurie pasidavė mirčiai? Nepaisant visų šitų klausimų, man rodos, Grinkevičiūtė būtų teigusi, kad lietuviai, kurie buvo deportuoti, buvo deportuoti dėl to, kad jie buvo lietuviai ir tai buvo dalis žalos, kurią padarė sovietinė okupacija visai lietuvių tautai. Vadinasi, aukos tam tikra prasme užsitarnavo teisę būti „šventomis aukomis" (sacrifices) šventąjai tėvynei. Bet tuo pačiu, jos bandymas susigrąžinti savo asmenybės autonomija įrodo bandymą pergalėti kančias, būti „survivor".

Pabaiga: ar mes turėtume stengtis suvokti?

Reikšmės ar interpretacijos suteikimas įvykiui yra tema, jungianti visus tris minėtus teoretikus ir net pačią Grinkevičiūtę, nes jie, nors ir skirtingais būdais, mato interpretaciją kaip pirmą žingsnį link išgijimo ar susitaikymo. Grinkevičiūtė, sekdama lietuvių tradiciją, siekia įamžinti tuos, kurie buvo sunaikinti. Ji nori įlieti juos į tautos atmintį, šalia tų, kurie kentėjo už savo tėvynę, kovodami už savo tautinę tapatybę. Įjungus juos tautinėn at-

mintin, jų mirtis pasidaro platesnės lietuvių istorijos dalimi, sudėtine kenčiančios tautos mito dalimi.

La Capra'os akcentuojamas „working through" kaip interpretacijos priemonė, kuri įgalina nuosprendį, kalba apie tai, kad reikia mėginti suvokti specifinę situaciją kaip tokią. Vadinasi, „aš", paveikto traumatinių įvykių, pažinimas veda prie susitaikymo. Tačiau Claude Lanzmann perspėja dėl suvokimo, kuris niekada neturėtų būti suvoktas. Jo „suvokimo obsceniškumas" gali atrodyti priešybė LaCapra'os kvietimui interpretuoti, tačiau taip galėtų ir nebūti. Siaubo ir to, kaip jis paveikė tuos, kurie buvo prispausti ir kentėjo, žinojimas neturėtų būti suvoktas ar pateisinamas. Galbūt pakanka, anot Langer, išleisti aukas iš jų hermetiško kapo į gyvenančią sąmonę (sąmoningumą) – „working through" traumą, žmogus sugeba žvelgti įvykiams į akis, juos prisiminti. Pasak Bataille'io perspėjimo, išbraukdami monstrus iš to, kas galima (Reflections 19), mes neigiame žiaurumus, kurie yra ir žmogiškos istorijos, ir žmogiškos ateities dalis. Šitų žiaurumų neigimas paneigia kančias, iškentėtas aukų ir tų, kurie išgyveno. Mes privalome kalbėti apie tuos monstrus. Galbūt mes niekada jų nesuvoksime, tačiau mes privalome leisti aukoms ir tiems, kurie išgyveno žiaurumus, papasakoti savo istorijas.

KŪRYBINIUOSE PASAULIUOSE

KNYGA APIE IŠDUOTAS PRIESAIKAS

Liūtas Mockūnas, *Pavargęs herojus. Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje* (Vilnius, Baltos lankos), 1997.

„Tempora mutantur et nos mutamus in illis" (Laikai mainos ir mes kintam jų būvyje), tai senas, nupešiotas posakis. Tačiau kaip išsiversti be jo, pasitinkant Liūto Mockūno šį vidurvasarį išėjusią knygą – *Pavargusį herojų*?

Pasirodžiusi prieš trisdešimt, na, sakykim, dešimt metų, jinai būtų užkūrusi tokią pirtį, kad viskas braškėtų. Būtų įsiliepsnojusios polemikos, visokie viens kito murdymai, apsikapojimai, neblogesni už tuos, kuriuos sukėlė kadaise *Kryžių* kontroversija. Šiandien, bent kol kas, nieko, jokio atgarsio išeivijoje. Visuotinė tyla. Jokio atsiliepimo, išskyrus *Draugo* korespondento Vilniuje reportažą apie veikalo sutiktuves Birštone per Santaros-Šviesos suvažiavimą. Tarytumei visi kirstukai būtų nemažiau pavargę, kaip knygos herojus. Tarytumei knygoje keliamos problemos būtų išsisprendusios ar niekam neįdomios. Dievaži, žmonės kinta laiko būvyje. Taip pat išmiršta...

O tačiau būtų neteisinga teigti, kad Liūto Mockūno knyga nebeaktuli, ar kad jos pasirodymas pavėlavęs pusę šimtečio. Priešingai, kaip istorinis veikalas, jinai ateina pačiu laiku. Taip sakant, penkiolika minučių prieš dvyliktą, nes vargu ar atsiras išeivijoje kitas originalas ar toks pasišventėlis, kaip Liūtas Mockūnas, kad paaukotų penketą metų tokio masto užmojui.

Žinia, veikalo siužetas ne iš patraukliųjų. Visi daugiau mažiau prisimenam Jono Deksnio istoriją. Vokiečių kalinys, dipukas, jis du kartus buvo grįžęs į pavergtą tėvynę, bet trečiąjį kartą buvo saugumiečių lietuvių suimtas. Tardomas ir galbūt kankinamas „fizinio poveikio priemonėmis", jis ne tik „išbėrė" visas paslaptis, bet perėjo dirbti okupantui perteikdamas radijo

siųstuvu melagingas informacijas, pražudydamas ne vieną drąsuolį lietuvį desantininką.

Kuo toks turinys, be jokio *happy end*, be jokio nurisnojimo į saulėlydį, gali būti skaitytojui įdomus ir patrauklus? Juk išeivijoje „miško brolių" kultas iki šiol išliko gajus. Pavaizduoti juos nedėkingoje šviesoje yra tabu. Ne už tokį nukrypimą nuo linijos apkaltino kažkada Kazys Bradūnas Iloną Gražytę-Maziliauskienę „moraliniu daltonizmu", kai anoji pareiškė, aptardama Algirdo Landsbergio *Penkis stulpus turgaus aikštėje*, jog nūdien Vakarų literatūroje heroizmo sąvoka esanti sureliatyvėjusi ir išblukusi (*Draugas*, 1967.X.8 d.).

Faktiškai net pačiam knygos autoriui, Liūtui Mockūnui, teko galinėtis su galybe abejonių, apsisprendžiant rašyti tokia nedėkinga, kontroversine tema. Jis rašo:

> Sutikęs tarnauti sovietams, Deksnys tapo išdaviku. Apie lietuvių išdavikus pas mus kalbama mažai. Kam iš viso rašyti knygą apie išdaviką? Juk jis klastingai, parsidavęs priešui, sulaužė visuomenės ir savo draugų pasitikėjimą. Rašydamas apie išdaviką, analizuodamas ir vertindamas jo elgesį, suteiki jam dėmesio, tuo jį lyg pagerbi. Gal geriau būtų priėjus prie išdavikiškos Jono Deksnio biografijos dalies, jį pasmerkti, ir, sulaužius plunksną, palikti pelnytoj tamsoj. (p. 383)

Tačiau Mockūnui pasimatė būtinybė priešintis tokiems praeities „užtamsinimams" ir jos falsifikavimams. Juo labiau žinant, kad kai kurie mūsų veiksniai buvo ne kartą pasinaudoję mūsų laisvės kovotojų heroizmu siauriems savo partiniams interesams bei savigyrai.

Ta prasme Mockūno knyga yra aktuali, brandi, skvarbi ir mąsli. Kaipo biografija jinai įdomi autoriaus pastanga įsiskverbt į mįslingą paprasto piliečio, pilksermėgio sielą. Į Nepriklausomybės augintinio, idealisto, vidinio gyvenimo spyruokles; pirmoje eilėje jo fantasmus mirti drąsuolio mirtim. Nemažiau įdomi jinai autoriaus polėkiu perteikti sudėtingo istorinio fono drobę. Pasipriešinimo raudonam ir rudam okupantui epochą. Pagaliau neįprasta jinai yra savo stiliumi – pasakojimo bėgsmu

ir panaudojimu šnekamosios kalbos registro. Žodžiu, nors ir nepasitikta ligšiol kaip derėtų, Mockūno knyga yra įvykiu mūsų išeivijos literatūriniame gyvenime. Su ja įžengia mūsų raštijon neeilinis istorikas, stambaus kalibro žurnalistas bei beletristas, įsisavinęs pasigėrėtinai visų trijų žanrų techninius reikalavimus ir sugebantis prabilti į skaitytoją pilnu įtampos ir atodangų pasakojimu. O tokie reiškiniai, prisipažinkim, ne itin dažni mūsų istoriografijoje bei biografiniame žanre.

Iš tiesų, priešingai tradicinio sukirpimo biografijoms, nusistovėjusioms mūsų tarpe, *Pavargusio herojaus* autoriui yra svetimas polinkis į aprašomojo asmens besaikį liaupsinimą, jei ne kanonizavimą. Nepretenduodamas, kad jam pavyko rasti raktelius, į slapčiausius vaizduojamojo personažo sielos stalčiukus, autorius prisipažįsta, jog jis neketinęs galinėtis psichologine įžvalga su Dostojevskiu ar net John Le Carré, bet siekęs bent pamėgint suprasti Deksnį (p. 23). Ir iš tiesų Mockūnas nepagaili įvairių liudijimų, Deksnio pasisakymų, jo laiškų mylimajai ištraukų, kad pavaizduotų skaitytojui jį, kaip sudėtingos psichinės matricos padarą, žmogų su visais vidiniais prieštaravimais, užsidegimais ir nusivylimais, svajonėmis ir nuopoliais į sibaritizmą.

Liudininkų parodymai, savaime aišku, kartais prieštarauja vieni kitiems, nes yra užfiksuoti skirtingose aplinkybėse. Laiškų įtarpai, citatos iš susirašinėjimo su Danute Pajaujyte, kartais padvelkia pozavimu. Kaip literatūrinis kritikas Mockūnas greitai nutuokia, kur esama vaidybos ir saviliaupsos, ir kur atvirybės. Naudodamas visus tuos liudininkų pareiškimus jis kartais nepakankamai atkreipia dėmesio į tai, kas sakoma tarp eilučių, bet visumoje Mockūno sukuriamas Deksnio portretas (nors jį vadintumėm veikiau „palaužto didvyrio" o ne „pavargusio herojaus" atvaizdu) yra paveikus ir gyvas. Tai ne „Portrait robot", kurį susidėlioja iš nuogirdų kriminalinės policijos pareigūnai, o dinamiškas ir intriguojantis skaitytoją atvaizdas. Faktas, kad net užvertus knygą, Jono Deksnio asmenybė lieka mįslinga, pilnai neperprantama, yra didelis Mockūno meninis laimėjimas. Jo gyvenimo kreivė piešiama tvirta ranka, ir jei iš karto skaitytojui pasimato, kad autorius pernelyg greitai tėškė savo antiherojui iš-

daviko titulą, tai veikalo pabaigoje nebelieka abejonių, jog taip pasielgti jis turėjo pagrindo.

Ne mažesnis knygos privalumas yra tai, kad *Pavargusio herojaus*, kaip biografinio veikalo sąrėda nepalyginamai tvirčiau surėsta negu daugelio tradicinių biografijų. Tai ypatingai žymu istorinio fono audinyje, kuris yra tankesnis, įvairesnių spalvų bei labiau apmąstytas išdėliojant plėmes. Įstabiausia yra tai, kad fono detalių gausa nepajėgia užgožti paties piešinio. Kitaip sakant nesutrikdo pasakojimo srūvio.

Leistina spėlioti, kad visa tai yra laimėta atkaklaus darbo, pakartotiniu liudininkų apklausinėjimų ir nesibaigiančių braukymų bei taisymų kaina. Autorius tarp kitko neužsigina, kad pasiduodavęs kartais pagundai padaryti savo tekstą „gyvesniu, įtaigesniu ir autentiškesniu" (p. 21). Sąrašėlis asmenų į kuriuos jis kreipėsi ieškodamas tos autentiškos ir papildomos informacijos yra iš tikrųjų įspūdingas (pp. 9-10).

Tai nereiškia, kad Mockūno užgaida būtų laimėjusi skaitytojo palankumą kokiomis pigiomis priemonėmis, kaip pvz., skandalingom užkulisių atodangomis, pikantiškų avantiūrų aprašymais ir išlaužtom iš piršto reveliacijomis. Tiesą pasakius, jam pasitaiko dažnokai pasiduoti sadistinėm užgaidom: pakankinti skaitytoją, sustabdant pasakojimą apie Deksnį ir nukrypstant į nesibaigiančių mūsų ideologinių sankirtų aprašinėjimą. Į visokių VLIK'ų, VLAK'ų, BDPS, Rezistencinės Santarvės, Įgaliojimų Lozoraičiui, Kybartų Aktų ir kitų rietenų, kurias kiekvienas paskubėjom ištrinti iš savo atminties, pavaizdavimus. Leistina manyti, kad tas digresijas nulėmė ne tiek autoriaus žurnalistinės patirties sankaupos, kiek jo įsitikinimas, jog naudinga skaitytojui priminti kiek būta išeivijoje politinio susiskaldymo ir partinio apjakimo ir kaip toji nepakantumo atmosfera galėjo veikti žmones, regėjusius savo akimis tą išeivijos tolydinį menkėjimą. Deksnį, Dočkų, Lukšą ir kitus.

Dabar pats metas pasiklausti kokiam žanrui priskirtinas *Pavargęs herojus*? Ar laikytinas jis biografiniu veikalu ar XX-ojo amžiaus antrosios pusės lietuvių istorijos apybraiža?

Baltųjų lankų leidykla, išleidusi aptariamąją knygą, turi netikusį įprotį pagailėti skaitytojui informacijos, paprastai

parūpinamos ant aplanko „skvernų". Būtent autoriaus biografijos duomenų ir jo knygų sąrašo. Iš *Egzodo rašytojų* autobiografijų sąvado sužinom, kad Liūto Mockūno nesama nei istoriko, nei humanitaro. Jo tikroji profesija yra mechaninė inžinerija. Šiuo faktu neabejotinai pasinaudos (jau turėjom šiokią tokią patirtį) žmonės, pasibaudę niekinti *Pavargusį herojų*, kaip istoriko-diletanto kūrinį. Formaliai žiūrint, jie bus teisūs.

Kur kas sunkiau seksis jiems paneigti *Pavargusio herojaus* kaip literatūrinio veikalo privalumus, nors ir čia atsiveria jiems galimybė menkint knygos vertę, paleidžiant apyvarton tokius atgyvenusius teiginius, kad biografinis žanras nepriskirtinas grožinės literatūros kategorijai. Kad tai veikiau antrarūšis žanras, artimesnis žurnalistikai, nei beletristikai. Todėl yra ne pro šalį pažvelgt kokia metodika ir kokiomis literatūrinėmis konvencijomis operuoja Mockūnas savo kūrinyje.

Kaip patiriam iš knygos įvado, paskatą atkurti Jono Deksnio gyvenimo istoriją suteikė autoriui stebuklingu būdu išlikę ir patekę į jo rankas Deksnio tardymo bylos Nr. 5582 fragmentai. Oscar Wilde buvo teisus: gyvenimas pamėgdžioja meną. Paprastai tokiu triuku būdavo pradėdami senoviniai 19-to šimtmečio romanai. Autorius aptinka kažkieno dienorašti, užrašus, rankraštį ir jam telieka tęst pasakojimą pirmuoju asmeniu. Taip ir čia stambioje knygos dalyje girdim Deksnio balsą, pasakojantį savo pergyvenimus, sandūras ir sandėrius su švedų, anglų, amerikiečių žvalgybomis, širstantį ant „pirdilų ir svolačių" VLIK'e, pasiguodžiantį savo merginai.

Nėra veikale nė vieno skyrelio, kuriame jis būtų užmirštas. Pagaliau knyga užbaigiama Deksnio senatvės dienų atpasakojimu, kada jo karjera pasibaigia visišku sukrioš imu. Žodžiu nėra jokio pagrindo nepriskirt *Pavargusiam herojui* biografijos etiketės ir nepasveikint Mockūno kaip sėkmingo prozos debiutanto. Mat iki šiol mes jį pažinojom kaip kritiką ir literatūrinių svarių antologijų sudarinėtoją: *Egzodo literatūros atšvaitai. Išeivių literatūros kritika*, 1945-1987 (1989) ir *Pokalbių akiračiai*, 1969-1989 (1991).

Tiesa, šalia to pažinojom Mockūną ir kaip aktyvų, neatlaidų prasimanymam žurnalistą, ilgametį *Akiračių* redakcijos kolektyvo narį. Ir kaip tik toji žurnalistinė patirtis, o ypatingai

dvidešimt metų užtrukęs Mockūno „terliojimasis" su anketomis, leidžia įtarti, kad esmėje *Pavargęs herojus* yra biografijos kamufliažu pridengtas istorinis veikalas. Ir štai kodėl.

Ne paslaptis, kad savo požiūriuos į žurnalistiką, mes dažnai vadovaujamės sampratomis, paveldėtomis iš tarpukario laikų. Taip, sakysim, į žurnalistinį apklausinėjimą (interview), mes paprastai žvelgiam kaip į ypatingų sugebėjimų nereikalaujantį, kiekvienam prieinamą dalyką. Nepagalvodami, kad tokia improvizacinė, neapmąstyta, neturinti aiškaus tikslo priversti apklausinėjamą asmenį liautis pozavus, apklausa, neišvengiamai pasibaigia tuščių frazių ir gražbylystės skystalu. Kaip kiekvienas gali pasitikrinti, *Pokalbių akiračiuose*, tokio mėgėjiškumo nesimato Mockūno pravedamuose apklausinėjimuose. Kas kartą akivaizdu, jog jis, kaip apklausinėtojas, stengėsi susidaryti kuo platesnį apklausinėjamo asmens mentaliteto, polinkių bei pomėgių vaizdą, idant galėtų išprovokuoti kuo didesnę atvirybę. Ar bent atspėti falšą ir bravūrą. Įsigyta per tuos pokalbius patirtis neabejotinai pravertė Mockūnui kaupiant statybinę medžiagą *Pavargusiam herojui*. Kaip žurnalistas ir literatūros kritikas jis išvystė dovaną atpažinti staipymasi ir operavimą banalybėmis, tiek pokalbiuose tiek korespondencijoje. To metodo įveikimas yra viena iš gerųjų nūdienio žurnalisto profesinių savybių. Bet lygiai taip pat ir gero istoriko privalumų. Ypatingai istoriku dirbančio „Oral history" srityje, atseit toje atšakoje, kuri remiasi iš gyvų liudininkų lūpų patirta medžiaga.

Ne visiems yra žinomas metodų, naudojamų žurnalistikoje ir istorijos moksle, gimiringumas, jau vien todėl, kad žurnalistika imta dėstyti universitetuose, kaip atskira mokslo disciplina, vien po Antrojo pasaulinio karo. Iki tol retas žurnalistas, tiek Europoje, tiek Amerikoje turėdavo universitetinį išsilavinimą. Polinkis žvelgt į žurnalistus kaip į istorikus-diletantus faktiškai iki šiol gyvas. Ir ne vien išeivijoje.

Prancūzų rašytojas ir žurnalistas Jean-François Revel, kuriam teko darbuotis universitete ir iš arti pažinti profesūros psichologiją tvirtina, kad tiek spaudos žmonių, tiek universiteto darbuotojų pasauliai yra vienodai uždari, nepakenčiantys kritikos ir šventai įsitikinę savo neklaidingumu. Bet profesūra,

ypatingai sociologai ir psichologai, yra ypatingai pasinešę pabrėžti tą ribą tarp „mokslo žmonių", kurie yra rimti padarai, ir žurnalistų, kurie tokiais nėra. O tačiau profesorių darbai nusipeni (ir tai labai stambia proporcija) medžiaga, pasisavinta iš žurnalistų. (Jean-François Revel, *Mémoires. Le voleur dans la maison vide*, Paris, Plon, 1997).

Pavargęs herojus primena istorinį veikalą dar kitais atžvilgiais, rodančiais Mockūno profesinius įgūdžius. Visų pirma apimtim. Literatūrinių biografijų apimtis nepalyginamai mažesnė. Dažniausiai jos parašomos per palyginti trumpą laiką. „Oralinės" istorijos studijos pareikalauja nepalyginamai daugiau laiko, darbo ir ištvermės. Istorikai tvirtina, kad juo studijuojamas laikotarpis yra arčiau rašančiojo, juo labiau jis susiduria su spausdintos medžiagos pertekliu ir neapklausinėtų liudininkų gausa. Viso to pasėkoje veikalo ruoša užsitęsia ilgiau.

Mockūnas pripažįsta, kad jam šyptelėjo laimė, kai buvo parūpintas KGB dokumentas, Nr. 5582, bet kad visumoje istoriko darbas panašus į tuos vaikiškus užsiėmimus, kada iš įvairiaspalvių ir įvairiaformių iškarpėlių tenka atkurt paveikslėlį. Jis rašo: „Dokumentų paieškos dažnai priminė mozaikos gabalėlių dėstymą ar kryžiažodžių sprendimą, kur atsitiktinai rastas dokumentas parodydavo kelią paieškoms kitose srityse" (p. 11).

Tai tiesa, kad mūsų vaizduotė kartais daro stulbinančius šuolius, bet vargu ar jie atsiranda savaime, spontaniškai. Bent istoriko intuityvioji pagava turi būti nuolatos ugdoma, skatinama, tobulinama atidžios, pastovios ir kritiškos stebėsenos pagalba. Mockūnui tokiomis pratybomis atrodytų buvo kontaktai su žmonėmis *Akiračių* pokalbių metu. Pažadinę jame aistrą statytis įvairias prielaidas, jas modifikuoti, kritiškai peržvelgiant. Tą demistifikacijos darbą jaučiame kiekviename žingsnyje, skaitydami *Pavargusį herojų*. Tai vis rimto istoriko profesiniai įgūdžiai.

Nuo senų laikų brandaus istoriko darbą ženklinom jo įsipareigojimą nepasitikėt pirmtakų darbais, įtarinėti šališkumu kronikas, metraščius, o ypatingai traktatus. Šiandien yra beveik nepadoru cituoti ištraukas iš kito praeities tyrinėtojo knygų. Istorikui privaloma kruopščiai susiieškot archyvinę, niekur neskelbtą medžiagą, dienoraščius, laiškus, pažymėjimus ir t.t., ne-

sibijant jų teiginių sukryžiavimų bei kitokios analizės. Netektų nustebt, jei eiliniam skaitytojui pasimatys nuobodoku skyrelis, užvardintas „Dokumentinės medžiagos apžvalga", bet jis visų pirma būtinas, privalomas kiekvienai istorinei studijai, o antra, parodo kaip sąžiningai autorius vykdo pasirinktą uždavinį.

Sutelkta pavargusiam herojui šaltinių gausa teikia pasigėrėjimo, o tos medžiagos panaudojimas skyreliuose nemažiau. Čia ne tik išvardinami visi jo ištirti privatūs archyvai (A. Vokietaičio, V. Rastenio, Vl. Žilinsko, K. Drungos, V. Kavolio ir t.t.), bet taip pat atskleidžiamos nesėkmės, lydėjusios paruošiamąjį darbą, kada eventualiai naudinga medžiaga būdavo neprieinama, arba kada autorius atsimušdavo į tos medžiagos savininko neprielankumą. Ne visiems Mockūno pastanga išgelbėti iš užmaršties mūsų skaudžios praeities dalykus, pasimatydavo verta jų paramos. Viena aišku, Mockūnui entuziazmo netrūko.

Atlikto istorinio darbo rimtumą liudyja taip pat, kaip visi žinom, knygos pabaigoje pateikiama bibliografija. Šiuokart sąrašėlis nepilnas. Joje nesimato kai kurių tekstų, cituojamų puslapių paraštėje – pačių naujausių. Šitaip akivaizdu, kad autorius budriai ir pastoviai sekė kas pasirodydavo tiek *Laisvės Kovų Archyvo* tomuose, tiek svetimtaučių spaudoje.

Bet, manding, geriausiu įrodymu, jog Mockūno nesitenkinta biografinio veikalo rėmais, o norėta praplėst juos į XX-ojo amžiaus antrosios pusės lietuvių istorijos apybraižą, aptinkam knygos epiloge ir šioje pastraipoje:

> Autoriaus nuomone, lietuvių rezistencijos tikslų karo ir pokario metu adekvatumas to meto tarptautinės politikos realijoms, pabėgėlių ir rezistentų krašte santykių dinamika pokaryje, aktyvaus/pasyvaus pasipriešinimo okupantui privalumai, išdavystės problema rezistencijoje, būsimosios Lietuvos bruožai karo ir pokario dokumentuose – visi šie dalykai įdomūs patys savaime, net be Jono Deksnio biografijos, ir laukia istoriko plunksnos. Jeigu ši knyga ką paskatins eiti minėtų temų tyrimo keliu – jos tikslas bus pasiektas. (p. 24)

Taip autorius tikrumoje aptaria savo paties prasikirstą proskyną istorijos brūzgynuose ir kažkodėl nesinori tikėti, kad istorikai susiras kuo ją papildyti. Tuo pat metu jisai pakartotinai patvirtina, kad Deksnio biografija jam yra buvusi patogia priemone tai visai problematikai išryškinti. Iš kitos pusės visa ši skrupulingu kruopštumu atlikta preliminarinė medžiagos apžvalga, nekažin kiek erdvės palieka knygos recenzentui. Veikiau skatina ją iškelti kas *Pavargusiam herojuje* yra išskirtinai įdomaus ir svaraus.

Nežinomų dalykų, atodangų knygoje daug. Beveik kiekviename skyrelyje. Gal todėl, kad daug kas užsimiršo, gal todėl, kad jauni būdami nelabai domėjomės Kybartų Aktais ir panašiais egzotiškais dalykais. Ne visiems, manyčiau, žinoma, kad:

> Laikinoji vyriausybė kreipėsi į vokiečių karines įstaigas Kaune, kad jai būtų leista „organizuoti tautinį korpusą, kuris dalyvautų žygyje prieš bolševizmą". Lietuvių laimei, vokiečiai, apsvaiginti pirmųjų pergalių prieš sovietus, išdidžiai atmetė šį prašymą, tuo išgelbėdami tūkstančius jaunų lietuvių nuo tikros mirties. (p. 70)

Iš viso šiame skyrelyje apstu mažai žinomų dalykų ir nenuostabu: jie nebuvo skelbiami spaudoje. Mockūnas remiasi Vytauto Kavolio pravesto liudininkų apklausinėjimo duomenimis.

Bet ypatingai didelį kiekį iki šiol negirdėtų aktų aptinkame tolesniuose knygos skyreliuose, pradedant Deksnio parodymais apie jo santykius su britų žvalgyba ir antrosios kelionės į Lietuvą aprašymais. Tos misijos tikslu buvo užmegzti santykius tarp dviejų tautos dalių – rezistentų krašte ir lietuvių užsienyje, viliantis, kad atsiras būdų padėti jiems materialiai.

Nemažiau svarbiu uždaviniu buvo taip pat pateikti atskirtiems nuo pasaulio partizanų daliniams objektyvią informaciją apie tarptautinę padėtį, sumalant į nieką visus prasimanymus bei gandelius apie prasidėsiantį tuoj, tuoj sąjungininkų karo žygį prieš Sovietų Sąjungą. Žodžiu buvo tartasi su partizanų apygardų vadais kokiom priemonėm sustabdyti tautos kraujoplūdį, įtikinant žmones būtinybe pereiti į pasyviąją rezistenciją.

Šiuo atžvilgiu *Pavargęs herojus* skiriasi nuo Daumanto *Partizanų* ir daugelio prozos ir dramaturgijos kūrinių, skirtų miško brolių kovos temoms išeivijoje. Apie susidūrimus su priešu, mūšius, netektis, sužeistųjų slaugymą ar slapstymąsi bunkeriuose čia kalbama labai nedaug. Netgi apie sovietų barbariškumą, nukautųjų bjaurojimą turgaus aikštėse prasitariama vos prabėgom. Stambiąją medžiagos dalį sudaro organizaciniai reikalai – pasitarimų aprašymai, rezoliucijos, memorandumai, komunikatai. Skaitytojui netgi dingteli, jog vyksta kažkoks *jamboree*, kažkoks nerealus žaidimas kareivėliais.

Užtat jį pritrenkia, jį pagauna bejėgis apmaudas, kada vėliau Mockūnas ima atskleidinėti, kad visi tie vadų susitikimai, posėdžiavimai, pasiskirstymai vadybų portfeliais, buvo visą laiką stropiai KGB sekami, užregistruojami, nes į pačias rezistencinio sąjūdžio viršūnes buvo įsigavę priešo agentai, išverstakailiai. Tada nebeatstatomai subliuška Pilėnų legenda. Juo labiau, kad sužinom, jog išduotieji ginklo draugai dažnai žūdavo ne nuo slyvanosių stribų ir MVD'istų rankos bet nuo „bojevikų". Specialių smogikų dalinių, sudarytų iš buvusių partizanų, kurie pasižymėdavo ypatingu žiaurumu.

Tiesa, visi buvome girdėję apie nuožmųjį išdaviką prof. Juozą Albiną Markulį, bet jo kenksmo apimtis buvo nežinoma. Dabar iš Mockūno knygos patiriam, kad jis matomai turėjęs visuotinį pasitikėjimą partizanų daliniuose, nes bematant susitiko su Deksniu, važinėjo po apygardas, drauge su juo ir Lukša, aptarė tolimesnį rezistencijos veiklos planą ir sukūrė tokias institucijas, kaip VLAK'ą ir BDPS (Bendro Demokratinio Pasipiešinimo Sąjūdį) visur pritardamas Deksnio idėjai, kad pats metas sustabdyti kraujo praliejimą.

Negana to, Markulis pasikvietė Deksnį pas save į namus, gyventi Vilniuje, surengė jo pageidavimu pogrindžio veikėjų pasitarimą Aitvaro namelyje... Paskui su ašarom išlydėjo jį kelionėn į Gdynę, lydimą pogrindininko Antano. Jei ne Lukša, atsitiktinai vėliau iššifravęs Markulio klastas, Deksnys būtų ir toliau tikėjęs (kaip kad, nesiliovė Markulį gynęs Vytautas Stanevičius, jo klasiokas), kad Markulio esama patrioto ir padoraus piliečio. O išaiškėjo, kad jis visą laiką triūsė sovietų naudai, kad tas namelis,

kuriame vyko slaptas pogrindininkų pasitarimas buvo prisagstytas mikrofonų, kad pagaliau tas Antanas buvo tūlas KGB agentas Lavrentijus Maksimovas. Deksnio atlapaširdystė pareikalavo daug aukų, jų tarpe ir Deksnio brolio Juozo. O vienas iš vyrukų, kuriam Deksnys, kitų prikalbintas, buvo numatęs kontržvalgybos viršininko pareigas, vėliau vadovaus būriui suėmusiam Deksnį Baltijos pajūryje. Dar didesnė staigmena skaitytojui yra toji, kad net ir tame pačiame desantininkų būrelyje ir ten būta įsifiltravusio sovietų agento, latvio Sveicso, bematant nulėkusio paskambint saugumui apie įsibrovėlius į taikią darbo žmonių šalį.

Kad sovietai Cambridge penketuko, o ypatingai Kim Philby dėka, buvo giliai įsiskverbę į britų žvalgybą žinojome senokai iš svetimtaučių veikalų, tokių kaip Harry Rositzke, *The KGB; The Eyes of Russia* (Doubleday, 1981), bet kad jų turėta įžūlumo įgrūsti savą žmogų netgi į desantininkų grupeles, atrodo beveik neįtikėtina. Leistina spėlioti, kad tas faktas turėjo nemažai įtakos Deksnio apsisprendimui savaip atsikeršyti buvusiam darbdaviui už jo nevalyvumą, pliekiant dezinformaciją. Žodžiu jis nuėjo Markulio pėdomis. Bet jie nebuvo vieni du tokie judošiai. Iš Mockūno knygos sužinom, kad jų buvo visa eilė: „Žaliasis Velnias" (Jonas Misiūnas) Gintautas, Arūnas (Juozas Vizbaras), Žalgiris (Jonas Kimštas), Bagdonas (Algimantas Zaskevičius) visi atsisukę su ginklu prieš savo brolius (pp. 384-386). Didžiausią pasibaisėjimą sukelia perbėgėlio Algimanto Zaskevičiaus figūra. Mockūnas rašo:

> Yra susidariusi nuomonė, jog didžiausias Lietuvos išdavikas yra buvęs Juozas Markulis (Erelis), bet jisai 1948 metais išvyko į Leningradą, o kai 1954 metais sugrįžo į Lietuvą, partizaninis judėjimas jau buvo sunaikintas, ir Markulis liko medicinos profesoriumi. O sovietų agento Zaskevičiaus karjera nusitesė bent iki septintojo dešimtmečio pradžios ir siekė Vakarų Vokietiją. (p. 386)

Iš tiesų knygoje yra talpinama nuotrauka rodanti išpurtusį Zaskevičių, pasitinkantį turistus iš Amerikos septintajame dešimtmetyje. KGB Garbės lentoje suminėtų jo žygių sąrašas nemažas ir ten pabrėžiamas jo politinis raštingumas. Spėjama,

kad todėl jam buvo patikėta misija perauklėti Deksnį, saugant jį kaip savo akį. Tą užduotį, kaip matosi iš talpinamų knygoje jo pranešimų, jis vykdė sąžiningai ir rūpestingai. Todėl nesunku atsekti skaitytojui kaip vyko palaipsniui Deksnio rambėjimas ir tolydinis smukimas iki žemiausios „skundakojo" „beldiko" (stukačiaus) pakopos. Mockūnas mėgina atspėti, kas galėjo nulemti Deksnio lūžį:

> To lūžio priežastys būtų: neišsipildžiusios kai kurios Deksnio iliuzijos apgauti sovietus, izoliacijos baimė, praradimas puoselėtos vilties savo jėgomis sustabdyti krašte vykusį kraujo praliejimą, ir polinkį į hamletiškumą...". (p. 381, 382)

Tikriausiai panašius motyvus būtų galima aptikti ir kitų palaužtų, išdavusių priesaikas asmenybių atvejais, nes vedamos kovos beviltiškumas darėsi kasdien vis labiau akivaizdus, o „apskritai MGB dirbusių lietuvių tinklas buvo platus" (p. 14).

Liūtas Mockūnas nemėgina atsakyti į klausimą, ar ginkluotas pasipriešinimas sovietams pasiteisino ar ne. Ar jis sustabdė, kaip kai kieno manoma, rusų kolonistų kėlimąsi į Lietuvą, ar turėjo kokios įtakos augančiam jaunimui? Skaitytoją kiek stebina, kad knygoje visai neminima generolo Bertašiūno skelbtoji amnestija ar generolo Serovo pareikštas užmojis pašalinti lietuvių tautą nuo žemės paviršiaus. Neužsimenama taip pat ar rezistentai žinojo ką nors apie Banderistų sąjūdį Ukrainoje, ir aplamai apie neramumus sovietų teritorijoje.

Jei išdavystės problema ginkluotoje rezistencijoje atskleidžiama knygoje visoje tragiškoje jos dimensijoje, tai puslapiai, kuriuose Mockūnas aptarinėja išeivijos veiksnių nuovokumą tarptautinėje politikoje toli gražu nepavergia skaitytojo. Kartais net leidžia jam įtarti Mockūną neobjektyvumu. Vienai iš priežasčių yra toji, kad autorius vaizduoja visus skaudulius iš Deksnio regos taško. Faktiškai jis netgi suabejoja, ar įmanomas tobulas objektyvumas:

> Ar tai kas parašyta, objektyvi istorija? Žinoma, kad ne! Knyga, traktuojanti tuos pačius įvykius iš Juozo Lukšos

atsiminimų perspektyvos, būtų visai kitokia. Tą matome iš Lukšos *Partizanų* ir paliktų jo *Pro memoria*. Knyga apie Juozą Markulį būtų dar kitokia. (p. 23)

Nelaimė yra toji, kad esama *Pavargusiame herojuje* pastraipų, kuriose pasakotojo balsas ir Deksnio balsas pavojingai supanašėja, tarytumei susiliedami į vieną. Savaime suprantama Mockūnas turi teisę turėti savo nuomonę apie aprašomuosius asmenis, jausti jiems simpatijos ar antipatijos jausmus visada remdamasis faktais. Visumoje Mockūnas taip ir elgiasi, bet pasitaiko kartais keblių situacijų, kaip sakysim šioji:

> ...Anglai davė Deksniui suprasti, kad jie labai nepasitiki visais reikalais į kuriuos įsimaišo VLIK'as, o ypač Sidzikauskas, nes jis esąs blefuotojas ir sukčius. (p. 300)
>
> ...Macas (McKibbin'as) sakė, kad Sidzikauskas paprasčiausiai melavo, o kad ateityje būtų apsisaugota nuo galimų melų, jis pasirūpinsiąs, jog Sidzikauskui pasunkėtų vizos į Angliją gavimas. (p. 317)

Skaitant šias „atestacijas", kažkodėl kyla įtarimas, jog, Deksnys taikėsi įsimeilinti savo viršininkams, nes KGB nepagailėdavo šmeižtų VLIKui ir jo pirmininko adresu. Bet jie skamba pramanais išeivijos skaitytojui, kadangi Mockūnas palieka šiuos Deksnio pasisakymus be jokio komentaro – susidaro įspūdis tarytum Mockūnas solidarizuotu su šmeižiku.

Ar taip buvo, ar ne, mes nežinom, bet prašosi dar kita išeitis – tas pastraipas nutylėti, iščenzūruoti. Toks poelgis pasimatė Mockūnui nepriimtinu ir neleistinu, ir to sąžiningumo dėka *Pavargusio herojaus* pažintinė ir meninė vertė dar labiau pakyla, nes atsiveria erdvė visokioms spėlionėms ir prielaidoms. Juk nebūtinai turėjo Deksnys „pūsti į dūdą" KGB, liedamas tauškalus apie Sidzikauską. Gal visaip menkindamas jo politinį svorį, jis įtaigojo savo viršininkus, kad neverta terliotis su VLIK'u, nes jis menkas vabalas?

Gal kiek mažiau neaiškumų, kur skamba knygos pasakotojo, kur Jono Deksnio balsas, aptinkame pastraipose, kuriose kalbama apie Lukšą. Iš knygos sužinome, kad Lukša pateko į

Vakarus Deksnio dėka ir dar 1947 metais rašė jam nuoširdų padėkos laišką. Šiaip jų temperamentai ir psichinės sanklodos buvo labai skirtingos ir vėliau jų santykiai atšalo. Be to, VLIK'o dešinieji paskubėjo iki tol laisvesnių pažiūrų jaunikaitį Lukšą atvesti į doros kelią, jį tinkamai perauklėdami. Kokio pobūdžio galėjo būti toji indoktrinacija Mockūnas leidžia spėti skaitytojui šia išnaša iš kun. M. Krupavičiaus atliktos lietuvių išeivijos diagnozės:

> ...Už Lietuvos sielą kovoja trys skirtingos armijos – bolševikai, įvairiaspalviai laicistai liberalai ir katalikai. Ta kova vedama ne tik okupuotoje Lietuvoje, bet ir išeivių tarpe laisvuose kraštuose. Ta kova nėra rami ir švelni, o kai kurių srovių – kieta ir beatodairinė. (Mykolas Krupavičius, *Lietuviškoji išeivija*. Torino, Castelnuovo del Bosco, 1959), pp. 433-434.

Kiekvienu atveju, jei Deksnys buvo pasitiktas VLIK'o įtariai, tai Lukšai iš karto buvo parodytas pasitikėjimas ir paslaugumas. Mockūno nuomone dešinieji pavertė Lukšą „ne lietuvių jėgų vienytoju, bet jų skaldytoju, siekiančiu visais būdais užtikrinti vienos partijos dominavimą", (p. 301).

Kaip istorikui šis klerikalų pradėtas Lukšos kanonizavimas Mockūnui pasimato nesąmone ir jis prabėgom užsimena, kad, kaip bebūtų, Lukša bendradarbiavo su Markuliu ir kad daug kas yra nepadoriai užglaistyta ir kosmetizuota jo *Partizanuose*, (p. 264).

Atvirai kalbant visos tos insinuacijos skaitytojui nuobodokos ir jis linkęs klaustis, ar vertėjo tą košę makošę atskleisti nūdieniam Lietuvos skaitytojui. Čia vėl iškyla veikalo žanro dilema. Pasitinkant *Pavargusį herojų* kaip literatūrinį, biografinį kūrinį, visi šie įtarpai (yra dar pluoštelis apie Maceinos paruoštą Lietuvių Aktyvistų Fronto programą) – nemažas balastas. Žvelgiant į Mockūno veikalą kaip į naujausių laikų lietuvių istoriją, nepaminėti šių dalykų, tolygu falsifikuoti tautos praeitį. Tokie nutylėjimai istorikui neleistini. Kaip yra vaizdžiai pastebėjusi kroatė žurnalistė Slavenka Drakulić:

Esama žmonių, kuriems istorija yra tarsi bedugnis šulinys, juodoji skylė, kurion sumetama praeitis, kada jinai nebereikalinga.

Mes, atrodytų, faktiškai tikim, kad yra galima užmiršt praeitį ir savąsias kaltes drauge su ja. Tai istorija tarytumei skalbimo mašina; jon įmetami nešvarūs skalbiniai, pažeriama kiek ideologijos muilamilčių ir aure, išnyra skaistūs, švarūs kuone naujutėliai marškiniai, kad juos vilkėtai pakol vėl susiteps. (Slavenka Drakulić, *Cafe Europa. Life After Communism*. London: Abacus, 1996.)

Liūto Mockūno apsisprendimas parodyti mūsų praeitį su visais randais ir spuogais, su visomis išdavystėmis ir priesaikų sulaužymais abiejose tautos dalyse yra tikrai sveikintinas. Vienintelių priekaištu *Pavargusiam herojui*, manding, būtų nepakankama atyda adresatui, atseit dabartiniam knygos skaitytojui, kuriam istorinis to meto pasaulio konjunktūros fonas negali būti per daug pažįstamas. Niekad nedera užmiršti vieno skaudaus fakto, būtent, kad Lietuva pokaryje buvo visų valstybių ignoruojama. Buvo našlaitės padėtyje. Jos pasiuntinybės buvo uždarinėjamos, su jos atstovais nesiskaitoma, o Vasario 16-tosios proga įteikiamos rezoliucijos paprasčiausiai metamos į krepšį. Tos beviltiškos situacijos Mockūno knygoje nesijaučia. Jis pamini tarptautinę padėtį keliais brūkšniais, toli gražu ne pakankamai, kad skaitytojas suvoktų, koks buvo tada Sovietų Sąjungos prestižas akademiniuose sluogsniuose, kokių nesąmonių buvo prirašyta *Encyclopaedia Britannica* puslapiuose ir kaip apjakę buvo akademikai ir žurnalistai Lietuvos atžvilgiu. Manding nebūtų veikalui pakenkę, jei būtų užsiminta tiek apie Marshallio planą, tiek apie rinkimus Italijoje, kad išeivijos politinių organų tarpusavio nesutarimai neatrodytų vien savanaudžių garbėtroškų tuščiu erzeliojimusi. O toks įspūdis gali lengvai susidaryti skaitytojui užaugintam nepakantos lietuviams pabėgėliams dvasioje. Nes šiaip *Pavargęs herojus* yra mąsli ir susimastymą provokuojanti knyga. Viena tų retų knygų už kurias norisi tarti ačiū autoriui.

Vytautas A. Jonynas

Redaguoja: Violeta Kelertienė, Rimvydas Šilbajoris
Department of Slavic & Baltic Languages & Literatures (m/c 306)
1610 University Hall,
University of Illinois at Chicago
601 South Morgan
Chicago, Illinois 60607-7112

Redakcijos bendradarbiai: Egidijus Aleksandravičius, Algirdas Titus Antanaitis, Leonidas Donskis, Mykolas Drunga, Aušra-Marija Jurašienė, Zina Katiliškienė, Algirdas Landsbergis, Ilona Gražytė Maziliauskienė, Icchokas Meras, Algis Mickūnas, Romas Misiūnas, Kostas Ostrauskas, Alina Staknienė, Donatas Šatas, Vincas Trumpa, Bronius Vaškelis, Tomas Venclova, Albertas Zalatorius, Kęstutis Paulius Žygas

Dailės priežiūra: Danas Lapkus

Techninė redaktorė: Henrieta Vepštienė

Šio numerio techniniai bendradarbiai: Liūtas Mockūnas, Aušra Veličkaitė, Vytautas Vepštas

Administracija: Marija Paškevičienė
306 55th Place
Downers Grove, IL 60516

Viršelio projektas: Vytautas O. Virkau

Kaina: pavienio numerio — $8.00. Prenumerata metams (du numeriai) — $15.00. Kanados ir užsienio prenumeratoriai prašomi siųsti čekius JAV valiuta.

Leidžiami AM & M Publications nuo 1959 m. dukart per metus.

Laikydamiesi liberalios politikos, leidėjai ir redaktoriai iš bendradarbių nereikalauja vien tokių minčių, su kuriomis pirmieji visada sutiktų.

Published by AM & M Publications, Non-profit Organization.

ISSN 0543-615X

ALp(LKA)1742
1997, Nr.73